

**SALAYEVA NİGAR NAZİM
ABDİNOVA RAHİLƏ HÜSEYNAĞA**

ETİKA VƏ PSIXOLOGİYA

*Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin
tələbələri üçün dərslik*

BAKİ – 2020

Rəyçilər:**Əliyeva Fərqanə Aydın qızı**

Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının
“Dil hazırlığı” kafedrasının əməkdaşı, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru

Hüseynov Mərdan Həsən oğlu

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
baş müəllimi, Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

Məmmədova Vüsalə Əhməd qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti
nəzdində Bakı Dövlət Rabitə və
Nəqliyyat Kollecinin müəllimi

Nəzərova Töhfə Paşa qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti
nəzdində Bakı Dövlət Rabitə və
Nəqliyyat Kollecinin müəllimi

Elmi Redaktor:**Hüseynov Mərdan Həsən oğlu**

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
baş müəllimi, Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

Redaktor:**Hacıyeva Sevdə Rauf qızı**

Azərbaycan Texniki Universiteti
nəzdində Bakı Dövlət Rabitə və
Nəqliyyat Kollecinin müəllimi

N.N.Salayeva, R.H.Abdinova «Etika və
psixologiya»: Orta ixtisas təhsili
müəssisələrinin tələbələri üçün dərslik.
Birinci nəşr. Bakı–2020, "MSV NƏŞR"
nəşriyyatı, 256 səhifə, şəkilli.

GİRİŞ

Çağdaş dövrə xas olan mənəvi problematikanın aktuallığı onun tədqiqinin bütün aspektlərinə marağı artırır. Bu, mürəkkəb dünyanın bəzi qanunauyğunluqlarını hələ də qəbul edə bilməyənlərə, müəyyən çətinliklərlə qarşılaşanda onlarla necə mübarizə aparıb aradan qaldırmağın yollarını tapmağa çalışanlara və ən əsası, bu günün şagirdlərinə və sabahın mütəxəssislərinə kömək edə biləcək biliklər verməkdir.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə yaşayırıq. Bu dövr yeni elm sahələrinin meydana gəlməsi ilə fərqlənən bir dövrdür. Özünün qədim tarixiliyi ilə fərqlənən elm sahələri ilə yanaşı tamamilə yeni elmlərin meydana gəlməsi onları bir-birindən fərqləndirməyi, onlardan yerli-yerində bəhrələnməyi tələb edir. Bu elmlərin bir çoxunun obyektə eyni olduğu halda, onlar öz predmetlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Hər bir elmin predmetini özünəməxsus hadisələr təşkil edir. Bu hadisələrdən bəziləri olduqca mürəkkəb, çətin dərk olunan hadisələrdir.

İnsan şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri, adamlarla ünsiyyət qurmaq bacarığı, hər bir insanın ürəyinə yol tapmaq, iş yerində davranış qaydaları haqda biliklər müasir insana lazım olan vacib biliklərdir.

Dünyanın mahiyyətini anlamağa çalışan filosoflar fəlsəfənin ənənəvi problemləri olan «dünya necə yaranıb»,

«dünyanı dərk etmək mümkündürmü», “dünyanı dərk etmək yolları hansılardır” və s. ilə yanaşı, «insanın dünyada mövqeyi», «insanın həyatı», «cəmiyyətdə fəaliyyəti», «ictimai mahiyyəti», «birgəyaşayış normaları» kimi həyat əhəmiyyətli suallara da cavab axtarmağa başladılar.

Artıq filosoflar yalnız obyekt-subyekt (təbiət-insan) münasibətləri ilə deyil, həm də subyekt-subyekt (insan-insan) münasibətləri ilə də marqlanırdılar. Bu problemin sürətli inkişafı e.ə. V əsrdən, Sokratın dövründən başlayıb.

Bu gün tədrisi vacib fənlərdən olan «Etika və psixologiya» antik dövrdən müasir dövrümüzədək uzun bir tarixi yol keçmişdir. Hal-hazırda baş verən ictimai proseslər, insanın mənəvi inkişafı və s. «Etika və psixologiya»nın tədqiqat obyektindən kənarda deyil. Bu baxımdan «Etika və psixologiya» gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, onların əxlaqi şüurunun inkişafında mühüm rol oynayan fənlərdəndir.

Dərslik insanlar arasında mövcud olan davranış qaydalarının, əxlaq normalarının tənzim edilməsi ideyasını aşılır.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil. Etik fikir	
1.1. Etika elmi haqqında	8
1.2. Müxtəlif dövrlərdə etik fikir.	16
1.3. Azərbaycanca etik fikrin tarixi	21
1.4. Müsəlman etikas	31
II Fəsil. Əxlaqın mahiyyəti və əsas funksiyaları	
2.1. Əxlaqın mahiyyəti	36
2.2. İctimai şüurun formaları	43
2.3. Əxlaqi şüur	46
2.4. Əxlaqi fəaliyyət	54
III Fəsil. Etikanın əsas kateqoriyaları	
3.1. Xeyir və şər	64
3.2. Borc və vicdan	68
3.3. Şərəf və ləyaqət	77
3.4. Xoşbəxtlik və həyatın mənası	82
IV Fəsil. Peşəkar davranış haqqında	
4.1. Peşə etikas	94
4.2. Peşə etikasının inkişaf tarixi	101
4.3. İşgüzar etikanın əhəmiyyəti	104
4.4. Əmək kollektivində işgüzar münasibətlər etikas	107

V Fəsil. Davranış mədəniyyəti və etiket qaydaları

5.1. Davranış mədəniyyəti və etiket	113
5.2. Salamlaşma və danışiq mədəniyyəti	119
5.3. Xidmət sahələrində davranış və ünsiyyət mədəniyyəti	127
5.4. İctimai yerlərdə davranış qaydaları	134

VI. Fəsil. Psixologiyanın ümumi əsasları

6.1. Psixologiya elmi haqqında	141
6.2. İnsan, şəxsiyyət və fərdiyyət	149
6.3. Ünsiyyət haqqında anlayış	155
6.4. Fəaliyyət və fəallıq	162

VII. Fəsil. Psixi hadisələr.

7.1. Düşüncə. Təxəyyül	170
7.2. Hafizə. Qavrayış	178
7.3. Diqqət. Duyğular	189
7.4. Nitq. Təfəkkür	205
7.5. Hisslər. İradə	220
7.6. Temperament. Xarakter. Qabiliyyətlər	228
7.7. Psixi hallar	236

İzahlı lüğət	242
İstifadə olunan ədəbiyyat	250

I BÖLMƏ. ETİK FİKİR

§ 1.1. Etika elmi haqqında

Etika (yunanca ethika – ethos – “adət” sözündən yaranan termdir) əxlaqı öyrənən fəlsəfi elmdir. Etika fəlsəfənin ən qədim tərkib hissəsi olan nəzəri fənlərdən biridir. İlk dəfə mənəviyyat haqqında təlimi “etika” adı ilə Arsitotel adlandırıb. Adi əxlaqi şüurdan fərqli olaraq etika cəmiyyətin mənəvi-nəzəri fəaliyyətinin məhsuludur. Etikanın vəzifəsi insana praktik olaraq mənəvi məsələlərin həllində köməklik göstərmək idi (necə hərəkət etməli, xeyir nədir? şər nədir? və s.). Bu səbəbdən də hələ qədim dövrlərdən etikaya həm də “praktik fəlsəfə” deyirdilər.

Mifoloji dünyagörüşün fəlsəfi dünyagörüşə keçə bilməsinin əsas səbəbi fəlsəfənin «əsas məsələsinin» konkretləşməsi oldu. Dünyanın necə yaranması, insanın ölümü, həyatı və s. kimi suallar insanları hələ qədim dövrdən maraqlandırsa da, o zaman onlar bu problemlərə sırf mifoloji aspektdən yanaşır, bunları fəlsəfi cəhətdən nə ümumiləşdirir, nə də dərk edə bilirdilər.

Bu problemlərə fəlsəfi münasibətin bəslənməsi bütün dünyada demək olar ki, eyni vaxtda – təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında (b.e.ə.VII əsrdə) baş verdi. Məhz bu dövrdə Hindistanda, Çində fəlsəfi məktəblər yarandı və tezliklə bu dalğa antik dövrü bürüdü. Müxtəlif fəlsəfi suallarla dolu olan «Avesta» da məhz bu zaman kəsiyində meydana gəldi.

Beləliklə, fəlsəfənin əsas məsələsinin 2 tərəfini təşkil edən «dünya nədən yaranıb» və «dünyanı dərk etmək mümkündürmü» sualları konkretləşərək fəlsəfi dünyagörüşün təməlini qoydu. Bu dövrə fəlsəfə tarixində K.Yaspersin sözü ilə «məhvər xətti» və ya «ox xətti» deyilir.

Sanki Tanrı insan idrakında sıçrayış etmək məqsədilə dünyanın hər yerində eyni zamanda «ağıllı başlar» yaratdı. Bu başlar cəmiyyəti irəliyə aparmalı və bəşəriyyəti Allahın ona bəxş etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərə yiyələnməyə nail olmaq yollarını göstərməli idi.

Bu yollar ictimai təcrübə, əmək və mövcud elmlərin nailiyyətlərinə yiyələnməkdən keçirdi. Əsasən fundamental təbiət elmlərinin rüşeymləri mövcud olan Qədim dövrdə fəlsəfənin «əsas məsələsinin» 1-ci tərəfinə — «dünya nədən yaranıb» probleminə istinad edilsə də, sonrakı mərhələ olan Antik dövrdə bu problemin həmçinin ikinci tərəfi – yəni «dünyanı dərk etmək mümkündürmü» sualı da filosofların diqqət mərkəzində oldu.

Antik dövrün ilk fəlsəfi məktəbi olan Milet məktəbinin nümayəndələri – Fales, Anaksimandr, Anaksimenes (e.ə. VII əsr), sonrakı dövrdə pifaqorçular (e.ə. VI əsr), daha sonra Heraklit, Demokrit, Empedokl və b. əsasən obyekt-subyekt (yəni dünya-insan) münasibətləri ilə məşğul olur, dünyada baş verən bütün hadisələri kosmosla əlaqələndirirdilər.

Bugünkü mənasından daha geniş olan «antik kosmos» anlayışına kosmosla yanaşı təbiət, hətta insan aid idi. Yalnız təbiəti təhlil etməklə məşğul olan filosoflar üçün kosmos ön planda, insan isə arxa planda idi. Dünyaya bu cür yanaşma sonradan «kosmologizm» adlandırıldı. Bu hal e.ə. V əsrədək davam etdi.

Dünyanın mahiyyətini anlamağa çalışan filosoflar fəlsəfənin ənənəvi problemləri olan «dünya necə yaranıb», «dünyanı dərk etmək mümkündürmü», «dünyanı dərk etmək yolları hansılardır» və s. ilə yanaşı, «insanın dünyada mövqeyi», «insanın həyatı», «cəmiyyətdə fəaliyyəti»,

«ictimai mahiyyəti», «birgəyaşayış normaları» kimi həyat əhəmiyyətli suallara da cavab axtarmağa başladılar. Artıq filosoflar yalnız obyekt-subyekt (təbiət-insan) münasibətləri ilə deyil, həm də subyekt-subyekt (insan-insan) münasibətləri ilə də maraqlanırdılar. Bu problemin sürətli inkişafı e.ə. V əsrdən, Sokratın dövründən başladı.

«Kosmologizm» (dünya əhəmiyyətli problemləri kosmosa istinadən izah etməyə çalışmaq) «antropologizmlə» (antropologiya – insan haqqında elmdir, bu nəzəriyyəyə görə artıq kosmos arxa plana, insan ön plana keçir) əvəz edildi. İlk dəfə olaraq Sokrat fəlsəfənin səmtini «göylərdən yerə» endirdi.

«Əxlaq nəzəriyyəsi» haqqında təlim yaradan Sokratın fikrincə idrakın əsas məqsədi özünüdərk etmədir. Sokratın məşhur «öz özünü dərk et, onda insanları və allahları da dərk edərsən» ifadəsi müasir fəlsəfə və psixologiya üçün də aktual olaraq qalırdı. Sokratın işlətdiyi «allahları» ifadəsi «politeist» ideologiyanın hökm sürdüyü dövr üçün xarakterik olsa da, biz Sokratın yazılı əsəri olmadığını nəzərə alıb, bu dahi filosofun həmin sözü cəm deyil, tək halda, yəni «Allahı» kimi işlətməsi ehtimalını da istisna etmirik. Beləliklə, insan, onun taleyi, həyatdakı mövqeyi, idrakı, özünüdərk etməsi fəlsəfədə mühüm yer tutdu.

İnsanlar arasında müxtəlif ictimai münasibətlərin formalaşması, məsələn, xeyirxahlıq, qarşılıqlı hörmət, əməyə tələbat, bəşəriyyətə xidmət etmək istəyi, dərin və incə hisslər və s. sosial münasibətlər sistemində mühüm yer tutan və əxlaqi münasibətləri öyrənən «Etika»nın da fəlsəfənin tərkibinə daxil olan digər elmlər kimi inkişaf edərək müstəqil elmə çevrilməsinə səbəb oldu. Fəlsəfi dünyagörüşə daxil olan, yəni dünyanı fəlsəfi cəhətdən dərk etmə vasitəsi olan

təbiət elmləri, məsələn, riyaziyyat, zoologiya və s. inkişaf edib fəlsəfədən ayrıldıqdan və müstəqillik əldə etdikdən sonra daha fəlsəfi elm sayılmadığı halda, etika, estetika, dinşünaslıq və s. kimi ictimai elmlər fəlsəfədən ayrıldıqdan sonra da fəlsəfi elm olaraq qalır. Çünki bu ayrılma həmin elmlərin fəlsəfi xarakter daşmasına mane olmur. Onların bir-biri və fəlsəfə ilə həm dünyagörüş, həm də mifoloji bağlılığı əvvəlki kimi mövcuddur.

Əxlaq haqqında elm olan «Etika» fəlsəfənin insan həyatının praktik məsələləri ilə daha çox bağlı olan sahəsidir.

O, insanın gerçəkliyə əxlaqi münasibətlərinin qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətin əxlaqi şüurunun strukturunu, insanların əxlaqi təcrübəsini, əxlaqi görüşlərini, insan əməllərinin məqsədini, insanın rəftarını idarə edən motivləri, onların mənəvi qiymətləndirilməsinin obyektiv meyarını aydınlaşdırır. Etika «insanın davranışı necə olmalıdır», «insan hansı mənəvi keyfiyyətə malik olmalıdır», «hansı normaları rəhbər tutmalıdır» kimi suallara cavab verməyə çalışır.

Əxlaq nəzəriyyəsi olan «Etika» xeyir, şər, ədalət, borc kimi kateqoriyaların münasibətini təhlil edir, mənəvi hisslər, emosiyalar, vərdislər, adət və ənənələri nəzərdən keçirir. «Etika» insanın sirlərinə, onun digər insanlarla və bütün dünya ilə münasibətlərinə, insan varlığının ən dərin problemlərinə müraciət edir. Beləliklə, «Etika» əxlaqa və əxlaqi dəyərlərə aid hər nə varsa, hamısını öyrənir.

Lakin «Etika» nə əxlaqı, nə onun prinsip və normalarını, nə də yeni davranış qaydalarını yaratmır, o yalnız bunların mənbəyini və mənşəyini tədqiq edir, insanın davranışı ilə əlaqədar əxlaqi qiymətləndirmənin xarakter və mahiyyətini öyrənir, bunları ümumiləşdirir və sistemləşdirir, əxlaq

nəzəriyyələrini formalaşdırır. «Etika» yalnız bu və ya digər hallarda necə hərəkət etmək lazım olduğunu öyrədən normativ elm yox, həm də mürəkkəb və ziddiyyətli əxlaqi münasibətlərin və əxlaqın təbiətini öyrənən nəzəri təlimdir. Aristotel «Nikomax etikası»nda yazır ki, «Etika»nın əsas məqsədi bilik yox, əməldir.

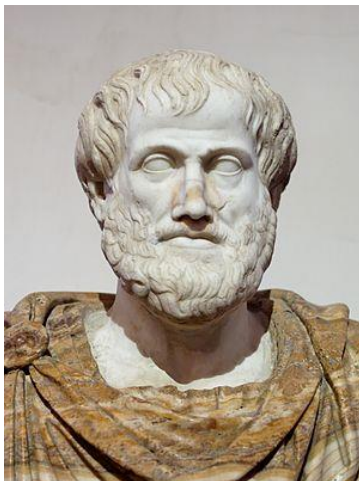
Digər fəlsəfi elmlər kimi «Etika» da anlayış və kateqoriyalar sistemindən istifadə edir ki, bunlar vasitəsilə gerçəkliyin ayrı-ayrı detalları, tərəfləri deyil, gerçəklik bütövlükdə əks etdirilir. Məsələn, «həqiqəti danışmaq xeyirxahlıqdır» mühakiməsi bütün adamlara və cəmiyyətə aid ola bilər. «Etika» özünəməxsus, ənənəvi kateqoriyalar olan xeyir və şər, ədalət və s. ilə bərabər, həmçinin əxlaqi şüür, əxlaqi fəaliyyət, norma, məqsəd, münasibət və s. kimi universal anlayışlardan da istifadə edir.

Əxlaqdan bəhs edən «Etika» yunanca «ethos» (tələffüzdə etos kimi də işlətmək olar) sözündən olub, etimoloji mənası adət, ənənə, xarakter, vərdiş, davranış, temperament deməkdir. Əvvəllər isə, məsələn, Homerin «İliada» əsərində bu söz yurd, birgəyaşayış məskəni mənasını verirdi. Antik fəlsəfədə o, hər hansı fiziki və ya sosial hadisəni bildirərək, terminoloji mənada işlənirdi. Məsələn, Empedokl ilkin ünsür etosu, Heraklit insan etosu haqqında danışırdı. «Etikanın» həm termin, həm də ayrıca elm kimi yaranması Aristotelin adı ilə bağlı olsa da, bu prosesin formalaşması çox-çox əvvəllərə aiddir.

Etosun mənşəyi belə bir müşahidənin nəticəsi olmuşdur ki, insanların adətləri və xarakterləri birgəyaşayışda formalaşır.

İbtidai dövrün dini təsəvvürləri, əsatirlər, nağıllar, atalar sözləri, zərb məsəllər insanın təbiətə münasibətini, insanın dünyadakı mövqeyini, insanlar arasındakı münasibətləri özünəməxsus şəkildə dərk etmək və əks etdirmək üçün ilk təşəbbüs idi. E.ə. I minilliyin ortalarında cəmiyyətdə baş verən qlobal siyasi dəyişikliklər, qəbilə-icma münasibətlərinin, köhnə adət-ənənələrin sıxışdırılması, dövlətin möhkəmlənməsi və hakimiyyəti öz əlinə alması yeni baxışların, idealların və insanlar arasındakı yeni münasibətlərin formalaşmasına tələbat yaradı.

Bu dövrdə qədim Hindistanda, Çində və Yunanıstanda müxtəlif etik nəzəriyyələr meydana gəldi. Bu ideyaların müəllifləri sırasına Hindistanda Budda, Çində Konfutsi, Yunanıstanda sofistlərdən Hippi, Antifont, sofistlərin müasiri və rəqibi Sokrat, onun şagirdi Platon («Protaqor», «Menon», «Evtifron» və s. əsərləri), Platonun şagirdi Aristotel, stoiklərdən Zenon, Seneka, Epiktet və b. idi.

İlk dəfə olaraq Aristotel «ethosu» həm isim – «etika», həm də sifət – «ethikos» kimi işlətdi. O, «ethosu» «insanların adət etdikləri yaşayış məskəni», daha sonra isə sadəcə olaraq «adət», «vərdiş», «xarakter», «temperament» kimi mənələrdən uzaqlaşdıraraq insan keyfiyyətlərini, insanın fərdi xüsusiyyətlərini ictimai əxlaqın müəyyən adət edilmiş

formaları ilə vəhdətdə nəzərdən keçirən «etik» – «ethikos» şəklinə saldı.

Aristotelin fikrincə bu keyfiyyətlər «etik fəzilətlər» olub, «Etika»nın əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Etik fəzilətlər insanın xarakterinin, temperamentinin xüsusiyyətləri, həmçinin qəlbinin keyfiyyətləridir. Onlar, bir tərəfdən, bədən xüsusiyyətlərinə aid olan affektlərdən, digər tərəfdən isə əqli xüsusiyyətlərə aid fəzilətlərdən fərqlənir.

Bu haqda biliklərin və etik fəzilətlərin məcmusunu bildirmək məqsədilə Aristotel məhz «etika» terminini irəli sürmüşdür. Adında «etika» sözü olan ilk əsərləri də Aristotel yazmışdır: «Nikomax etikası», «Evdem etikası», «Böyük etika».

Etik problemlər Aristotelin digər əsərlərində də mərkəzi yer tutur. Məsələn, «İkinci analitika», «Politika», «Ritorika» və s. əsərlərdə Aristotel etika haqqında əsasən 3 mənada söhbət açır: 1) etik nəzəriyyə; 2) etik kitablar, 3) etik təcrübə. Əsərlərin adlarının məhz «etika» sözü ilə bağlı olması ənənəsi Aristotieldən sonrakı dövrlərdə də davam edir.

Məsələn, orta əsr fransız ilahiyyatçısı və filosofu Pyer Abelyarın (1079-1142) «Etika və ya özünü dərk et» əsəri, fəlsəfəsinin əsas hissəsini etik nəzəriyyələrin işlənməsinə həsr edən və əslən yəhudi olan XVII əsr holland filosofu Benedikt Spinozanın (1632-1677) ömrünün sonunda, yəni 1677-ci ildə yazdığı və ölümündən sonra çapdan çıxan «Etika» əsəri, irrasionalizmin

nümayəndəsi olan alman filosofu Eduard Qartmanın (1842-1906) 1898-ci ildə yazdığı «Etik oçerklər» kitabı buna misaldır.

«Etika» sözünün tarixi bir daha Roma zəminində təkrar olunur. Romalılar, xüsusən də Siseron yunan təcrübəsinə və birbaşa Aristotelə istinad edərək, öz dediyi kimi, latın dilini zənginləşdirmək məqsədilə Aristotelin yunan dilində olan «etik» anlayışından «moralis», yəni «əxlaqi» terminini yaratdı.

O, bunu tək halda «mos», cəm halda «mores» kimi işlədib ki, bunlar da yunanca olan «ethos» sözünün birbaşa latın analoqudur. Bu haqda Siseron «Tale haqqında» adlı əsərində yazaraq əxlaq fəlsəfəsindən danışır və bu zaman Aristotelin «Etika» adlandırıdığı biliklər sistemini nəzərdə tutur. Öz yunan sələfi kimi xasiyyət, adət, xarakter, davranış, xassə, qanun, göstəriş, dəb, paltar biçimi mənalarını verən «moralis»dən sonralar, eramızın IV əsrində latın dilində «moralitas» – əxlaq termini yaranır ki, bu da yunan «etika» termininin latın ekvivalentidir.

Beləliklə, yunan dilindəki «ethika» və latın dilindəki «moralitas» sözləri etimoloji məzmununa görə birbirinə uyğun gəlir. Bunlar xalq şüuru ilə deyil, tədqiqat məqsədilə süni surətdə yaradılmışdır. Bu gün dünyanın bir çox ölkələrində «etika» və «moral» (əxlaq) sözləri geniş yayılmışdır.

Müasir etika yalnız fəlsəfənin digər bölmələrini deyil, həmçinin psixologiya, pedaqogika, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, dinşünaslıq, estetika, arxeologiya və hətta biologiya ilə sıx əlaqədə inkişaf edir.

§ 1.2. Müxtəlif dövrlərdə etik fikir

Qədim Yunanıstan. Həm ibtidai, həm də qədim dövrün əxlaq problemləri nəinki mifologiya, epos, poeziya və dramaturgiyada, həmçinin antik mütəfəkkirlərin ilk fəlsəfi konsepsiyalarında öz əksini tapdı. E.ə. VII əsrdə mövcud olan və ilk fəlsəfi məktəb sayılan Milet məktəbinin nümayəndələrinin (Fales, Anaksimandr, Anaksimən) sadələvh materializmi və Efesli Heraklitin dialektikası mifoloji ənənələri inkar etdi.

E.ə. IV–III əsrlərdə Afina fəlsəfi mərkəz oldu. Bu, əvvəlcə digər pölislərdən (şəhər-dövlətlər) olan sofistlərin (məsələn, Abderdən Protaqor, Leontindən Qorgi,

Keosdan Prodik, Eleydən Gippi) və onlarla daim mübahisə edən Sokratın, sonra isə Platonun Akademiyasının və Aristotelin Likeyinin fəaliyyəti nəticəsində baş verdi. Sokratın söhbətləri, Demokrit və sofistlərin təlimləri ilə yanaşı kirenaiklər (Sokratın şagirdi Aristipp), kiniklər (Qorgi və Sokratın şagirdi Antisfen), stoiklər (Kitiondan olan Zenon), skeptiklər (Karneaddan olan Arkesilay) məktəbləri də yarandı. Bunlarla mübarizədə Epikur özünün materializmə yaxın optimist konsepsiyasını yaratdı.

E.ə. II əsrdə Yunanıstan Romanın əyalətinə çevriləndən sonra Qədim Yunan fəlsəfəsi tənəzzülə uğradı. Onun son mərhələsi III-IV əsrlərdə neoplatonizmin (Plotin, Porfiri,

Prokl) çiçəklənməsi dövrünə təsadüf edir. Qədim Yunan etikasının ən maraqlı dövrü e.ə. V-III əsrlər Demokrit və Sokratdan başlamış Epikura qədərdir. Məhz bu vaxt mənəviyyat barədə ellin təlimlərinin bütün xüsusiyyətləri daha parlaq və müəyyən edilmiş şəkildə təzahür edir.

Demokrit (e.ə. 460–370) yunanlar içərisində ilk ensiklopedik düha idi. O, öz təlimində etika, məntiq, siyasəti birləşdirmişdi. Demokritə görə 2 cür qanun var idi: təbiət qanunları və insanlar tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qanunlar. Birincinin pozulması məhvə səbəb olur. İkinciyə riayət etmədikdə isə insan hətta cəzasız da qala bilər. Demokrit hesab edir ki, xeyri olmayan həzzdən imtina etmək lazımdır. Xeyir və şər nə təbiətdə olur, nə də irsən keçir. İnsanlar tərbiyə vasitəsilə düzgün davranış seçir və xeyirlə şəri dərk edə bilirlər.

Xoşbəxtlik nə sürüyə malik olmaqda, nə qızılda, nə qüvvədə, nə də puldadır. İnsanı xoşbəxt edən düzlük və müdriklikdir. Demokritin etikasında ailə münasibətləri, tərbiyə problemləri, vətəndaşlara, dostlara, qohumlara münasibət geniş yer tutur. O, bunu çox vaxt aforizmlər vasitəsilə şərh edir. Demokritin əxlaq prinsipləri evdemonizmlə (insanların tələbatlarının tədricən ödənilməsi) müəyyən olunur. Bu təlimə görə hər şey qədərincə olmalıdır: nə az, nə də çox. Demokritin əxlaqi mövqeyi həmçinin rasionalizm (ən ali fəzilətin müdriklik, əxlaqi davranışın

meyarının isə ağıl olması) və utilitarizmdir (xeyir, gərəkli olandır, şər isə zərərli olandır).

Orta əsrlərdə istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə, yəni Avropa ölkələrində etik fikir dini ideologiya çərçivəsində inkişaf edirdi. Kökləri eranın əvvəllərində Şərqi mistiklərindən başlayan dini-etik təlimlərin və xristianlığın ideya mənbələrindən biri stoiklərin fəlsəfəsi oldu.

Məsələn, İskəndəriyyəli Filon (təxm. e.ə. 25 – təxm. e.ə. 40) Bibliyanı və yunan mifologiyasını şərh edərək dini etikanı ehtiyatla təbliğ edirdi. Onun fikrincə, heç olmasa bir gün yaşayan insan artıq günahsız deyil. İnsanların mənəvi həyatının əsas vəzifəsi Allahı təqlid etməkdir. Dinə tabe edilən əxlaq teoloji xarakter daşıyırdı. İlk yarandığı

vaxtlar xristian əxlaqı əsasən demokratik və progressiv idi. Xristian etikasının ən böyük nailiyyətlərindən biri bütün insanların Allah qarşısında bərabər olması ideyasının tərənnümü oldu.

Dini əxlaqın ali prinsiplərinə adam öldürməyin və pozğunluğun qadağan olunması da daxil idi. Lakin əfsus ki, özlərini xristian adlandıranlar əksər hallarda nəinki buna əməl etmirdilər, hətta bunun əksini edirdilər. Məsələn, səlib yürüşlərində, inkvizisiya tonqallarında nə qədər adam həlak olmuşdu. Vatikan ilahiyyatçıları Hitler və Mussolininin ənənələrinə xeyir-dua verirdilər. Din xadimlərinin

pozğunluğu isə Bokkaçonun «Dekameron» əsərində gözəl təsvir edilmişdir.

Yeni dövrün qabaqcıl mütəfəkkirləri antik dövrün mütərəqqi ənənələrini davam etdirərək dini-asketik ideyalara qarşı çıxır, insanların xoşbəxt olmaq hüquqlarını və bərabərliyini təbliğ edirdilər. Onların fikrincə, əxlaq müstəqil sahə olmalı, dindən asılı vəziyyətə düşməməlidir. İnsanlar mənəvi zənginliyə kilsənin köməyi olmadan da çata bilərlər. Əxlaq kilsə boyunduruğundan xilas olmalıdır.

Etika ilahiyyatdan ayrılıb fəlsəfənin müstəqil sahəsinə çevrilməlidir. Belə istiqamət götürənlər içərisində italyan Cordano Bruno (1548-1600), fransız Rene Dekart (1596--1650), holland Benedikt Spinoza (1632-1677), ingilislər – Tomas Hobbs (1588-1679), Con Lokk (1632-1704) və b. var idi. Spinoza hətta «Etika» adlı kitab da yazıb. XVIII əsrin Avropa maarifçiləri, o cümlədən, fransız materialist filosofları da, məsələn, D. Didro, (1713-1784), J. O. Lametri (1709-1751), K. A. Helvetsi (1715-1771), P.A.Holbax (1723-1789) etik fikir tarixində özünəməxsus iz buraxmışlar. Onlar əxlaq məsələlərini elmi səviyyəyə qaldıraraq insanın davranışını onun təbii halı ilə əlaqələndirirdilərsə, alman klassik fəlsəfəsinin nümayəndələri olan İ. Kant (1724-1804) və G. Hegel etikanı həyatdan ayırmağa çalışırdılar.

Kantın etika sahəsində tarixi xidmətlərindən biri borc problemi ilə əlaqədardır. Borc problemi Kantın etikasında mərkəzi yer tutur. G. Hegelə (1770-1831) görə əxlaq insan təbiətinə yad olmasa da, ona əvvəldən xas olan xüsusiyyət də deyil. İnsan doğularkən nə xeyirxah, nə də bədxah olur. Bu xüsusiyyətlər nəyinsə nəticəsində əldə edilir. Hər bir insanın müəyyən məqsədi olur. Əsas məqsəd isə sərvətə çatmaqdır.

Hegel üçün əsas əxlaq kateqoriyaları borc, xeyir və vicdandır.

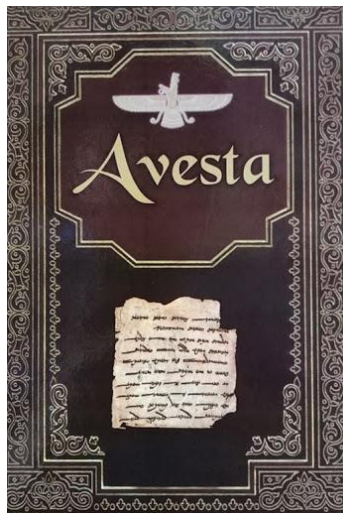
Əxlaq yalnız cəmiyyətdə mövcud ola bilər. Hegelin əsas etik fikirləri «Ruhun fenomenologiyası» və «Hüquq fəlsəfəsi» əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hegel fəlsəfəsi üçlük üzərində qurulub: 1) tezis; 2) antitezis; 3) sintez. Hegel mənəviyyatı «obyektiv ruhun» mərhələlərinə aid edir. Mənəviyyat obyektiv ruhun hərəkətinin məhsuludur. Burada ruh triada pillələri ilə inkişaf edir: 1) hüquq; 2) əxlaq; 3) mənəviyyat.

Hüquq tezis olub, azadlıqdan uzaq olan xarici zərurətə tabedir. Əxlaq antitezis olub subyektiv şüurdur, fərdin vicdanıdır. Mənəviyyat sintez olub, əsl azadlıqdır, hüquq və əxlaqın, zərurət və subyektiv iradənin qovuşmasıdır. O, ictimai həyatda gerçəkləşir ki, Hegel burada mənəviyyatın inkişafının üç formasını – ailə, vətəndaş cəmiyyəti və dövləti ayırır. Hegel bu ictimai formalara istinad edərək, etikanı fərdin dövlət qarşısındakı konkret vəzifələrinin məcmusuna çevirir.

XX əsrdə etika artıq əxlaq haqqında müəyyən biliklər sisteminə çevrilib ki, bu da özünəməxsus elmi-kateqorial aparata malikdir. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində etika müəyyən problemlərin həlli yollarını və bəzi spesifik sualların cavabını axtarmağa çalışmışdır. Belə problemlərə əxlaqi fəzilətlər, əxlaq normaları, insanın davranış qaydaları, bunlarla əlaqədar tələblər və s., haqqında danışılan spesifik suallara isə «xeyir və şər nədir?», «insanın mənəvi borcu nədir?», «insan özünü necə aparmalıdır?» və s. aiddir. Bu problemlərlə normativ etika məşğul olur.

§ 1.3. Azərbaycanda etik fikrin tarixi

Dünya mifoloji və fəlsəfi fikir tarixi insanın mənəvi həyatı ilə bağlı nümunələrlə zəngindir. Belə nümunələrdən biri «Avesta»dır. Şərq xalqlarının və ümumiyyətlə Dünya xalqlarının fikir tarixində görkəmli yer tutan Zərdüştilik və onun nəzəri təcəssümü olan «Avesta» dualist zəmində inkişaf tapmışdı. Dini-fəlsəfi doktrina olmaqla yanaşı, Zərdüştilik etik ideyalarla da zəngindir. O, insanların həyat tərzini, davranışını əks etdirərək insanları bir-birinə hörmət etməyə, qardaşlıq münasibətləri bəsləməyə, xeyirxah olmağa, şəxsi qüvvələrə qarşı mübarizə aparmağa səsləyir.

Zərdüşti inamına görə bütün varlıq 2 əks qüvvənin mübarizəsi üzərində qurulub:

1. İşıq;
2. Zülmət.

Bütün şəxsiyyət ideali 3 amilin vəhdətindən yaranıb:

1. Xeyirxah niyyət;
2. Xeyirxah söz və ya fikir;
3. Xeyirxah əməl.

Uzun əsrlik tarixə və zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan xalqının etik mədəniyyəti və onun ayrı-ayrı problemləri xüsusi tədqiqat obyekti olduğundan, onun bəzi maraqlı məqamları üzərində dayanmağa çalışaq.

Ərazisində ibtidai insan məskənləri, mağaralar, şəhər xarabalıqları, qaya təsvirləri, istehkamlar, silahlar, əmək alətləri, gil qablar, bəzək əşyaları və s. tapılan Azərbaycan çoxəsrlik tarixə malik qədim mədəniyyət ölkəsidir.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş müxtəlif materiallardan məlum olur ki, hətta qədimlərdə Azərbaycanda zəhmətkeş insana, şəxsiyyətə hörmət, insanpərvərlik, kollektivçilik hissi geniş təbliğ edilmişdir. Müəyyən mədəni abidələrimizdə, mədəniyyət nümunələrində insanlar əməksevərliklərinə görə təriflənir, onların öz peşəsi sahəsindəki məharəti, mənəvi qüdrəti təsvir edilir.

Azərbaycan maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, mənəvi mədəniyyət abidələri ilə də zəngindir. Bu baxımdan, şifahi xalq ədəbiyyatımızda insanların humanist arzularını, istəklərini əks etdirən çoxlu nağıllar, dastanlar və mahnılar mövcuddur. Burada zülmə, haqsızlığa qarşı nifrət, xoşbəxt gələcəyə çağırış sədaları nəzərə çarpır.

Humanist ideyaların əsasında isə insanların dinc həyatını, əməyini qoruyan sədaqətə və dostluğa çağırışlar durur. Belə humanist fikirlərə əmək nəğmələrində də rast gəlirik. Əmək nəğmələri xalq yaradıcılığının ən qədim janrlarından olub əmək prosesində insanların zəhmətini yüngülləşdirmək məqsədilə ifa edilirdi. Bu nəğmələr kollektivi həvəsə gətirir, işə səfərbər edir, əməyin çətinliyini, ağırlığını aradan qaldırır, insanlarda xoş əhval-ruhiyyə yaradırdı. Burada həmçinin yoldaşlıq, qayğıkeşlik, dostluq tərənnüm edilirdi.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən maraqlı janrlarından olan Azərbaycan xalq nağılları etik fikir baxımından daha çox diqqəti cəlb edir. Nəinki realist səpkili məişət nağıllarında, hətta romantik səpkili sehrli nağıllarda, həmçinin heyvanlar haqqında olan nağıllarda da xeyir və şər, ədalət və haqsızlıq,

dostluq, əməksevərlik, sədaqət, xəyanət, məhəbbət və s. kimi problemlərdən bəhs edilir.

Yazılı ədəbiyyatımız da bu baxımdan az maraq doğurmur. Məsələn, XI əsr Azərbaycan filosofu Bəhmənyar ibn Mərzban (?-1066) müxtəlif əsərlərində – «Məratib əl-mövcudat»

(«Mövcudatın mərtəbələri»), «Mabəd ət-təbiə»

(«Metafizika») və məktublarında

humanist fikirlər söyləyərək xoşbəxtliyin xeyirxahlıq yolu ilə əldə

edilməsini, insanın sədaqətli, əxlaqlı olmasını, insanpərvərliyini və s. problemləri və bunların ağıl və bilik yolu ilə əldə edilə biləcəyini ön plana çəkir.

Nizami Gəncəvinin (1141-1209) əsərlərinin ana xəttini məzlum insan üçün səadət və ədalət axtarışları, zülmə, istismara, qeyri-bərabərliyə etiraz və nifrət təşkil edir. İnsan başqasından sədəqə istəməməli, öz ləyaqətini alçaltmamalıdır. İnsanın ağıl və biliyi Nizami əsərlərinin baş qəhrəmanıdır. «Sirlər xəzinəsi», «İskəndərnamə» və digər poemalarda xeyirxahlıq ideali siyasi idealla bağlı nəzərdən keçirilir. Dövlətin idarə edilməsində ədalət prinsipi ön plana çəkilir.

«İqbalnamə»də insanın səmimi olmasının vacibliyi vurğulanır, onun təbiətlə ayrılmazlığından danışılır. Q.Məmmədov qeyd edir ki, Nizamiyə görə ideal cəmiyyətdə şəxsi və ictimai mülkiyyəti oğrulardan, qənimətçilərdən qorumağa ehtiyac yoxdur. Cəmiyyət üzvləri iqtisadi cəhətdən təmin olunduqları və eyni zamanda tərbiyəli, əxlaqlı, düşüncəli adamlar olduqları üçün onlar nalayiq hərəkətlərlə məşğul olmurlar.

Nizami oğurluğu, hər hansı bir qəbahət və xəyanəti cəmiyyət üçün fəlakət hesab edərək, ayrı-ayrı şəxslərdən tələb edirdi ki, onlar ancaq öz əmlaklarını yox, eyni zamanda başqalarının da əmlakını müdafiə və mühafizə etməlidirlər. Onun fikrincə, birisi başqasının əmlakına tamah məqsədi ilə toxunmadıqda o, özünü müdafiə etmiş olur. Maraqlı burasıdır ki, Nizaminin təsvir etdiyi ideal cəmiyyətdə bütün sürülər çobansız otlamaqla bərabər əkinlərə də ziyan vermirlər. Əkini qorumaq üçün heç bir qoruqçu da yoxdur. İdeal cəmiyyətin ağsaqqalları bu barədə İskəndərə deyir: - əkin əkəndən altı ay sonra bir də onu biçmək üçün ora gedirik.

Şair göstərir ki, əkin, bağ və bostanın becərilməsi mədəni cəmiyyətin ümumi səviyyəsinə müvafiq olaraq həyata keçirilməlidir. Nizami xəbərçilik və böhtançılığı fitnə və fəsadların səbəbi kimi qeyd etməklə bunları özünə peşə edən düşkün, amalsız adamlara həmişə nifrət etmişdir. Nizaminin fikrincə, alicənab adam heç bir əsas olmadan başqasına eyib tutub onun əsəblərinə toxunmaz, başqasını öz hərəkətləri ilə narahat etməz. Eyni zamanda nəzakətli və nəcib adamlar söz gəzdirməklə məşğul olub, başqasının nüfuzuna toxunmamalıdırlar.

Nizami dünyadakı bələlərin «bir səbəbini də cəmiyyətdəki əxlaq pozğunluğunda, xudpəsəndlik, lovğalıq, şöhrətpərəstlik, ikiüzlülük, hiyləgərlik, saxtakarlıq, paxıllıq, kinlilik, xəsislik, tamahkarlıq, tüfeylilik, əməyə, əməkçiyə xor baxmaq, kobudluq, qərəzçilik, eyş-işrət düşkünlüyü, hədsiz varlanmaq hərisliyi, məsləksizlik kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdə görürdü. «Xəmsə»də biz bu mənfi əxlaqi keyfiyyətləri zülmkar şahlarda, saray əyanlarında, böyük rütbə və ixtiyar sahiblərində, sələmçi tacirlərdə, yalançı dindarlarda – bir sözlə, başqalarının əməyi ilə yaşayan tüfeylilərdə görürük («Sirlər xəzinəsi»ndə əmanətə xəyanət edləyən şeyx, rəiyyəti incidən zalım padşah, «Xosrov və Şirin»də Bəhram Cubin, Şiruyə, «Yeddi gözəl»də Yəzdigürd, Simnarın ölümünə hökm verən şah, xalqa divan tutan vəzir Rast-Rövşən, tamahkar tacir Məlixə, şöhrətpərəst slavyan qızı, «İskəndərnamə»də Dara, onu öldürən rütbə sahibləri...).

Bunların əksinə, «Xəmsə»də nə qədər gözəl mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər varsa, hamısı: düzlük, doğruluq, sadəlik, təvazökarlıq, mehribanlıq, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, əməksevərlik rəiyyətdə, yoxsullarda, zəhmət adamlarında, qismən də alimlərdə görünür («Sirlər xəzinəsi»ndə kərpickəsən qoca, «Xosrov və Şirin»də Fərhad, «Leyli və Məcnun»də Zeyd, «Yeddi gözəl»də Fitnə, kəndli kürd, onun qadını, qızı, qoca çoban, qoca bağban, 7 məzlum, «İskəndərnamə»də çinli kəniz, qoca çoban). Belə bir əxlaqi fərqləndirmə öz-özlüyündə şairin əxlaq məsələlərinə də ictimai mənə verdiyini və əxlaq pozğunluğunu da əsasən despotizm üsul-idarəsilə əlaqələndirdiyini göstərir».

Ə.Xaqaninin yaradıcılığında da bir çox nəsihət xarakterli ifadələrə rast gəlmək olur. Burada başlıca ideya ondan ibarətdir ki, insan şəxsiyyətini şərtləndirən əsas amil onun

cəmiyyətə, insanlara xeyir gətirmək qabiliyyətidir. İnsan həyatında əsas olan var-dövlət, qızıl deyil: “qızıl ikiüzlü fırladaqçdır... Kim qızılını kisəyə yığarsa, onun boynunu, kisənin boynunu tək, ip kəsəcək”. Həyatın mənası var-dövlətin artırılmasında yox, həmin var-dövlətin imkansızlara paylamaqla, əl tutmaqdadır.

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ictimai-fəlsəfi həyatında mühüm yer tutan N. Tusinin (1201-1274) «Əxlaqi-Nasiri» (Nasir əxlaqı) əsəri Azərbaycanın etik fikir tarixində mühüm hadisədir.

Elmi-ədəbi irsi olduqca rəngarəng olan N. Tusi əhatə etdiyi sahələrin diapazonu ilə də fərqlənir: nücum (astronomiya), riyaziyyat, tibb, məntiq, psixologiya, fəlsəfə, ədəbiyyat, coğrafiya, mədənsünaslıq (kimya), ilahiyyat, incəsənət, musiqi, tarix, iqtisadiyyat və s.

Tusiyə görə cəmiyyətin siyasi-hüquqi əsasları kifayət qədər möhkəm olmalıdır ki, insanlar düzgün mənəvi tərbiyə ala bilsin, özündə yüksək əxlaqi keyfiyyətləri aşırılsın.

Sosial münasibətlər həm də müəyyən ziddiyyətləri, bərabərsizliyi nəzərdə tutur. Cəmiyyətin tərəqqisi sosial münasibətlərin ahəngdar inkişafından əsaslı şəkildə asılıdır. Sosial qruplar, təbəqələr arasında münaqişəli vəziyyətlərin azaldılması üçün insanlar bir-birinin qədrini bilməli, hər kəs digərini özünə doğma və əziz saymalıdır. Şah da rəiyyətini öz övladını istədiyi kimi sevməli, xalq isə ona ataya olan məhəbbəti bəsləməlidir.

Vətəndaşlar arasında münasibətlər qardaş sevgisinin üzərində qurulmalıdır. Tusi yaxşı başa düşürdü ki, belə münasibətlər ideal səviyyədə mümkündür. Bununla belə cəmiyyət yüksək əxlaqi normalara həmişə dəstək verməlidir ki, insanlar özlərinə layiq ömür sürə bilsinlər.

Tusi dostluq və sədaqəti qarşılıqlı əmək və yardım bünövrəsi üzərində qurulan sarsılmaz, əzəmətli bir bina kimi qiymətləndirdikdən sonra, filosofların sadıq dostluq haqqında fikirlərini tutuşdurur, onların müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edir, müxtəlif təbəqələrdən olan adamların dostluğundan danışır, dost seçməkdə ayıq olmağı, qərəzsiz, səmimi, sədaqətli ürək dostları ilə, özlərini bunlara oxşar kimi göstərən söz dostlarını bir-birindən ayırmağı təkidlə dönə-dönə təkrar edir və bu işi bacaranları ən xoşbəxt adam adlandırır. Sonra dost seçmək qayda-qanunlarının, seçdikdən sonra onu saxlaya bilmək şərtlərinin şərhinə keçir. Dost seçiləcək adamları hər yerdə, istər kiçik, istər böyük işlərdə, istər xoş, istər ağır günlərdə, sakit və böhranlı anlarda, sözdə deyil, işdə sınaqdan keçirməyi və heç bir şeyi unutmamağı məsləhət görür.

İmadəddin Nəsimi (1369/70-1417) Azərbaycan və Şərq fəlsəfi poeziyasının görkəmli nümayəndəsidir. Böyük savad, bilik sahibi olan Nəsimi hürufiliyin aparıcı ideoloqlarından biri olmuşdur. O, insanı Allaha bərabər tuturdu. Kainatı, bütün varlığı dərk etməklə yanaşı insan gərək həm də özü-özünü dərk etsin. Bu zaman ilk növbədə özündə olan xeyir və şə

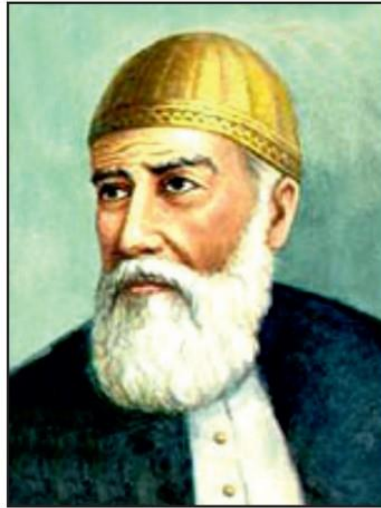
əməlləri fərqləndirməyi bacarmalı, insanlara qarşı mənəvi cəhətdən saf və xeyirxah münasibəti formalaşdırmalı, özündə olan mənfi əxlaqi xüsusiyyətləri aradan qaldırmalıdır. Bu yolla insan Allaha daha yaxın olmağa imkan tapır. Allah həmişə bizimlədir, lakin bunu dərk etmək üçün əxlaqi saflıq və özünüdərk lazımdır.

Nəsimi dəfələrlə var-dövlət və zorakılıq arasında olan əlaqəni vurğulayaraq, qeyd edirdi ki, var-dövlətin üstündə həmişə qan tökülüb və bəd əməllər həyata keçirilirdi. Xoşbəxt olmaq dövlətli olmaq demək deyil. Əsil xoşbəxtlik bilikdə, savaddadır. Əgər cəmiyyətdə nadanlıq hökm sürürsə, ən çox əziyyət çəkən alim olur.

Nəsimi göstərirdi ki, ilk növbədə hər bir insan özündə olan mənfi, o cümlədən hiddət, qəzəb, paxıllıq, təkəbbür və zabitəlik kimi keyfiyyətlərindən azad olmağı bacarmalıdır. Xüsusi olaraq Nəsimi var-dövlətə meyl salmaya qarşı çıxış edirdi.

Məhəmməd Füzuli (1494-1556) dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiridir.

Füzulinin yaradıcılığına Quran, hədislər, şəriətlə yanaşı şifahi xalq yaradıcılığı, ictimai və fəlsəfi fikir, yazılı ədəbiyyat, mənəvi irs təsir etmişdir. O, qədim yunan fəlsəfəsi ilə də yaxşı tanış idi. Füzulinin yaradıcılığında demək olar ki, ən çox yer əxlaqi kateqoriyalardan və hisslərdən biri olan sevgiyə

ayrılır. Bütün fəlsəfi problemlər bilavasitə sevgi məsələsi ilə bağlıdır. Dünyada baş verən hər bir hadisə sevginin ifadəsidir. O, Allaha sevgini (ən uca və ən müqəddəs sevgi), imamlara, peyğəmbərlərə, daha sonra vətənə, sevgiliyə qarşı, ailəyə olan sevgini, platonik, ümumdünya, kosmik sevgi növlərini fərqləndirir. Birinci yerdə Allaha olan sevgi durur. Onun yaratdığı “Leyli və Məcnun” romantik sevgi poemasında sevginin tərənnümü, uralığı demək olar ki, dünyada bu mövzuda yazılan başqa bir əsərlə müqayisə edilə bilməz. Vətənə, ailəyə, anaya olan sevgi haqqında da bir çox gözəl əsərlər yaradılmışdır.

Füzulinin ictimai-siyasi baxışlar sistemində ədalət və ədalətsizlik probleminə xüsusi diqqət yetirilir. O, cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşuna biganə ola bilmir, onu, hökmdarların öz rəiyyətinə münasibəti çox düşündürürdü. Şair qəddar, acgöz və riyakar hökmdarları ifşa edir, onlardan ilk növbədə ədalətli olmasını tələb edirdi. İdeal dövlətdə ədalət və qanun hökm sürməlidir.

Bütövlükdə Füzulinin əxlaqi baxışları onun bir çox əsərlərində öz əksini tapmışdır. Etika əxlaq haqqında təlim olaraq, özündə mənəvi anlayışları, kateqoriyaları və qaydaları birləşdirir. Füzuli xeyir və şərin bəzi məsələlərinin ilahi mənşəyinə inanırdı. Elə keyfiyyətlər var ki, onlar Allah tərəfindən təyin edilmiş əxlaqi normalardır, elələri də var ki, onlar insanlar tərəfindən bu dünyada əldə edilib, formal və müvəqqətidirlər. Həyatın mənası acgözlükdə, qızıl və gümüşün toplanılmasında yox, biliklərin toplanılmasında, elmin inkişafındadır. Demək olar ki, onun bütün əsərlərində əxlaqın təkmilləşdirilməsində elmin və təhsilin rolu əsaslandırılır.

Füzulinin dəyərli fikirlərindən biri də odur ki, tufeyli həyat tərzı insanın ömrünü puç edir, əhval-ruhiyyəni pozur, şəxsiyyəti mənəviyyatsız və simasız edir. Əxlaqın meyarı var-dövlət, zadəganlıq yox, əksinə, imkansızlıq, yoxsul təbəqəyə aid olmasıdır. Varlı adamla gərək imkanlı olmaları ilə öyünməsin, çünki bu onları iddialı və lovğa edir. İctimai rəydə belə adamlar mənfi qiymət alır. Hər bir kəsin əxlaqi keyfiyyətlərinə onun əməllərinə və hərəkətlərinə görə qiymət verilməlidir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir dövrün tarixi hadisələri ilə sıx əlaqədar inkişaf edirdi. Qövsı Təbrizi, Saib Təbrizi və b. Füzuli ənənələrini davam etdirirdilər. XVIII əsrdə Molla Vəli Vıdadi və Molla Pənah Vaqif humanist idealların ən güclü ifadəçiləri oldular.

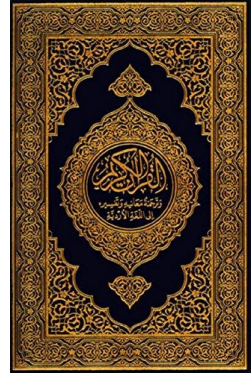
Həmin dövrdə yaşamış Zeynalabdin Şirvani insanın kamil olması və təkmilləşməsi üçün keyfiyyət qazanmağın zəruriliyini göstərirdi. Şirvaniyə görə insan mülayim, təvazökar, ehtiyatlı, xeyirxah, vicdanlı, əməksevər olmalı və bu kimi yüksək keyfiyyətlər daşmalıdır.

XIX-XX əsrlərin Azərbaycan ədəbiyyatı etik fikir tarixində mühüm bir mərhələ təşkil edərək yalnız gənc nəslin deyil, cəmiyyətin bütün təbəqələri və siniflərinin əxlaq tərbiyəsində və həyat təcrübəsinin zənginləşməsində əvəzedilməz mənbə rolunu oynamışdır. Bu dövrün görkəmli maarifçiləri və mütəfəkkirlərindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı və digərlərinin əsərləri buna misaldır.

§ 1.4. Müsəlman etikas

VII əsrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yayılmağa başlayan İslam dini insan həyatının bütün sahələrində, o cümlədən dünyagörüşündə (dini, hüquqi, siyasi, elmi, əxlaqi və s.), eləcə də məktəb və tərbiyə sistemində özünəməxsus dəyişikliklər etmişdir. Ərəb xilafəti ərazisində formalaşmağa başlayan yeni mədəniyyət, o cümlədən fəlsəfə və bir sıra Şərq xalqlarının ərəb dilində yazılmış fəlsəfi əsərləri orta əsr fəlsəfi fikrinin mütərəqqi nümayəndələrini yetişdirmiş, həmçinin antik irsdən və qeyri-islam yönümlü mütəfəkkirlərin mütərəqqi zəngin ənənələrindən bəhrələnmişdir.

İslam dini dünyagörüşünə söykənən ərəbdilli zəngin İslam fəlsəfəsi VII-XI əsrlərdə öz klassik dövrünü yaşamışdır. İslam sivilizasiyası əsasında inkişaf edən bu fəlsəfənin bətnindən özünəməxsus davranış qaydaları, əxlaq normaları və prinsipləri sistemi doğulmuşdur. Bütün müsəlman dünyasının masaüstü kitabı olan «Quran»ı bu baxımdan İslam etikasının əsası hesab etmək olar ki, bu da öz genezisi və mənbələrinə görə islam dini sistemi ilə bağlıdır. Konkret olaraq İslam etikas «Quran»ın ayrı-ayrı ayələrində öz əksini tapmışdır.

İslam yaranandan sonra formalaşan «müsəlman etikas» bir deyil, iki mənbəyə əsaslanır: Quran və Sünnə. «Sünnə» (ərəbcə «nümünə», «yol», yəni peyğəmbərin həyat yolu) hədislərin bütöv bir toplusudur. Peyğəmbərin dövründə yaşamış səlahiyyətli insanlar tərəfindən çatdırılan bu

hədislərdə peyğəmbərin sözləri, hərəkətləri, davranışı, hər hansı işə bəraət qazandırması və ya icazə verməsi və s. barədə məlumat verilir.

Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları humanizm, xeyirxahlıq, beynəlmiləçilik, ümumbəşəriilik ideyaları ilə yoğrulmuşdur. Peyğəmbərin fikrincə, insan cəmiyyət qarşısında məsuliyyətli olmalıdır, insanın müqəddəs borcu ümumiyyətin haqqında düşünməkdir. Xəsislik, hiylə, kinlilik, həsəd, peyğəmbərin fikrincə, insanda olan ən pis keyfiyyətlərdir. Şəriətimizdə yalan danışmaq, qeybət etmək pislənmiş, Allah yolunda düzgün danışmaq, haqq, ədalət tərəfdarı olmaq tərifə layiq görülmüşdür.

Məhəmməd peyğəmbər hamını və hər kəsi düzgünlüyə, haqqı və ədaləti unutmamağa çağırırdı. Peyğəmbərin müdrik kəlamları cilalanmış tərbiyə, əxlaq üsulları ilə zəngindir.

Hədislərin toplanması, məzmununun səhih olması ilə əlaqədar tədqiqi və şərhli «hədisşünaslıq» kimi bir sahənin yaranmasına səbəb olub ki, bu da «ilm əl-hədis» – yəni «hədis haqqında elm» adlanır. Hədislər «səhih» və «qeyri-səhih» və ya zəif olur. Hədislərin «səhih» kimi təsdiq edilməsi uzun, ciddi və dəqiq tədqiqatdan sonra mümkün olurdu. «Səhih» hədis müəlliflərindən əl-Buxari və Muslimi göstərmək olar.

Müəyyən tərəfləri «fıx»lə (dini-hüquqi fikir) uzlaşan müsəlman etikasında qiymətləndirmə sistemi 5 əmələ əsaslanır:

- 1) vacib (fərz);
- 2) məsləhət görülmə (müstəhəb);
- 3) fərq etməyən (mubah);
- 4) məsləhət görülməyən (məkrüh);
- 5) qadağan edilən (haram).

Bu əməllər Yaradanın əmri və ya qadağası ilə əlaqədar olub, axirətdə mükafat və ya cəza, savab və ya günah qazanmaqla nəticələnir. Vacib əməlləri yerinə yetirdikdə insan mükafatlanır, onlara əməl etmədikdə isə cəzalana bilər.

Qadağan edilən əməlləri icra etməyəndə insan mükafatlanır, edəndə – onu cəza gözləyə bilər. Məsləhət görülən əməllərə görə insan mükafatlandırılır, onları etmədikdə isə cəzalanmır. Məsləhət görülməyən (məkrüh) əməlləri icra etdikdə insan cəzalandırılmaz, onlardan çəkinəndə isə mükafatlandırılır.

Fərq etməyən əməllərə görə isə nə cəza, nə də mükafat nəzərdə tutulmayıb. İnsan fikrə görə də onları icra etməkdə və ya etməməkdə azaddır. İslam etikasında insanların hərəkətlərinin xeyir və ya şər kimi qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi niyyətdir. Çox vaxt hakim də hökmü əməlin motivini bilmədən çıxarmağa çətinlik çəkir.

Beləliklə, Quran Sünnəsiz, Sünnə isə Quransız mövcud ola bilmədiyindən və bunlar bir-birini tamamladığından müsəlman etikası bunlardan hansısa birinin olmadığı halda tam dərk edilə bilməz.

Klassik ərəb-müsəlman mədəniyyətində «müsəlman etikası» xüsusi sahə kimi mövcud olmasa da, daha çox elmi xarakter daşıyan Quran və Sünnə, eləcə də fikr, ədəb və s. təlimlər bütövlükdə etik problemlərin daşıyıcısıdır. Özü də bunlar yalnız müsəlmanlar üçün deyil, bütün bəşər övladları üçün nəzərdə tutulub. Çünki sonuncu səmavi kitab olan «Quran» və ümumiyyətlə müsəlman dini ümumbəşəri xarakter daşıyır.

Sonda toxunacağımız vacib bir məsələ də var ki, o da ədiblərin dinə münasibətidir. Əfsus ki, sovet dövrü ədəbiyyatında bu münasibət, o cümlədən ədiblərin tənqid

obyekti bizə birtərəfli və təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilirdi. Bunun nəticəsində ədiblərin əslində «nəyi» tənqid etmələri kölgədə qalır və bu, «dinin tənqidi» kimi nəzərdən keçirilirdi.

Bunun əsas səbəbi bizim özümüzün (yəni sovet dövrü adamlarının) İslam dinindən, müqəddəs «Quran»dan kifayət qədər xəbərdar olmamağımız idi. Digər tərəfdən, yazıçıların bir qisminin «göz açıb» islamı bəzi təriqətlərin timsalında görüb qavraması da əsərin idraki-tərbiyəvi funksiyasına müəyyən qədər təsir göstərmişdir. Lakin əksər ədiblərimizin əsərlərinə bir daha nəzər salsaq, orada tənqid hədəfinin İslam dini deyil, başqa təzahürlər olduğunu görürük: mövhumat, cəhalət, nadanlıq, avamlıq, savadsızlıq, fanatizm, pirlərə inam, bidət, yəni peyğəmbərdən sonra dinə yenilik gətirmək, peyğəmbərin etmədiklərini «şəriət» adı ilə təqdim etmək, islamı «matəm dininə» çevirmək və s.

İnsanların əxlaqı ilə əlaqədar məsələlər – valideynlərə təmənnasız münasibət, öz ailəsinə sədaqət və qayğı, düzlük, doğruluq, imkansızlara yardım etmək və s. islamda mühüm yer tutur. Sələmçilik (faizlə pul vermək), adam öldürmək, zina, oğurluq, əyyaşlıq, dələduzluq, vəfasızlıq, xainlik, acgözlük, yalançılıq, kobudluq və s. isə dinimizdə pislənən əxlaqi keyfiyyətlərdəndir ki, bugünkü ədəbiyyatımız məhz belə ideyalarla silahlanmalıdır.

Beləliklə, fanatizm, mövhumat və bidətçilikdən uzaq olaraq müqəddəs «Quran»a və peyğəmbərin hədislərinə istinad edən İslam əhli bütün Dünyada nümunəvi əxlaq nümayiş etdirməyə qadirdir!

II FƏSİL. ƏXLAQIN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS FUNKSIYALARI

§ 2.1. Əxlaqın mahiyyəti

Əxlaq bugünkü vəziyyətinə birdən-birə, «hazır şəkildə» gəlib çıxmamışdır. Primitiv norma və təsəvvürlərdən yetişməyə başlayan əxlaq, bəşəriyyətin bütün tarixi boyu mövcud olmuş və olduqca müəkkəb, uzun və hətta çətin bir yol keçmişdir. Tarixi inkişafın hər bir pilləsində maddi və mənəvi istehsal prosesi zamanı insanlar müəyyən davranış normaları, prinsipləri, qaydaları, adət və ənənələr, dəblər yaratmışlar.

Cəmiyyətin təşəkkül tapdığı ilk günlərdən insanlar bir-birilə münasibətlərini tənzim etmək üçün yaratdığı bu birgəyaşayış qaydalarına riayət edir, öz hərəkətlərində nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu, hansı hərəkətin bəyənilib-bəyənilmədiyini xeyir və şər kateqoriyaları vasitəsilə qiymətləndirmişlər.

İctimai şüurun qədim formalarından olan əxlaq insanlar arasındakı münasibətləri əks etdirir. Əxlaq insanların bir-birinə, dövlətə və cəmiyyətə olan münasibətlərini nizama salır, ictimai həyatın bütün sahələrində insanların hərəkətlərini tənzimləyir. Məsələn, əməkdə, məişətdə, siyasətdə, elmdə, ailədə, ictimai yerlərdə və s. Bunların hər birində o, müxtəlif rol oynayır.

Bununla əlaqədar «peşə etikası», «ailə və nikah etikası» və s. terminlər yaranıb. Bütün bu sahələrdə əxlaqla yanaşı insanların hərəkətlərinin digər tənzimləyiciləri də var. Məsələn, dövlətin hüquq normaları, istehsalatdakı qanun-qaydalar, təşkilatın nizamnamələri və təlimatları, vəzifəli şəxslərin göstərişləri, dini-ritual xarakterli qaydalar, takt, etiket, ədəb, davranış qaydaları, idman və digər oyunların

şərtləri, nəqliyyatın idarə olunma qaydaları, sanitariya-gigiyena normaları və s.

Bütün bunlar bəzən əxlaq normalalarının spesifikasiyasını aydınlaşdırmağa bir qədər mane olur. Əxlaqa «bu belədir» anlayışı ilə yanaşı, «belə olmalıdır» daha çox uyğun gəlir.

Bəzi təsir formaları, məsələn, milli ənənələr, məişətdəki estetik normalar, əmək vərdislərinin tərbiyə edilməsi və s. əxlaqla yanaşı digər sahələrə də aiddir. Ayrı-ayrı insanların tərbiyəsinə təsir edən ictimai formalar — adət və ənənələr, ictimai rəy, tərbiyə və s. əxlaqla bağlı olsa da bütünlükdə ona məxsus ola bilməz.

Hər bir dövrün və cəmiyyətin özünəməxsus əxlaq qaydaları, prinsip və normaları olduğu üçün hər bir insan da əsasən yaşadığı dövrün və cəmiyyətin əxlaq qaydalarına tabe olur. Tarixi hadisə olan əxlaq bəşəriyyətin ictimai tərəqqisi gedişində dəyişir və inkişaf edir. Cəmiyyət siniflərə bölünən zaman əxlaq qaydaları da sinfi xarakter daşımağa başladı. Hər sinfin özünəməxsus əxlaq qaydaları yarandı. Müəyyən sinfə xidmət edən əxlaq sinfi xarakter daşıyaraq hakim sinfə xidmət edir.

Tarixdə əxlaqın aşağıdakı əsas tipləri var ki, bunlara əxlaqın konkret-tarixi tipləri də deyilir:

- 1) ibtidai icma əxlaqı;
- 2) quldarlıq əxlaqı;
- 3) feodal əxlaqı;
- 4) burjua əxlaqı və s.

Əxlaqın inkişafında bəşər mədəniyyətinin tarixi tərəqqisini əks etdirən varislik elementlərinə də rast gəlmək olar. Əxlaq bir formadan digərinə keçərkən insanlar arasındakı münasibətlərdə humanizm üsürləri də artır.

Artıq ibtidai icma dövründə qarşılıqlı yardımın sadə formaları yaranır. Adam əti yemək adəti yox olur. Tayfa ittifaqları və dövlətin yaranması ilə qan düşmənçiliyinə son qoyulur. Feodal əxlaqı təhkimli kəndlini öldürməyə yol vermir, halbuki quldarın öz qulunu öldürməsi onun şəxsi işi idi. Burjua əxlaqında şəxsiyyətə hörmət prinsipi təsdiqlənir. Zaman keçdikcə, cəmiyyət inkişaf etdikcə əxlaq qaydaları da dəyişir. Çox vaxt hətta zahirən əbədi görünən əxlaq qaydaları belə dəyişikliyə uğrayır, öz əvvəlki məzmununu itirir və ya onlara heç bir ehtiyac qalmır.

Əxlaq – gerçəkliyi dərkətmə vasitəsi olub, insanın praktik-mənəvi dünyagörüşüdür. Mürəkkəb və ictimai hadisə olan əxlaqın təbiətini öyrənmək üçün onun strukturunu aydınlaşdırmaq lazımdır. İctimai şüurun digər formaları kimi əxlaqın da strukturu ictimai münasibətlərlə müəyyənləşir. Əxlaqi münasibətlər ictimai münasibətlər sistemində mühüm yer tutur ki, bunlar da əxlaq haqqında elm olan etika tərəfindən öyrənilir.

Əxlaq insanı birgəyaşayış şəraitində yaşamaq qabiliyyətləri baxımından xarakterizə edir. Əxlaqın məkanı – insanlar arasındakı münasibətlərdir. İnsanın güclü və ya ağıllı olmasını müəyyən etmək üçün onu digər insanlarla münasibətdə görmək və ya müqayisə etmək vacib deyil, çünki bu, fərdin özünəxas xüsusiyyətləridir. Lakin insanın nə dərəcədə xeyirxah, əliaçıq, mehriban olmasını və bu kimi digər xüsusiyyətlərinin şahidi olmaq üçün onu məhz başqaları ilə ünsiyyət prosesində görmək zəruridir.

Əxlaq normaları hər yerdə, müxtəlif şəraitlərdə təzahür edərək universal, bəşəri xarakter daşıyır. Onlar həm cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı şəxslərin rəyinə əsaslanır. Əxlaq normaları kifayət qədərdir: ətrafdakılarla nəzakətli

rəftar tələb edən sadə normalardan tutmuş, «öldürmə!», «oğurluq etmə!», «böyüklərə hörmət et!», «yalan danışma!» kimi mürəkkəb, insanın həyat prinsipinə çevrilmiş normalaradək.

Lakin əxlaqı normalar məcmusu kimi təsəvvür etmək o qədər də düz deyil. Çünki, əvvəla, bu normaların özləri əsaslandırılmalıdır, məsələn, «nəyə görə oğurluq etmək olmaz?», «öldürmək olmaz?»; ikincisi, konkret situasiyalarda bu normalar bir-birini inkar da edə bilər, məsələn, bir dələduz qadının ardınca qaçır və yoldakılardan onun hansı tərəfə getdiyini soruşur, məgər bu zaman adamlar ona sözün düzünü deməlidirlər? Və yaxud həkim öz xəstəsinə həmişəmi diaqnozu olduğu kimi deməlidir? Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, yaranmış situasiyalar elə rəngarəng ola bilər ki, onların hərəsi üçün ayrıca norma fikirləşmək heç mümkün də deyil.

İnsan əxlaqı şüurla birgə doğulmur. O, əxlaq normalarını və davranış qaydalarını tədricən mənimsəyir. Bu normalar və qaydalar müəyyən vaxtdan sonra onun fərdi şüurunda özünə yer tapır ki, bu da «yaxşını pisdən», «əxlaqı əxlaqsızlıqdan» ayırmağa kömək edir. İnsan çox vaxt hətta öz istəyinin əksinə gedərək, ictimai rəyi nəzərə alıb, hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış qaydalarına və əxlaq normalarına uyğun hərəkət etməli olur. Çünki cəmiyyətdə yaşayan insan ondan təcrid oluna bilməz. O, bu və ya digər mənada cəmiyyət qaydalarına tabe olmaq məcburiyyətində qalır.

Çox vaxt, əsasən, «öz ürəyinin hökmü ilə» hərəkət edən insan cəmiyyət və ya ayrı-ayrı şəxslər qarşısındakı borc və vicdan hisslərinin təhriki ilə hər hansı addımı atır və bu zaman özü də hiss etmədən ictimai mənafe şəxsi mənafedən üstün tutulur. Belə olmasaydı nə maddi və mənəvi nemətlər

istehsal oluna bilər, nə də insan cəmiyyəti mövcud ola bilərdi.

Hər hansı addımın, hərəkətin hansı cəmiyyətdə baş verməsindən asılı olmayaraq, o həmişə «xeyir və şər», «ədalət və ədalətsizlik» mövqeyindən qiymətləndirilib.

Əxlaqın mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün onun əsas funksiyalarını da nəzərdən keçirmək lazımdır. Əxlaqın formalaşması və mədəniyyətin müstəqil sahəsinə çevrilməsi prosesində müəyyən əxlaq funksiyaları yaranıb ki, onlar bu gün də aktualdır.

Əxlaqın funksiyaları içərisindən əsasları bunlardır:

- 1) qiymətləndirici;
- 2) idraki;
- 3) dünyagörüş;
- 4) tərbiyəvi;
- 5) tənzimləyici.

Qiymətləndirici funksiya əsas funksiya olub, yalnız əxlaqa deyil, digər ictimai şüur formalarına – incəsənətə, dinə, hüquqa, siyasətə və s. də aiddir. Bu funksiyanın xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, burada qiymətləndirmə əxlaqi şüurun əsas anlayışları prizmasından – xeyir, şər, ədalət, vicdan, borc və s. keçir.

Əxlaqi qiymətləndirmə adətən universal xarakter daşıyaraq insanın bütün hərəkətlərinə aid olur. Hüquq sahəsində bu, başqa cürdür. Məsələn, hörmətsizliyə, kobudluğa, nəzakətsizliyə görə heç kəsi cinayətkar kimi mühakimə etmirlər. Siyasi qiymətləndirmə də bütün hərəkətlərə aid olmur. Burada da müəyyən məhdudiyyətlər, hərəkətlərin təzyiq, hədə-qorxu, hər hansı affektin (qorxu, qısqanclıq) təsiri altında baş verməsinin nəzərə alınması və s. səbəblər mövcuddur.

Əxlaqi qiymətləndirmə həm də fərdin mənəvi əqidəsinə və ictimai rəyin nüfuzuna əsaslanır. İnsan şüurunda əxlaqi qiymətləndirmə adətən «xalis» olmayıb, estetik, siyasi və s. qiymətləndirmə ilə tamamlanır.

İdraki funksiya qiymətləndirici funksiya qədər intensiv və əhəmiyyətli olmasa da onunla geniş mənada uzlaşır. Adətən fərd başqalarının və ya özünün hərəkətlərini qiymətləndirdiyi zaman digər şəxslərin və ya özünün daxili aləmi haqqında natamam da olsa təsəvvür əldə edir. İdrakın bütün formalarının, o cümlədən elmi idrakın əsas şərti mənəvi keyfiyyətlərdir. Çünki obyektivlikdən uzaq olan alim qibtə və yalana əl ata bilər, öz xeyrini güdə bilər, əldə etdiyi nəticələri təhrif edə bilər, şöhrətpərəstlikdən özünü və ya başqalarını aldada bilər.

Əxlaqın idraki funksiyası elmin idraki funksiyasından onunla fərqlənir ki, əxlaq daha obrazlı olub, ön plana hissləri, inamı və intuisiyanı çəkir. Elmi idrakda isə ağıl, dərrakə bunları üstələyir. Beləliklə, əxlaqın da idraki funksiyası ictimai şüurun digər formalarında olduğu kimi sosial gerçəkliyi əks etdirir. Lakin əxlaqi şüur mövcud olan və ya formalaşan sosial varlığı, ictimai münasibətləri qanunlar şəklində deyil, cəmiyyətin tələbləri və şəxsiyyətin maraqlarını bildiren ideya, təsəvvür, ümid, arzu, əhvallar kimi müəyyən məqsədlər şəklində, yəni «bu belədir» əvəzinə «belə olmalıdır» kimi əks etdirir.

Dünyagörüş funksiyası müxtəlif sistemli əxlaq normalarının, prinsiplərinin, ideallarının cəmiyyət və şəxsiyyətin fəaliyyətinə yol göstərən dəyərlər məcmusundan ibarət olması ilə əlaqədardır. Fərd cəmiyyətin yaratdığı əxlaqi norma və prinsipləri mənimsəyərək öz şüurunda özünə

gərək olacaq müəyyən baxış və məsləklər formalaşdırır. Əxlaq sadə normalardan ibarət ola bilməz.

O, bu normaları əsaslandırılmalı, onlara haqq qazandırmalı, onların nəyə görə yerinə yetirilməli olduğunu göstərməlidir. Beləliklə, əxlaqi şüur həyat əhəmiyyətli suallarla, ali dəyərlərlə əlaqədar olur. Bunları həll etmək üçün insanın dünyadakı mövqeyini aydınlaşdırmaq tələb olunur.

Bunun üçün isə dünya haqqında heç olmasa elementar da olsa təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Dünya haqqında təsəvvür əldə etmək üçün yalnız elmi nəticələrə əsaslanmaq olmaz, indiki halda bu, natamam olar. Dünyanın elmi mənzərəsi və dünyagörüş eyniyyət təşkil etmir. Dünyagörüş yalnız biliklər əsasında formalaşmır, bura həmçinin insan hisslərinin rəngarəng qamması da aiddir. Əxlaqi şüurda dünyagörüş xüsusi anlayışlar prizmasında formalaşır: Dünya ya xeyirxah, ya qəddar, ya da neytral; qaydaya salınmaz və ya xaotik kimi nəzərdən keçirilir.

Tərbiyəvi funksiya – əxlaqın əsas funksiyalarındandır. Fasiləsiz, intensiv və məqsədyönlü tərbiyə prosesi olmadan nə cəmiyyət mövcud ola bilər, nə də ayrıca insan şəxsiyyət kimi formalaşa bilər. Tərbiyənin mərkəzində şəxsiyyətin mənəvi özəyini formalaşdıran əxlaq tərbiyəsi dayanır.

Tənzimləyici funksiya digər funksiyaların özünəməxsus sintezidir. Lakin əxlaq insanların hərəkətlərinin yeganə tənzimləyicisi deyil: din, incəsənət, hüquq, siyasət də bu qəbildəndir. Lakin məhz əxlaqi dəyərlər insanın mənəvi aləminin mərkəzində dayanaraq, onun həm siyasi mövqeyinə, həm mövcud hüquq qaydalarına (o cümlədən, insanın hüquqi şüuruna) münasibətinə, həm müxtəlif dini təlimlərə qiymət verməsinə, həm də incəsənət sahəsindəki biliklərinə (estetik zövqünə) təsir edir. Hüquq, siyasət və

estetik şüurdan fərqli olaraq əxlaq, demək olar ki, insan həyatının bütün sahələrini tənzimləyir.

Əxlaq insanlardan çox şey tələb edərək onları mənəvi ideala yaxınlaşdırır (bu, qeyri-mümkün olsa da). Nəhayət, bu funksiya da insanın əxlaqi əqidəsinə və ictimai rəyin nüfuzuna, ilk növbədə vicdana əsaslanır. Lakin bütün bunlarla yanaşı əxlaq kifayət qədər gücə malik deyil. Buna saysız-hesabsız cinayətlərin olması, gündəlik həyatdakı kobudluq, nəzakətsizlik və s. misaldır. Bunların da səbəbi az deyil: əvvəla, ayrı-ayrı fərdlərin əxlaqi şüuru çox vaxt lazımı səviyyədə olmur; ikincisi, ictimai rəy də səhv edə bilər. Bundan başqa, bəzən həyat şəraiti əxlaqi hissləri boğur. Məsələn, uşaqları acından ölən qadının cinayətə və ya oğurluğa əl atması və s.

§ 2.2. İctimai şüurun formaları

İctimai şüur - cəmiyyətin mənəvi istehsalının böyük bir hissəsini təşkil etməklə ictimai varlığın inikasıdır. Sosial hadisələrin inikasına və onun mənə dərinliyinə görə adi və nəzəri şüur da bir-birindən fərqləndirilir. Adi gündəlik şüur ictimai şüurun ən küütləvi forması olmaq etibarı ilə konkret ictimai varlığa, adi gündəlik həyata münasibətdə fərdlərin əldə etdikləri konkret bilikləri, təsəvvürləri, insan birgəyaşayışına, milli və etnoqrafik xüsusiyyətlərinə, əxlaq normalarına, ailə və məişətə və həyat şəraitinə aid olan şüur səviyyəsidir.

Elmi-nəzəri şüur sosial gerçəkliyin elmi və nəzəri cəhətdən sistemli və ümumiləşdirilmiş inikasıdır. O, daxili mahiyyətli qanun və kateqoriyalar vasitəsilə ifadə olunan

inikasdır. Son vaxtlar elmi ədəbiyyatda «mentalitet» anlayışından istifadə olunur.

Mentalitet (lat.) ağıl, düşüncə, təfəkkür tərzidir. O, ilk dəfə 1856-cı ildə Amerika alimi R.Emerson tərəfindən işlədilmiş, fransa alimi Marsel Prust onu tərtib etdiyi lüğətə daxil etmiş, XX əsrdə L.Febr və başqaları onun haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

İctimai şüura nisbətdə mentalitet fərdi və kollektiv şüurun, emosiyaların, əhval-ruhiyyələrin mövcud sosial gerçəkliyə münasibətinin inkişaf dərəcəsini göstərir. Mentaliteti cəmiyyətin mənəvi psixoloji siması adlandırmaq olar. Sosial varlıq şəraitinin ümumiliyi daxilində hər bir fərdin öz inkişaf spesifikliyi onun mənəvi aləminin digər fərdlərin mənəvi aləmindən fərqlərini müəyyən edir, insan fəaliyyətinin zənginliyini yaradır.

İctimai şüur nisbi müstəqilliyə malikdir. Lakin həmin müstəqillik mütləq olmayıb ictimai varlığın ictimai şüura müəyyən edici təsiri çərçivəsində baş verir. Bu qanunauyğunluq isə bir halda ictimai şüurun ictimai varlıqdan geridə qalmasına, digər halda isə onu ötür keçməsinə ifadə olunur. İctimai şüurun inkişafının varislik qanunauyğunluğu da mövcuddur.

İctimai şüur formaları eyni vaxtda meydana gəlməmiş, ictimai varlığın mürəkkəbləşməsi və insanın idrak qabiliyyətlərinin inkişafı və təkmilləşməsi nəticəsində bərqərar olmuşdur. İctimai şüurun tarixən ilk forması əxlaqdır.

Sosial funksiyalarına görə ictimai şüur formalarını 2 qrupa ayırmaq olar:

1) Sosial gerçəkliyin mənəvi-praktik mənimsənilməsinin baş verdiyi formalara (əxlaq, siyasi və hüquqi şüur);

2) Bütün ətraf aləmin mənəvi mənimsənilməsi formalarına (incəsənət, fəlsəfə, din, elm).

Əxlaqi şüur – mənəviyyat və ya əxlaq ayrı-ayrı fərdlərin, sosial qrupların, bütövlükdə isə cəmiyyətin baxışları, təsəvvürləri və davranış normaları və qiymətləndirmənin əks olunduğu ictimai şüur formasıdır. Əxlaqın ən vacib kateqoriyası vicdan kateqoriyasıdır.

Siyasi şüur – böyük sosial qrupların əsas mənafeələrini, onların bir-birinə və cəmiyyətin siyasi təsisatlarına münasibətlərini əks etdirən hisslərin, sabit əhval-ruhiyyə tərzlərinin, ənənələrin, ideyaların və bütöv nəzəri sistemlərin məcmusudur.

Hüquqi şüur – sosial qrupların, siniflərin mövcud hüquq sisteminə münasibətlərini ifadə edən təsəvvürlər, emosiyalar, baxışlar və ideyaların məcmusundan ibarətdir.

Estetik şüur – ictimai şüurun ən qədim formalarındandır. Estetik şüur ictimai varlığın konkret hissi formalarda, bədii obrazlarda dərk edilməsindən ibarətdir.

Dini şüura – dini təlimlər, dini hisslər, sitayiş və ayinlər, dini təşkilatlar və tərəqqilər daxildir.

Din özündə üç əsas elementi birləşdirir:

- Dini təsəvvürlər və ya mifoloji elementlər;
- Dini hisslər və ya emosiyalar;
- Dini fəaliyyət və ya sitayiş.

Fəlsəfi şüur – ictimai şüurun spesifik, özünəməxsus formasıdır.

Ümumiyyətlə ictimai şüur formalarının qarşılıqlı əlaqə və təsirli cəmiyyətin mənəvi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, sosial – mədəni proseslərin öyrənilməsində başlıca rol oynayır.

§ 2.3. Əxlaqi şüur

Müasir tədqiqatçıların çoxu əxlaqda iki, nisbətən müstəqil sahə olduğunu söyləyir: 1) əxlaqi şüur və 2) əxlaqi fəaliyyət (praktika və ya təcrübə). Bəziləri əxlaqda 3-cü elementi də ayırır ki, bu da əxlaqi münasibətlərdir. Lakin əxlaqi münasibətlər əxlaqi fəaliyyətlə (praktika ilə) əlaqədar olduğu üçün əksər hallarda hər iki element vəhdətdə nəzərdən keçirilir.

Əxlaqi şüur ictimai şüurun spesifik forması olub, ictimai münasibətləri əks etdirən anlayış və təsəvvürlərin məcmusundan ibarətdir. Anlayışlar sistemi hər hansı bir təlimin – siyasi, dini, estetik və s. özünəməxsus «dilidir» və bunlarsız əsas ideyaları ifadə etmək mümkün deyil. Ən ümumi anlayışlar kateqoriyalar adlanır ki, bunlar vasitəsilə gerçəklik müxtəlif səviyyələrdə dərk edilir. Əxlaqi şüurun anlayışlarının spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onlar cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi həyatını özünəməxsus şəkildə əks etdirir.

Bu anlayışlardan hər hansı bir hərəkətin qiymətləndirilməsi zamanı da istifadə edilir. Əxlaqi şüurun əsas anlayışlarına xeyir və şər, borc və vicdan, şərəf və ləyaqət, əxlaqi hisslər, əxlaq normaları, əxlaqi prinsiplər, əxlaqi ideal, əxlaqi qiymətləndirmə və s. aiddir. Əxlaqi şüur insan həyatının əhəmiyyətli tərəflərini – insanların bir-birinə, cəmiyyətə və bütün dünyaya münasibətlərini əks etdirən norma, adət, ənənə, dəb, baxış, ideya, emosiya, hiss və təsəvvürlərdən ibarətdir ki, bunlar da xeyir, şər, ədalət, vicdan, ləyaqət və s. anlayışlarla ifadə olunur.

Əxlaqi şüur anlayışının təşəkkülü hələ qədim dövrlərdən başlayır. Etika ilə məşğul olan ilk filosoflar – Platon,

Aristotel, Epikur və başqaları əxlaqın əsas anlayışlarının bir çoxunun, məsələn, ədalət, xoşbəxtlik, müxtəlif fəzilətlər və s. dərin təhlil etmişlər. Hətta müxtəlif anlayışların təsnifatına, içərilərindən ən əsaslarının seçilməsinə də cəhd göstərmişlər.

Əsas anlayışın müəyyən edilməsinə, digər anlayışların onun üzərində qurulmasına da təşəbbüs göstərilmişdir. Bu istiqamətdə hərə öz variantını qurmağa çalışsa da, antik etikanın əsas anlayışı xoşbəxtlik sayılırdı. Həzz (zövq almaq) də bu qəbildən idi. Epikur hesab edirdi ki, bütün fəzilətlər öz təbiətinə görə gözəl həyatla əlaqədardır, həzz isə həyatın bizə verdiyi ilk və fitri xoşbəxtlikdir. Sonralar İ.Kant əsas anlayış kimi borcu diqqət mərkəzinə qoyur və onun vasitəsilə digər anlayışları müəyyən etməyə çalışır.

Antik etikanın diqqət mərkəzində əxlaqi şüurun əsas anlayışlarından olan şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri dururdu ki, bunlar da «fəzilət» və «qəbahət» adlanır. «Fəzilət» dedikdə, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər – əməksevərlik, təvazökarlıq, nəzakət, xeyirxahlıq, səmimilik, vicdan, düzlük, cəsarət, mərdlik, öz səhvini etiraf etmək, başqasının halına yanmaq və s., «qəbahət» dedikdə isə mənfi əxlaqi keyfiyyətlər – xainlik, yalançılıq, yaltaqlıq, namərdlik, paxıllıq, vəfasızlıq, kobudluq, qorxaqlıq, cəsarətsizlik, ikiüzlülük, riyakarlıq, şöhrətpərəstlik və s. nəzərdə tutulur. «Xalis» əxlaqi və ya qeyri-əxlaqi mənəvi keyfiyyətlər olmur. Yalnız ictimai qiymətləndirmə mənəvi keyfiyyətləri əxlaqi və ya qeyri-əxlaqi, «fəzilət» və ya «qəbahət» kimi müəyyən edə bilər.

Əxlaqi şüur fərdi və ictimai olur.

Fərdi əxlaqi şüur insanın daxili aləmi ilə əlaqədardır. Hələ antik dövrdə insanın daxili aləmini 3 hissəyə bölürdülər: ağıllı, hissiyathı, iradəli.

Bununla əlaqədar, fərdi əxlaqi şüurun 3 komponenti var:

- 1) ağıl;
- 2) hisslər;
- 3) iradə.

Ağıl – fərdi əxlaqi şüurun rəşional tərəfi olub, xeyir, şər, bərc, vicdan, ali sərvətlər haqqında təsəvvürlər, ideya və ya anlayışlardır. İnsanın mənəvi həyatında ağılın mühüm rol oynadığını hələ Sokrat və Platon da qeyd edirdilər.

Hisslər insanın həyatında mühüm rol oynayır. İnsan hissləri müxtəlifdir: aqlıq, susuzluq, yuxusuzluq, sevinc, kədər, məhəbbət, nifrət, qısqanclıq, təəssüf, pəşmançılıq, qəzəb, fərəh, utancaqlıq və s. Yalnız insanlara məxsus olan ali hisslər də mövcuddur ki, bunlara da zehni hisslər, estetik hisslər və əxlaqi hisslər aiddir.

Əxlaqi hisslər cəmiyyətdəki əxlaq normalarına bəslənən subyektiv münasibətdir. Əxlaqi hisslərin obyektı adamlar, qruplar, münasibətlər, adamların hərəkət və rəftarı, ictimai həyatın qanunları və s. Bəzən həyatda vaxt və ya informasiya qıtlığı üzündən elə situasiyalar yaranır ki, tək ağıl kifayət etmir, çünki insan hadisələri ildırım sürətilə qiymətləndirməli olur.

Bu zaman məhz əxlaqi hisslər ağılın köməyinə gəlir. Vicdan hissi, bərc hissi, ədalət hissi və s. bu qəbildəndir. Onlar mənəvi təcrübəyə əsaslanaraq ağılın görə bilmədiyı hərəkətləri və situasiyaları «tuta bilir». İnsanın gündəlik rəftarında və şüurunda, eləcə də motivasiyasında müsbət (səmimilik, rəhmliilik, dərddə şərik olma, xeyirxahlıq, dostluq, rəğbət, yoldaşlıq, məsulıyyət və s.) və mənfi (fərdiyyətçilik, bədxahlıq, düşmənçilik, paxıllıq, ikiüzlülük, şöhrətpərəstlik, başqasının dərddinə sevinmək və s.) əxlaqi hisslər böyük rol oynayır.

Müsbət əxlaqi hisslər mövcud cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarına uyğun, müəyyən davranış normalarına müvafiq hərəkət etməyə xidmət edir. İnsanda olan utancaqlıq, vicdan, məhəbbət və s. hisslər də xeyirxah əməllərin əsas törədicisidir. Mənfi əxlaqi hisslər insanı mövcud əxlaq normalarına uyğun hərəkət etməməyə, öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutmağa vadar edir. Bəzən insan məhz nifrət, acıq, qıbtə, qısqanclıq, özünəvurğunluq, şöhrətpərəstlik hissləri ucbatından zərərli hərəkətlər törədir. Öz hərəkətlərinin ictimai əxlaqa uyğun gəlmədiyini dərk edərək iztirab keçirən zaman insanda təəssüf, peşmançılıq, utancaqlıq, xəcalət və s. kimi əxlaqi hisslər yaranır.

Deməli, əxlaqi hisslər mövcud cəmiyyətin rəftar və əxlaq normalarına insanın bəslədiyi mənfi və ya müsbət münasibətin əks etdirilməsidir. Müxtəlif həyat şəraitində yaşayan insanların əxlaqi hissləri də məzmun etibarilə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də hər bir tarixi dövrdə insan hisslərinin tərbiyə edilməsinin məqsəd və istiqaməti dəyişir, yeni forma və məzmun kəsb edir. Ağıl və hisslərin harmoniyası daha effektiv olub, insanın məsləklərini təşkil edir. Bunlar isə heç də həmişə reallaşmır.

İradə – əxlaqi şüurun üçüncü elementi və ya komponenti olub, qətiyyət, dözümlük, mərdlik, müstəqillik, təkidlilik, konkret işlərə hazır olma, özünüidarəetmə ilə üzə çıxır. İradə insan fəallığının xüsusi forması olub, mürəkkəb psixi prosesdir.

İctimai əxlaqi şüur fərdi əxlaqi şüurla qarşılıqlı əlaqədə formalaşır ki, bunun da daşıyıcısı bütün cəmiyyətdir. İctimai əxlaqi şüurun strukturuna gündəlik əxlaqi şüur və nəzəri əxlaqi şüur aiddir.

Gündəlik əxlaqi şüur hələ ibtidai icma dövründə kortəbii şəkildə yaranaraq müxtəlif əxlaq problemləri, onların qiymətləndirilməsi, əxlaqi hisslərlə əlaqədar gündəlik mülahizələri ifadə edir. Bu anlayışlar adətən ziddiyyətli və anlaşılmaz olur. Gündəlik əxlaqi şüur nəzəri əxlaqi şüurla sıx əlaqədardır. Onların arasında «Çin səddi» çəkmək düzgün deyil.

Nəzəri əxlaqi şüur əqli əməyin fiziki əməkdən ayrılması, peşələrin yaranması və bu peşə sahiblərinin – filosofların, müəllimlərin, din xadimlərinin, dramaturqların və başqalarının gənclərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olması, mənəvi həyatın müxtəlif problemlərini nəzərdən keçirməsi ilə əlaqədardır ki, burada da əsas rolu əxlaq fəlsəfəsi olan etika oynayır. O, daha məqsədyönlü şəkildə formalaşır və əsasən insan varlığının mərkəzinə, həyat əhəmiyyətli məsələlərə doğru tuşlanaraq ardıcılığı, rasionallığı, sistemliliyi, aydınlığı ilə xarakterizə edilir.

İnsanın mənəvi həyatında inam və hisslər daha çox iştirak etdiyindən məhz onlar əxlaqi şüurun bütün səviyyələrinə nüfuz edir. Bəzi müəlliflər əxlaqi şüurun 2 səviyyəsini ön plana çəkir: 1) hissi-emosional və 2) rasional.

Əxlaqi şüurun hissi-emosional səviyyəsi əxlaqi hiss və həyəcanların məcmusundan ibarətdir. Hisslərin ümumpsixoloji təsnifatına görə zehni və estetik hisslər kimi ali hisslərə aid olan əxlaqi hisslər şəxsiyyətin mənəvi tələbatları və maraqları ilə bağlıdır. Əxlaqi hisslər insanların düzgün addım atmasına və düzgün hərəkət etməsinə kömək edir. Bu hisslər hərəkətin motivi olduğu üçün əxlaqi əhəmiyyətə malik olur. Onlar adətən müxtəlif emosional vəziyyətlərdə yarana bilən borc və vicdan hisslərindən ibarətdir. Belə vəziyyətlər utancaqlıq, peşmançılıq, vicdan

əzabı və s. ilə əlaqədardır. Şəxsi ləyaqət və şərəf hissi də bu qəbildəndir.

Lakin əxlaqi hisslər bununla bitmir. İnsanın hər hansı bir hissi əxlaqi əhəmiyyətə malik ola bilər, belə ki, o, əməl xarakteri daşıyan hərəkətdən törəyir. Məsələn, hər bir insana xas olan qorxu hissi təbii hiss olub, əsasən özünümüdafiə instinkti ilə bağlı olduğu üçün heç bir əxlaqi əhəmiyyətə malik deyil. Lakin müxtəlif situasiyalarda o, həm qorxaqlıq kimi, həm də qorxunu dəf etməyə yönəlmiş cəsarət, igidlik, şücaət və s. kimi üzə çıxır. Bunu digər hisslərə də aid etmək olar: məhəbbət, nifrət, sevinc, heyifsilənmək, məğrurluq və s. Bu əxlaqi hisslər şəxsiyyətin, kollektivin, qrupun spesifik reaksiyasıdır ki, bunlar da insan-insan və ya insanla cəmiyyət arasında baş verir.

Şüur, əxlaqi hisslər və emosiyalar gerçəkliyi əks etdirmənin və hərəkətin motivinin ayrı-ayrı tərəfləri olsa da, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Əxlaqi şüuru yalnız qaydalardan ibarət olan insan, real həyatla, insanın hiss və iztirabları ilə qarşılaşdıqda ətrafdakılar üçün, adətən, quru, aciz, sxematik təsir bağışlayır. O, insanlara qarşı laqeyddir, sevməyə və nifrət etməyə layiq deyil, onun «normaları» insan qəlbinin dərin qatlarına nüfuz edə bilmir.

Emosiya və hisslər insanın mənəvi həyatını daha dolğun edir, əxlaqi şüura sabitlik və aydınlıq gətirir, hərəkətin qəbul edilib–edilmədiyini, qənaətbəxş olub–olmadığını, alqışa və ya məzəmmətə səbəb olduğunu düzgün müəyyən etməklə əlaqədar əxlaqi şüurun qiymətləndirmə bacarığını gücləndirir, hadisələrə olan reaksiyasını tamamlayır.

Əxlaqi şüurun rəasional səviyyəsi normativ-dəyər məzmunlu xüsusi tip anlayışlardan ibarətdir ki, bunlara əxlaq normaları, mənəvi prinsip və ideallar, düzgün olan və

olmayanlar haqqında ideyalar, əxlaqi qiymətləndirmə aiddir. Şüurun digər formalarında olduğu kimi, əxlaqi şüurda da emosional tərəflə rəşional tərəf bir-biri ilə qovuşur, hissi təcrübə ilə idrak (ağıl) birləşir.

İ.Kant yazırdı ki, ağıl hissi təcrübəsiz boşdur, hissi təcrübə isə ağılsız kordur. Ağıl hisslərə müəyyən ictimai istiqamət verir, şüur isə emosional hisslərin intellektual əsası kimi çıxış edir.

Əxlaq normaları insanların hərəkətlərini müəyyənləşdirir, istiqamətləndirir, nəyi etmək olar, nəyi yox, hansı şəraitdə nə cür hərəkət etmək lazımdır və s. kimi suallarda onlara yardımçı olur, davranış qaydalarının çərçivəsini, standartlarını bildirir. Əxlaq normaları mənəvi və praktik tərəflərin vəhdətindən ibarətdir. Onlar əxlaqi şüurun özəyidir.

Əxlaq normaları yalnız davranış qaydaları qarşısında tələblər qoymur, həm də cəmiyyətin buna münasibətini ifadə edir, onları qiymətləndirir. Əxlaq normaları eyni zamanda həm tələb, həm də qiymətləndirmədir. Bunlara norma-tələblər, norma-qiymətləndirmə deyilir. Bundan başqa, hər hansı davranış xəttini müəyyən edən norma-məqsədlər və hərəkəti məhdudlaşdıran və ya qadağan edən norma-çərçivələr də mövcuddur. Bunlar vasitəsilə cəmiyyət şəər əməlləri mühakimə edir, xeyir əməllərə bəraət qazandırır. Beləliklə, əxlaq normaları sonuncuların (xeyirin) katalizatoru kimi çıxış edir.

Əxlaqi şüurun tərkib hissəsi olan adət və ənənələr insanların məişətinə möhkəm daxil olaraq davranış qaydalarının sabit tərəfi kim çıxış edir. Onların formalaşması böyük insan birliklərinin iştirakı ilə illərlə, hətta onillərlə davam edir. Bu zaman insanların tələbatı və ictimai rəy nəzərə alınır.

«Ənənə» anlayışı «adət» anlayışından daha genişdir.

Ənənəyə bir neçə adət daxil ola bilər, məsələn, qonaqpərvərlik, toy adətləri və s. Hərbi, vətənpərvərlik, inqilabi, mədəni, məişət, milli, beynəlmiləl və s. ənənələr də mövcuddur. Bir çox ənənələr minilliklərin sınağından keçib. Öz dövrünü yaşamış, mürtəcə xarakter almış adət-ənənələrlə cəmiyyət heyifsilənmədən vidalaşır, insanların xeyrinə olan adətlərin isə qoruyucusuna çevrilir.

Əxlaq prinsipləri əxlaqi şüurun daha mürəkkəb forması olub, ayrıca əxlaq normalarında konkretləşir. Əxlaqi norma və prinsiplərin məcmusu əxlaq kodeksini yaradır. Bütün dini kitablar (əlbəttə, orijinal variantları), ən başlıcası isə Quran özünəməxsus əxlaq kodeksidir. Əxlaq prinsipləri əxlaqi tələblərin ümumiləşmiş ifadəsidir.

Mənəvi ideal əxlaqi şüurun daha geniş, ümumiləşmiş formasıdır. O, bəşər tarixinin nisbətən sonrakı pillələrində yaranıb. İbtidai və quldarlıq cəmiyyətlərində o hələ inkişaf etməmişdi. Əgər əxlaq normaları bugünkü davranış qaydalarını tələbatı uyğun ifadə edərsə, mənəvi ideal əxlaqi tələbləri mümkün qədər mütləqləşdirərək gələcəyə tuşlanır. Mənəvi ideal – əxlaqi qiymətləndirmə, prinsip və normaların sintezidir.

Əxlaqi qiymətləndirmə – əxlaqi şüurun mühüm elementi olub, insanların hadisələr, şəxsiyyətlər, adətlər, davranış qaydalarının mənəvi dəyəri haqqındakı təsəvvürləridir.

Burada subyektin qiymətləndirilən obyektə rəğbəti və ya tənqidi ifadə olunur.

§ 2.4. Əxlaqi fəaliyyət

Əxlaq da ictimai şüurun digər formaları – siyasət, hüquq, elm, din və s. kimi yalnız şüur formasında deyil, həm də insanın davranışının, praktik fəaliyyətinin bir növü kimi mövcuddur.

İnsanın hər hansı fəaliyyəti onun tələbatları və maraqları ilə çox bağlıdır. Etika və psixologiya mütəxəssislərinin çoxu bu fikirdədir ki, insanın bütün motivlərinin əsasını onların şüurlu tələbat və maraqları təşkil edir. Məsələn, estetik fəaliyyətin əsasında estetik tələbat və maraqlar durur. Estetik şüur anlayışına insanın estetik tələbatları, estetik maraqları, estetik zövqü, estetik ideali, estetik hissləri, bədii emosiyaları, bədii qabiliyyətləri, bədii təfəkkürü, bədii təxəyyülü daxildir və onun zəminində həyata keçir. O cümlədən, əxlaqi fəaliyyəti əxlaqi şüur reallaşdırır. (Doğrudur, bəzən insan hər hansı bir işi istəmədən, məcburən və ya kiməsə xoş gəlməkdən ötrü görür, ya da öz borcunu, vəzifəsini yerinə yetirir).

Tələbat və maraqlarla yanaşı insanın əxlaqi fəaliyyətinə əxlaqi hisslər, xüsusən, utancaqlıq, məhəbbət və s. də təsir göstərir. Bunlar çox vaxt xeyirxah işlərin əsas səbəbi olur. Bədxah işlər paxıllıq, düşmənçilik, kinlilik, qısqanclıq, egoizm, şöhrətpərəstlik və s. hisslər nəticəsində yaranır. Beləliklə, estetik fəaliyyətdən fərqli olaraq, əxlaqi fəaliyyət yalnız müsbət deyil, həm də mənfi ola bilər.

Əsasən insanların gündəlik həyatında və rəftarında

reallaşan əxlaqi fəaliyyətin «hüceyrəsi», «kərpici», «hissəciyi» hərəkətdir. Fəaliyyət məhz hərəkətlərin məkan-zaman ardıcılığı nəticəsində yaranır.

Hərəkətlər iki cür olur:

- 1) əməliyyat xarakterli;
- 2) əməl xarakterli.

Əməliyyat xarakterli hərəkətlərdə digər tərəfin münasibəti tələb olunmur. Məsələn, «O, ağacdan alma dərdi» cümləsi əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs etmir. «O, özgənin ağacından alma dərdi» desək isə söhbət oğurluqdan gedər ki, bu da mühakiməyə səbəb olan hərəkətdir. Artıq diqqət mərkəzində hərəkətin baş verməsi faktı deyil, onun əxlaqi tərəfi dayanır. Hərəkət əməliyyatdan əmələ çevrilir. Adətən, əməliyyata «neytral» hərəkət, əmələ isə etik hərəkət deyilir. Məsələn, «o, mağazadan çörək aldı» neytral hərəkət, yəni əməliyyat, «o, mağazadan xəstə qonşusu üçün çörək aldı» isə etik hərəkət, əməldir.

Əməliyyat kortəbii, mexaniki, əməl isə şüurlu işdir. Məsələn, mağazadan nəşə almaq, ev işləri ilə məşğul olmaq, nəqliyyatdan istifadə etmək və s. heç bir əxlaqi məqamla müşayiət edilmədiyi halda, məsuliyyətli və ədalətli olmaq, xeyirxahlıq etmək, kiminsə qayğısına qalmaq kortəbii surətdə mümkün deyil. İnsan bunları dərk edərək həyata keçirir. Çünki fərdi davranış aktı olan əməl – insanın şüurlu surətdə istiqamətlənmiş və sona yetən hərəkətidir. Əməlin qiymətləndirilməsi onu törədənin şəxsiyyətindən çox asılıdır, yəni cinsindən, yaşından, ictimai vəziyyətindən, xasiyyətindən və s.

Məsələn, Fitnənin ağır heyvanı qaldırması, futbol yarışında qadınlardan ibarət komandanın kişi komandasına qalib gəlməsi, azyaşlı uşağın qonaqpərvərliyi, böyüklərə

münasibəti, və s. Pis adamın yaxşı hərəkət etməsi o dəqiqə gözə görünür və təriflənir, çünki ondan bunu heç kəs gözləmir. Yaxşı adamın bu hərəkəti etməsi isə heç kəsin diqqətini cəlb etmir. Alovun içində yanan uşağı yoldan keçən xilas edirsə, bu, qəhrəmanlıq kimi nəzərdən keçirilir, yangınsöndürənlər xilas edirsə, bu, onların vəzifə borcu hesab olunur. Adətən məşhur adamların adi hərəkətləri şişirdilir, pis əməlləri isə ya hiss edilmir, ya da tez bağışlanır. Adi adamlarda isə əksinə – yaxşı əməlləri gözə görünmür, əhəmiyyətsiz qüsurları şişirdilir.

Əməlin qiymətləndirilməsində onun yönəldiyi obyekt də mühüm rol oynayır. Məsələn, köməksiz adama – uşağa, qocaya, əlilə və s. əl qaldırmaq, özünü müdafiə edə bilənə əl qaldırmaqdan daha çox günah hesab edilir.

Əməl – insanın konkret hərəkətlərindən ibarət olub, tərifə və ya mühakiməyə, müsbət və ya mənfi münasibətə səbəb olan hər hansı ictimai əhəmiyyətli hərəkətdir.

Əməl – yalnız hərəkətlə yox, həm də hərəkətsizliklə, sükunətlə, susmaqla, passivliklə, laqeydliklə, və ya ton, jest, baxış və s. ilə bildirilən münasibətlə də ifadə oluna bilər. Məsələn, lazımi məqamda etiraz etmək əvəzinə susmaqla müəyyən insanlara müvafiq işə başlamaq üçün razılığını bildirmək, yəni «susmaq – razılıq əlamətidir»;

Bəzi valideynlər övladını cəzalandırmaq üçün onunla müəyyən müddət danışmırlar. Və yaxud iki mübahisə edən şəxsdən biri o birinin söyüşlərini, təhqirlərini sadəcə olaraq cavabsız buraxır, onun «səviyyəsinə enmir». Ya da övlad ev üçün, valideynləri üçün heç bir iş görmür, bütün günü onlarla heç danışmır da. Buna görə də «danışmaq gümüşdür, susmaq qızıl» kəlamı özünü nəinki doğrultmur, hətta bəzən mənfi nəticə verir.

İnsanların və heyvanların ekologiya, psixologiya, pedaqogika, kriminologiya sahəsindəki fəaliyyətinə bəzən davranış deyilir. Etikada davranış yalnız şüurlu fəaliyyətdir ki, bu zaman hərəkətlər azad seçim şəraitində baş verməli və əxlaqi keyfiyyətə malik olmalıdır. Əxlaqi davranış cəmiyyətdə mənəvi iqlimin yaranmasında, əxlaqi sərvətlərin formalaşmasında böyük rol oynayır. Əxlaqi davranış əxlaqi fəaliyyətə nisbətən daha dar məna daşıyır. Əxlaqi davranış insanın şüur və iradəsi ilə bağlı olan əxlaqi əməllərin məcmusudur. Yəni əməl davranışın vahidi, elementidir. Hər hansı bir əməlin törənməsi insanların bir-birinə müəyyən münasibəti ilə nəticələnə bilər. Belə münasibətlər çox zaman əxlaqi münasibətlər olur.

Əxlaqi münasibətlər arzu və ya xülya şəklində mövcud olmayıb, müəyyən fəaliyyətlə əlaqədardır. Kömək, məsləhət, toxtaqlıq və s. bu qəbildəndir. Əxlaqi münasibətlərə milli, dini və s. amillər də təsir edir ki, bu da bəzi adət və ənənələrə gətirib çıxarır. Məsələn, alman dəqiqliyi, şərq qonaqpərvərliyi və s.

Əslində hər hansı şəxsiyyətlərarası və ya ictimai münasibətlər müsbət və ya mənfi əxlaqi keyfiyyətə malik olarsa, bu zaman əxlaqi münasibətlər kimi şərh edilə bilər. Məsələn, siyasi münasibətlər baxımından müharibə, müstəsna da olsa, müəyyən şəraitdə zəruri formadır. Əxlaqi cəhətdən qiymətləndirdikdə isə müharibə insanların kütləvi şəkildə öldürülməsinə səbəb olduğu üçün əxlaqsız hərəkətdir. Beləliklə, əxlaqi davranış əməllərin, adətlərin, əxlaqi münasibətlərin məcmusudur.

Davranışın əxlaqi və ya qeyri əxlaqi (əxlaqsız) ola bilməsini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, insanın davranışına qiymət vermək elə də asan deyil. Belə

qiymətləndirmə zamanı meyar, adətən, o olur ki, insanlara bunun nə kimi xeyri və ya ziyanı var, qəbul edilmiş normalara bu nə dərəcədə uyğundur? Bu ziyanı və ya xeyri dərhal düzgün qiymətləndirmək, işin nəticələrini əvvəlcədən görə bilmək də həmişə mümkün olmur. Bu zaman işin nəyin naminə görüldüyünü də bilmək vacibdir. Belə hallarda bəzi amillər nəzərə alınmalıdır.

İlk növbədə əməllərin bir-biri ilə əlaqədar olan struktur elementlərindən başlamaq lazımdır. Bunlara motiv, nəticə, şərait və vasitələr aiddir. İnsanı hər hansı hərəkətə adətən bir yox, bir neçə motiv təhrik edir. Belə hallarda əsas motiv aşkara çıxarılmalıdır. Eyni hərəkətlər motivindən asılı olaraq müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Məsələn, ağacların budanması, və ya dələduzluq məqsədilə kəsilməsi. Bir də görürsən, xoş niyyətlə başlanan iş heç də xeyirxah əməllərə gətirib çıxarmır. Nəticədə, xoş niyyətlərdən bəd əməllər yaranır. Buna görə də hər hansı bir əməlin nəticəsini, yəni insanlara nə dərəcədə xeyir gətirib-gətirməyəcəyini nəzərə almaq lazımdır. Əməlin baş verdiyi şəraitin də əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, imkanlı adamın yardım etməsi ilə imkansız adamın «yox yerdən», «özündən kəsərək» yardım etməsi arasında böyük fərq var. Məhz şərait motivi nəticəyə çevirə bilər.

Məqsədə çatmaq üçün istifadə olunacaq vasitələrin də olması vacibdir. Məsələn, öz qohumlarına yardım etmək üçün dövlət vəsaitindən istifadə edilir; dövlətdə və ya idarədə nizam-intizam yaratmaq üçün insafsızlığa yol verilir, insanların şərəf və ləyaqəti tapdalanır. Bəzən insan dara düşmüş bir adama kömək etmək istəyir, lakin bacarmır, çünki ya lazımi maddi vəsaiti yoxdur, ya da həmin konkret sahədə lazımi bacarığı, prinsipiallığı, mətinliyi kifayət qədər

deyil.

Məsələn, tələbə imtahan vaxtı qrup yoldaşının ondan köçürməsinə şərait yaradır. Belə hadisələr bəzən ikiüzlülüyə də gətirib çıxarır: tələbələr özləri bu hərəkəti pisləsələr də heç nə dəyişmir.

Bəzən elə hallar da olur ki, hər hansı şəxs ürəkdən bunu istəsə belə, vəzifə borcu ilə əlaqədar iş başında olduğu üçün xeyirxah işi yerinə yetirə bilmir. Məsələn, əsgər gecə yarı çox mühüm bir obyektı qoruyarkən kimsə yaxındakı çayda boğulur və köməyə çağırır.

Əsgər nə etməlidir? Öz vəzifə borcunu yerinə yetirməkdə davam etməli, yoxsa insan həyatını xilas etməyə çalışmalıdır? Hər iki halda o öz borc və vicdanına qarşı çıxmış olur.

İnsanın bir-birini təkzib edən işlər arasında seçim etmək məcburiyyəti qarşısında qalmağına əxlaqi konflikt deyilir. Beləliklə, insanların davranışının düzgün qiymətləndirilməsi o qədər də asan məsələ olmadığı üçün burada tələskənliyə yol verilə bilməz. Yenə də, əlbəttə ki, hərəkətin motivi bəlli olmalıdır.

Bəzən insanlar heç özləri öz əməllərinin əsas motivini düzgün müəyyən edə bilmirlər: «özüm də bilmirəm niyə belə etdim» deyirlər. Əməlin baş verdiyi obyektiv, zahiri (təbii, sosial, məsələn, «ictimai fon») və subyektiv, daxili (məsələn, insanın dünyagörüşünün tipi, psixikasının vəziyyəti, xarakterinin cizgiləri və s.) şərait onu icra edənin iradəsindən asılı olmaya da bilər. Çünki əməlin artıq fakta çevrilmiş nəticələri daha insanın hökmünə tabe deyil. Hegelin dediyi kimi: «Daş əlindən çıxdısa, şeytana məxsus olur»

Fəlsəfə və etika tarixində əməllərin zahiri – obyektiv, yoxsa daxili – subyektiv elementlərinə daha çox fikir

verməklə bağlı bir-birinə zidd iki fikir mövcuddur. Bir nəzəriyyənin nümayəndələri hərəkətin nəticələrinə böyük önəm verir, motivin dəyərini arxa plana çəkirdilər. Bunu belə izah edirdilər ki, bəzən xoş niyyətlərdən xoşagəlməz işlər yaranır. Digər nəzəriyyənin nümayəndələri hərəkətlərin dəyərini yalnız motivin dəyəri ilə ölçürdülər. Kant deyirdi ki, işin məgzi görünən hərəkətlərdə yox, onların görünməyən daxili prinsiplərindədir.

Bəzi adamlar müəyyən hərəkətləri vərdiş etdikləri və ya ictimaiyyətə xoş gəlmək, təriflənmək üçün edirlər. Məsələn, kimsəsizlərə etdiyi yardımı bacardığı qədər reklam edənlər var. Buna yalnız o zaman haqq qazandırmaq olar ki, bununla başqalarına nümunə göstərilsin. Və yaxud, ayrı-ayrı adamlar məscidə dərin dini hisslər, inam xatirinə deyil, vərdiş və ya özünü camaata dindar göstərmək üçün gedirlər. Bu, o vaxt belə olur ki, insanın əxlaqi davranışı zəhəri xarakter daşıyır, xeyir və ədalət törətmək arzusu yox dərəcəsinə enir və əxlaqi motivasiyası kifayət qədər olmur. Motivasiya – motivin seçilməsi, dərk edilməsi, başqaları və ya özü qarşısında əsaslandırılmasına deyilir.

İnsan fəaliyyətinin xüsusi növü olan əxlaqi fəaliyyət əxlaqi niyyətdən yaranır, yəni əxlaqi niyyət onun motivi olur. Məsələn, «niyə məhz belə etdin?» sualına: «borcum idi» və ya «başqa cür etməyə vicdanım yol verməzdi» cavabı alınır ki, bu da davranışın xalis əxlaqi motivdən doğduğunu göstərir. Bu, dar mənada əxlaqi fəaliyyətdir ki, belə hallara həyatda az-az təsadüf olunur.

Doğrudan da, motivi yalnız sırf əxlaqi hisslər, əxlaqi normalar, əxlaqi təsəvvürlər olan fəaliyyət – nadir hadisədir. Adətən, insanlar öz davranışlarında əxlaqa aid olmayan digər məqsədləri, maraqları, meyarları rəhbər tuturlar, yəni onları

fəaliyyətə əxlaqi şüura aid olmayan şüur elementləri də təhrik edir ki, bu da geniş mənada əxlaqi fəaliyyətə aiddir: məsələn, məqsədəuyğunluq (səmərə, xeyir götürmə), effektivlik (qoyulan məqsədə daha yaxşı çatmaq baxımından), siyasi proqramlar, oyunlar və idmandakı müəyyən qaydalar, təlimatlar, qəbul edilmiş gözəllik qanunları və s.

Beləliklə, əxlaq insanın hər cür fəaliyyətinin və davranışının mühüm tərəfidir. Hansı motivlə stimullaşmasından asılı olmayaraq, insanın bütün şüurlu və azad fəaliyyəti əxlaqi xüsusiyyətlərə malik olub, «xeyir», «şər», «haqq», «nahaq» meyarları baxımından qiymətləndirilir.

Bura insanın dostlarına, yaxınlarına, ailəsinə, əməyə, kollektivə münasibəti; elm, incəsənət, mədəniyyət sahəsində fəaliyyəti; eləcə də gündəlik işləri və s. aiddir. Bütün bunlar nəinki insanın cəmiyyətə, həmçinin cəmiyyətin insana, insanın təbiətə və özünə qarşı münasibətlərini formalaşdırır.

Şüurun daxili elementi olan niyyətlər əməlin motivi olmaya da bilər. Niyyət – hələ baş verməmiş fəaliyyətin obrazı olub, çox vaxt motivlə üst-üstə düşür. Məsələn, kimsə iclasda söz almaq niyyətindədirsə, bunun motivləri müxtəlif ola bilər: həqiqəti sübut etmək, rəqiblərin cavabını vermək, kütlə qarşısında özünü göstərmək, natiqlik məharətini nümayiş etdirmək, hazırcavab kimi şöhrət qazanmaq və s.

Niyyət əməldən əvvəl gəlidiyi halda, motiv ondan sonra da yarana bilər. Bu, törədilmiş əmələ haqq qazandırmaq, onu əsaslandırmaq üçün edilə bilər. Məsələn, məhkəmə zamanı aqressiv xarakterli adam kiməsə xətər yetirməsini özünü müdafiə etmək, öz şərəf və ləyaqətini qorumaq kimi

motivləşdirir.

Heyvanlardan, körpə uşaqlardan və ruhi xəstələrdən fərqli olaraq, hər bir normal insan öz əməllərinin mahiyyətini, şəxsi motivini, mənəvi (dini, əxlaqi) və hüquqi məsuliyyətini dərk etməlidir. Çünki qanunları bilməmək insanı məsuliyyətdən azad etmir.

III FƏSİL

ETİKANIN ƏSAS

KATEQORİYALARI

§ 3.1. Xeyir və şər

İnsanın hər hansı bir fəaliyyəti əxlaqi şüurun mərkəzi anlayışı olan xeyir və şər kateqoriyaları prizmasından qiymətləndirilir. Əxlaqi şüurun daha əsas, ümumi və spesifik anlayışları olan xeyir və şər insanlara aid olub, yalnız etika tərəfindən öyrənilir. Etikanı bəzən hətta xeyir və şər haqqında təlim də adlandırır, əxlaq və əxlaqsızlığı isə xeyir və şərin sinonimi kimi nəzərdən keçirirlər.

İnsanların xeyir və şər haqqında təsəvvürləri bəşəriyyətin ilk çağlarında yaranaraq dövrdən-dövrə, zamandan-zamana adlıqca dəyişmişdir. Antik dövrdə xeyir və sərvət vəhdətdə nəzərdən keçirilirdi. Hegelə görə təzə doğulan insan nə xeyirxah, nə də bədxah olur. O, bu keyfiyyətlərə sonradan nail olur. Hegel bu kateqoriyaları vəhdətdə nəzərdən keçirirdi. Russo hesab edirdi ki, insan təbiətən xeyirxahdır, Freydə görə isə insan əzazildir. Ümumiyyətlə, xeyir və şərə yalnız insani keyfiyyət kimi baxan etikada onların fitri və ya sonradan qazanılan olması barədə fikirlər də müxtəlifdir. Bəziləri bunların fizioloji, bioloji təbiətə malik olduğunu israr edirlər.

Aristotelə görə fəzilətlər fitri olmayıb təcübə vasitəsilə əldə edilir. Müsbət və mənfi keyfiyyətlər olan xeyir və şər daha ümumi anlayışlar olub, bütün mənəviyyəti xarakterizə edir və hətta insanlar arasındakı münasibətlər çərçivəsindən çıxaraq təbiət hadisələrinə də aid edilir (məsələn, «şər qüvvələr», «qorxulu epidemiya», «xeyirli səhər» və s).

Bir sözlə, xeyir – insanların xeyrinə olan, şər – zərərinə olandır. Xeyir – hamının arzuladığı, dəyərli, nümunəvi, şər isə məhv edilməli, yolverilməz olandır. Bununla əlaqədar, xeyir, adətən, müsbət – mənəvinin, şər isə əxlaqsızlığın

sinonimi olur.

Bu anlayışlar insanların şüurlu hərəkətlərini qiymətləndirir. Adətən, insanlar şüurlu surətdə xeyirxahlığa can atır, öz fəaliyyətlərini xeyirlə eyniləşdirirlər. Şər haqqında isə heç kəs açıq danışmır, onu fəaliyyətin məqsədi kimi təqdim etmir, məcburi addım kimi qələmə verirlər. Hətta şərin hədələmək və ya daha böyük qəbahətlərdən qaçmaq məqsədi daşdığını söyləyirlər.

İnsan xeyir işlər gördükcə onun hədədlərini genişləndirir, şərini isə daraldır. Xeyirxahlıq ideali insanı özünükamilliyədək yüksəldir. İnsan çox vaxt xeyiri intuisiya vasitəsilə hiss edir. İnsan şəri ona görə tanıyır ki, xeyir haqqında kifayət qədər anlayışı var; xeyirə ona görə qiymət verir ki, öz təcrübəsində şərlə qarşılaşıb. Beləliklə, xeyir və şər bir-biri vasitəsilə dərk edilir.

Xeyir və şər anlayışları vasitəsilə insanlar ətraf aləmi də dərk edirlər. Hər hansı bir qiymətləndirilmə (yəni əxlaqın, mənəvi keyfiyyətlərin, insanlar və ya siniflər arasındakı münasibətlərin, cəmiyyətdəki durumun) xeyir və şərin daha konkret formaya düşməsinə səbəb olur: prinsip, norma, mənəvi keyfiyyət. Digər mənəvi keyfiyyətlər kimi, bu anlayışlar da tarixən dəyişkəndir.

Məsələn, inkvizisiya dövründə insanların tonqalda yandırılması, insan qurbanlarının verilməsi, totalitarizm və s. insanların xeyir və şər haqqında yanlış təsəvvürlərindən irəli gəlir. Xeyir anlayışı vasitəsilə insanların ümumi və mühüm maraqları, gələcəyə olan ümid və arzuları ifadə olunur. Nəyə aid edilməsindən asılı olaraq xeyir daha konkret mənalarda işlənir: xeyirxahlıq, ədalət, fəzilət və s.

Abstrakt anlayışlar olan xeyir və şərdən fərqlənən ədalət daha konkret-tarixi xarakter daşıyır. Ədalət konkret-tarixi

məzmun daşıyan bərabərlik və bərabərsizliyin inikasıdır. İbtidai cəmiyyətdə ədalət o dövr üçün nəzərdə tutulan davranış qaydaları və normalarını pozanların cəzalandırılmasını tələb etmək kimi başa düşülürdü.

Bunlara qan düşmənçiliyi də aid idi. Yunan mifologiyasında ədalət ilahəsi olan Femida gözübağlı təsvir edilirdi. Bu, hökm çıxaran zaman onun düzgün mövqe tutmasına işarə idi. O dövrdə icad edilən tərəzi də Femidanın simvolu idi. Pifaqorçular deyirdilər ki, tərəzi bir tərəfə əyilməməlidir, yəni cəza ciddi şəkildə cinayətə tən gəlməlidir. Demokritə və digərlərinə görə, ədalət təbiətə uyğun hərəkət etmək və öz borcunu yerinə yetirməkdir.

Sokrata görə, ədalət özgənin rifahıdır (xoşbəxtliyədir). Yaxşı adam ədalətsizlik etməz. Sokrat da, pifaqorçular da bu fikirdə idilər ki, ədalətsizlik etməkdənsə, ədalətsizlikdən əziyyət çəkmək daha yaxşıdır. Aristotel hesab edirdi ki, iki cür ədalət mövcuddur: təbiətən ədalətsizlik, qanuna görə ədalət. Sonuncu dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Aristotel üstünlüyü birinciyə versə də, diqqətini ikincinin üzərində cəmləşdirirdi: ədalətli olmaq – qanuna, qanun isə fəzilətlərə riayət etməyi tələb edir: mərdliyə, müdrikliyə və s. Beləliklə, ədalət ən kamil fəzilətdir.

Digər fəzilətlər də burada cəmləşir. Lakin ədalət digər insanlara münasibətlə müəyyənləşir. Buna görə də onun çıxış nöqtəsi, prinsipi bərabərlikdir. Qeyri-bərabərlik ədalətsizliyə gətirib çıxarır, insan özünü digərlərindən fərqli olaraq daha yaxşı təmin edir. Bir sözlə, ədalət israfçılıqla çatışmazlıq arasında olur.

Aristotel bir də onu qeyd edir ki, insan bilmədən pis iş görürsə (məsələn, atasını düşmən zənn edib öldürür), bu, ədalətsizlik yox, bədbəxtlikdir. Aristotelə görə fəzilətlər fitri

deyil, təcrübə ilə əldə ediləndir.

Orta əsrlərdə xristian etikas 3 növ fəzilətdən bəhs edir:

- 1) inam;
- 2) ümid;
- 3) məhəbbət.

İnam – Allaha inam, ümid – Allahın mərhəmətinə ümid, məhəbbət – Allaha məhəbbət nəzərdə tutulurdu. Şər – xeyirin antipodu, mənfi etik kateqoriyadır.

O, mənəviyyatsızlığın, əxlaq zidd və mühakiməyə səbəb olan hərəkətlərin, bütün mənfi mənəvi keyfiyyətlərin ümumi xarakteristikasıdır. Mənfi mənəvi keyfiyyətlərə antihumanizm, zorakılıq, yalan, alçaqlıq, oğurluq, zalımlıq, satqınlıq, xəbərçilik və s. aiddir.

İstismar, işğalçılıq müharibələri, başqa dinlərin, azadfikirliliyin, başqa dərili insanların, digər millətdən, təbəqədən, mənşədən olanların təqibi və s. kimi qlobal miqyaslı «şərin» mövcud olduğu cəmiyyətdə «mikroşər» də mövcud olur ki, bu da insanların gündəlik həyatına və psixologiyasına daxil olaraq adətə çevrilir.

Bunlara kobudluq, eqoizm, digərlərinin, hətta öz qohumlarının dərdinə laqeydlilik, qəddarlıq, yalançılıq, sərxoşluq, fırlıdaq və s. aiddir. Belə hallarda güclü zəifi incidir, kimsə öz günahını başqasının üstünə atır, adamları təhqir edir, satıcı adamları acılayır, bürokrat rüşvət gözləyir, taksi sürücüsü, usta, ofisiant gördüyü işdən dəfələrlə çox pul tələb edir, kiçiklər böyüklərə hörmət etməirlər, vəzifədən şəxsi məqsədlər və ya qazanc üçün istifadə edilir, bəzi şəxslər zəhmətsiz gəlirlərlə yaşayır.

Şər ya özgəsinin hesabına özünü təsdiqə cəhd formasında, ya da iradəsizlik formasında, mövcud şəraitin təzyiqinə müqavimət göstərə bilməmək kimi mövcud olur. Hərəkətin

və ya niyyətin əxlaqsızlıq kimi qiymətləndirilməsi milli şüurda və milli mədəniyyətdə bu anlayışların mövqeyi ilə bağlıdır.

Bu kateqoriyanın məzmunu düzgün müəyyən edilməsə heç bir etik problemi həll etmək olmaz. Xeyir və şər anlayışları elə mühüm və elə ümumi anlayışlardır ki, bunlarsız əxlaqi hərəkət və davranışlara qiymət vermək olmaz.

Xeyir artıq müsbət qiymətləndirilmiş və əxlaqi sərvət şəkli almış kateqoriyadır. Bunun əksinə olaraq şər mənfi qiymətləndirilmiş əxlaqi keyfiyyət və sifətlərin, hərəkət və davranışların təcəssümüdür. Geniş mənada xeyir əxlaqlılıq, şər isə əxlaqsızlıq ifadə edir. Başqa etik kateqoriyalar kimi xeyir və şər kateqoriyaları da zaman keçdikcə dəyişmiş, sinfi xarakter daşıyaraq müxtəlif məzmun kəsb etmişdir.

Lakin əxlaq yarandığı gündən indiyədək xeyir ayrı-ayrı insan qrupları, siniflər və bütövlükdə cəmiyyətin əxlaq cəhətcə bəyəndiyi, təqdir etdiyi, fəzilət hesab etdiyi hərəkət və davranışları, şər isə cəmiyyətin pislədiyi, bəyənmədiyi, qəbahət saydığı hərəkətləri ifadə etmişdir. Buna görə də bu anlayışlar özündə müəyyən ümumbəşəri cəhəti də, nisbi sabitliyi də ehtiva edir.»

§ 3.2. Borc və vicdan

Borc və vicdan anlayışları insanın daxili tələbatlarından irəli gələrək etikada mərkəzi yer tutur. Onlar insanın şüurunda şəxsiyyətin cəmiyyətə, kollektivə, digər insanlara və özünə olan mənəvi öhdəçiliklərindən irəli gəldiyi üçün

müəyyən əxlaq normaları və mənəvi prinsiplərlə bağlıdır.

Mənəvi dəyərlər imperativdir, yəni vacibdir. Onlar əxlaq normaları və prinsipləri ilə bağlı olub insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Bunlara yalnız hər hansı şəraitlə əlaqədar yox, hər zaman riayət edilməlidir. Bunları yalnız məhdud dairədə – qohumlar, dostlar, kolleqalar, yerlilərlə deyil, bütün insanlarla münasibətdə əldə rəhbər tutmaq lazımdır.

Mənəvi dəyərlər yerindən, şəraitdən, zamandan, milliyyətdən, şəxsiyyətdən asılı olmayıb universal xarakter daşıyır. Etikada borc və vicdan anlayışlarının fitri olması barədə baxışlar geniş yayılmışdır. Bu anlayışlar fərdi inkişaf prosesində formalaşır, çünki cəmiyyətdə müxtəlif insanların borc və vicdanının inkişaf səviyyəsi eyni deyil. Bəziləri borc və vicdanı xoşbəxtliyə qarşı qoyur və hesab edir ki, bu zaman insan öz istəyinin əksinə getməli olur: «istəyirəm» və «etməliyəm» anlayışları bir-birinə qarşı çıxır.

Lakin bir çox filosoflar hesab edirlər ki, insan öz borcunu yerinə yetirdikdə və ya vicdanla hərəkət etdikdə öz işindən zövq alır, məmnun olur.

Məsələn, suda boğulanı xilas edərək insan öz bahalı geyiminin korlanmasına heyfəsilənməməlidir.

Bəzən cinayətkarlar «vəzifə borcu» adı ilə öz çirkin əməllərini həyata keçirirlər. Məsələn, faşistlərin törətdikləri antihumanist hərəkətlər buna misaldır.

Borc kateqoriyası insanın cəmiyyət və ya digərləri qarşısındakı mənəvi öhdəçiliyidir. Bu, obyektiv olaraq mövcud olan ictimai öhdəçiliyin yerinə yetirilməsi ilə

əlaqədar daxili mənəvi zərurətdir. Borcun mənbəyi və təməli ictimai maraqdır. Borc daxilində maraq vacib, amiranə xarakter alaraq hakim meyil kimi üzə çıxır və hərəkəti seçən motivi müəyyənləşdirir.

Lakin insan öz öhdəsinə düşəni avtomatik şəkildə yerinə yetirmir. Borc həmişə hərəkətin motivlərindən biri kimi çıxış edir. Bu halda o, digər kateqoriyalardan fərqli olaraq daha güclü amiranə stimula çevrilir. İnsanda olan borc hissi hələ qədim dövrdən mövcuddur.

Sınıflı cəmiyyətə keçid bu hissənin yaranmasına şərait hazırlayır ki, bu da mənəvi təsəvvürləri alt-üst edir. Mənəvi inkişafın yeni dövrü başlayır. İnsanların kollektiv qarşısında borc hissi yaranır. Cəza ilə əlaqədar qorxu kollektivin nüfuzunun artmasına gətirib çıxarır.

Çətin məqamda kollektivin köməyinə arxalanmağın mümkünlüyünü dərk edən insan kollektivlə hesablaşmağa, ictimai prinsip və normalara əməl etməyə daxili tələbat duyur. Borcun yerinə yetirilməsi məcburi xarakter daşımamalıdır. İnsanın borcu mənəvi ideala uyğun gəlməlidir. O daim xeyirxahlığa doğru yönəlməli, imkan dairəsində hamıya yaxşılıq etməli, şərdən uzaq olmalıdır.

Borc insanlar arasındakı münasibətlərin özünəməxsus mexanizmidir. Könüllülük prinsipinə əsaslanan borcda şəxsi və ictimai cəhətlər vəhdətdə olmalıdır. Mənəvi borc anlayışına daxil olan öhdəçilik yalnız gələcək qarşısında deyil, həm də keçmişə aiddir. Bura vətən uğrunda canından keçənlərin ruhuna hörmət və s. aiddir.

Borcun könüllü surətdə yerinə yetirilməsi şəxsiyyətin yüksək mənəvi şüurundan xəbər verir. Borcun müxtəlif formaları mövcuddur ki, bu da ictimai şəraitdən, həyatı situasiyalardan, öhdəçilikdən asılıdır, məsələn, vətənlə bağlı

«vətənpərvərlik borcu», dövlətlə bağlı «vətəndaşlıq borcu», bundan başqa, «beynəlmiləçilik borcu», «hərbi borc», «peşə borcu» və s. Lakin insan yalnız cəmiyyət qarşısında deyil, özü və yaxınları qarşısında da müəyyən borca malikdir. Məsələn, «ailə borcu», «yoldaşlıq borcu» və s.

Mənbələrə görə borc anlayışını etikaya ilk dəfə Demokrit gətirib. O, bunu insan fəaliyyətinin daxili motivi ilə əlaqələndirir, ağılla icra edilən yaxşı əməlləri qorxu və ya məcburiyyət qarşısında görünlərdən qat-qat üstün tuturdu.

Məsələn, satıcı müştəriyə yaxşı xidmət göstərsə, bunun 2 səbəbi ola bilər: ya satıcı işini itirməkdən qorxur, ya da sadəcə olaraq öz vəzifə borcunu yerinə yetirir. Balaca uşaqlarda öz öhdəçilikləri barədə təsəvvür olmadığı üçün onlar böyüdükcə yaşlıların tələblərini mənimsəyir və özlərində mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması üçün zəmin yaradırlar.

Beləliklə, fərdin şüurunda borc və buna uyğun hisslər və təsəvvürlər formalaşır. Borcun dərk edilməsi əxlaqi şüurun digər komponentləri – ədalət, vicdan və s. ilə sıx bağlıdır. Ədalətlə hərəkət etmək – borcun yerinə yetirilməsindən irəli gəlir. Borcu yerinə yetirmək – insanın vicdanı ilə bağlıdır. Deməli, borc əxlaqi zərurətdir. Buna xüsusi mənəvi motiv də demək olar. Borc anlayışı dilimizdə 2 mənada işlənir: maddi və mənəvi borc:

- 1) «Mən qonşuya 100 manat borcluyam»;
- 2) «Mən dostuma kömək etməyə borcluyam».

Mənəvi borca insanların birgəyaşayış prosesində yaranan öhdəçilikləri (məsələn, vətən, xalq, kollektiv, ailə, valideyn qarşısındakı borc və s.), o cümlədən peşə fəaliyyəti (müəllimlik borcu, həkimlik borcu və s.) ilə bağlı vəzifələri aiddir.

Xüsusi (qeyri-tipik) vəzifələri, xüsusi qayda və tələblərin yerinə yetirilməsini borcdan fərqləndirmək lazımdır. Bunlar etiket, ünsiyyət sahəsinə və s. aiddir. Məsələn, «teatra» getmisinizsə, əvvəlcə bileet alırsınız, sonra zalda məhz öz yerinizi tutursunuz, tamaşa zamanı söhbət etmirsiniz, telefonunuzu söndürürsünüz, yerə zibil atmırsınız və s.

Siz bunu etməyə borclusunuz, yəni teatrın qayda-qanununa əməl etməyə məsuliyyətlisiniz, bu sizin vəzifənizdir. Borc insanı digərləri ilə, cəmiyyətlə bağlayır və obyektiv öhdəçiliklər əldə edir. Obyektiv – yəni bizim istəyimizdən asılı olmayaraq mövcud olan öhdəçiliklərdir. Bunlara əməl etməsək ətrafdakılara ziyan vurarıq.

Məsələn, dostumuzu aldatsaq, onun qarşısındakı borcumuzu, dostluq öhdəçiliyini yerinə yetirməsək, dostumuzu itirə bilərik; və ya iş yerində səhlənkərliyə yol versək, oğurluq etsək işimizi itirə bilərik. İctimai borc bəzi hallarda qanunla tənzimlənir. İmmanuil Kant borcu etikanın ən əsas kateqoriyası hesab edərək onu fəaliyyətin müəyyən sxemi, davranış norması adlandırır.

Kantın etikasını «borc etikas» adlandırmaq olar. Kant borc anlayışını son dərəcə nəzəri və normativ səviyyəyə qaldırır, onu əxlaqın spesifikasi ilə əlaqələndirir. Kantın etikaya aid əsərləri çoxdur. Bunlardan daha mühümü 1787-ci ildə yazdığı «Təcrübi zəkanın tənqidi» əsəridir Belə güman edilir ki, insanın fərdi əxlaqi şüurunda vicdan borca nisbətən öndə gedir. O, insanın daxili hakimi olub, öz hərəkətlərini hiss etmək və başa düşmək qabiliyyəti kimi çıxış edir.

Şəxsiyyətin müstəqilliyinin, əxlaq azadlığının və buna uyğun mənəvi məsuliyyətinin artması ilə əlaqədar insanın mənəvi şüurunda bir qədər sonra borc anlayışı formalaşır. Borc və vicdanın ümumi cəhətləri çoxdur. Onlar adətən

məzmunca oxşar olub, insanın hərəkətlərinin əxlaqi tənzimlənməsi zamanı oxşar funksiyalar yerinə yetirir.

Əgər borcdə əxlaqın daha çox vacib, amiranə cəhətləri ifadə olunursa, vicdan ilk növbədə insanın hərəkətlərinin nəzarətçisidir. Vicdanın əsas xüsusiyyəti budur ki, o, dərin intim hiss olub, insanın daxili həyəcanlarında özünü göstərir.

Vicdan – şəxsiyyətin cəmiyyət qarşısında məsuliyyət və borcunun subyektiv dərk edilməsidir. O, şəxsiyyətin mənəvi özünənəzarət funksiyasını həyata keçirən etik kateqoriya olub, mənəvi öhdəçiliyi müstəqil dərk etməyə, onların həyata keçirilməsini özündən tələb etməyə və etdiyi hərəkətlər üçün özünə qiymət verməyə imkan yaradır.

Vicdanını rəhbər tutan insan öz hərəkətlərini, onun motiv və nəticələrini özü təhlil edir. Vicdan insanın hərəkətlərinin mövcud cəmiyyətin əxlaq normaları baxımından mənəvi qiymətləndiricisi və nəzarətçisidir. Borc kimi vicdan da müəyyən hiss, təsəvvür və bilikləri özündə birləşdirir. Borc insanın öz hərəkətlərinə, fikir və arzularına tənqidi yanaşma qabiliyyəti kimi çıxış edir. Borc kimi vicdan da ətrafdakıların rəyindən, fikrindən asılı olmayıb müstəqildir. Bu baxımdan vicdan insan şüurunun digər daxili nəzarət mexanizmindən – utancaqlıqdan fərqlənir. Qeyd edək ki, vicdan və utancaqlıq arasında yaxınlıq mövcuddur.

Utancaqlıq da insanın özünün və ya yaxınlarının qəbul olunmuş bəzi mövcud normalara uyğunsuzluğunun və ya günahının dərk edilməsidir.

Lakin utancaqlıq bütünlüklə digər insanların rəyi ilə əlaqədardır. Ətrafdakılar insanı nə qədər çox qınayarsa, insan bir o qədər çox utanar. Bəzən insan təsadüfi hadisələrə görə də utana bilər. Məsələn, onun normal saydığı hadisəni ətrafdakılar qəbul etmirsə o, bununla əlaqədar da utana bilər.

Ətrafdakıların şəxs haqqında rəyi düzgün olmadıqda da utancaqlıq hissi əmələ gələ bilər. Lakin utancaqlıq vicdanın yerini tuta bilməz. Utancaqlıq şahid olarkən yaranır, lakin vicdan üçün şahid vacib deyil. İnsan öz hərəkətlərini təhlil edərkən, ona qiymət verərkən onun mənəvi məsləkləri və dünyagörüşü əsas amilə çevrilir. Öz hərəkətlərini təhlil edən insan bunun pis və ya ədalətli olub-olmamasını «öz arşını ilə ölçür».

Lakin insanların düşüncə tərzı müxtəlif olduğu üçün bəzən pis iş görən insan nə utanır, nə də vicdan əzabı çəkir, o hətta öz hərəkətinə bəraət qazandıрмаğa çalışır. Belə insanlara elə gəlir ki, onların vicdanı təmizdir. Bəzən isə əksinə, insan səbəbsiz utancaqlıq hissi keçirir.

Ədalətli hərəkət etdiyi halda ona elə gəlir ki, düz iş görmür, hamı onu qınayacaq. Öz hərəkətlərini düzgün qiymətləndirmək üçün insan aydın mənəvi məsləklərə, elmi dünyagörüşə malik olmalıdır. Öz məsləklərinə xəyanət edən insan vicdan əzabı çəkir. Bu öz əxlaqında və ya işdə yol verilən səhvlər nəticəsində də yarana bilər.

Düşüncəli insan öz səhvinə görə vicdan əzabı çəkir. O, ürəyində də olsa öz kollektivi qarşısında sanki hesabat verir, səhvlərini boynuna alır, onları düzəltmək üçün yollar axtarır, gələcəkdə təkrar etməməyə çalışır. Vicdan əzabı emosional həyəcan hissi zamanı da yaranır. İnsanda vicdan hissının formalaşması üçün müəyyən həyat təcrübəsinin olması zəruridir.

Bu hissın formalaşması müəyyən yaş dövrünün yetişməsinı tələb edir. Vicdan əzabı və utancaqlıq da bu qəbildəndir. Müasir dövrün insanlarından fərqli olaraq qədim dövrdə bu keyfiyyətlərin əldə edilməsi üçün kifayət qədər zaman ötüb keçib. Bu uzunmüddətli proses dəblərin, adət və

ənənələrin formalaşması ilə paralel mövcud olub. Buna görə də o, bioloji deyil, ictimai köklərə malik olub, müəyyən şəraitdə və yalnız insanda olur. İnsanın mədəni həyatı zənginləşdikcə bu anlayış vaxtı keçmiş, lazımsız elementlərdən təmizlənir.

Məsələn, ibtidai dövrdə istehsal qüvvələrinin aşağı səviyyədə olması, ağır həyat şəraiti qoca və xəstələrin öldürülməsi adətinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bunu edən ibtidai insan qətiyyəən vicdan əzabı çəkmirdi. Lakin zaman keçdikcə, istehsal qüvvələrinin inkişafı nəticəsində əmək qabiliyyəti olmayanların qayğısına qalmaq imkanı yarandı. Artıq nəinki belə hərəkətlər tənqid olundu, hətta bunu edənlər vicdan əzabı çəkməyə başladı.

Vicdan əzabı insanın həyatında mühüm rol oynaya bilər. O, insanın mənəvi həyatına qəfildən daxil ola bilər, onun planlarını alt-üst edir və həyat yolunu kökündən dəyişə bilər. Qədim romalılar hesab edir ki, vicdan – on şahidə bərabərdir. Beləliklə, vicdan kateqoriyası qiymətləndirici xarakter daşıyır. İnsan dərk edəndə ki, yaxşı hərəkət edib, məmnunluq hissi keçirir, əksinə, pis iş tutanda vicdan əzabı çəkir.

Vicdan aktiv və passiv xarakter daşıya bilər. Birinci halda vicdan insanı yaxşı işlər görməyə təhrik edir, ikinci halda isə yalnız pis işlər görməkdən saxlayır. Vicdanın aktiv və ya passiv olması tərbiyədən və insanın xarakterindən çox asılıdır.

Vicdan əzabını həm utancaqlığın bir forması kimi, həm də şəxsiyyətin dərin emosional həyəcanları kimi nəzərdən keçirmək olar. Lakin bütünlükdə oxşarlığa baxmayaraq vicdan və utancaqlığı eyniləşdirmək olmaz. Utancaqlıq, qeyd edildiyi kimi, şahid tələb edir. Məsələn, insan dəbə uyğun geyinmədikdə də utancaqlıq hissi keçirə bilər. Halbuki o, bu

geyimdə evdə sərbəst gəzə bilər, tanışlarla rastlaşmayacağına əmin olduqda da evdən belə çıxar bilər. Bəzən isə insan utancaqlıq hissi keçirdiyi halda vicdan əzabı çəkmir.

Məsələn, kimsə avtobusda sizi itələdiyi üçün siz kiminsə ayağını tapdalamırsınızsa, bu halda o adamdan üzr istəsəniz də vicdan əzabı çəkmirsiniz, çünki sizdə günah olmayıb. Çox vaxt vicdan bütün mənəviyyətin sinoniminə çevrilir. Ona görə də tez-tez belə ifadələrə rast gəlirik: «Sənin vicdanın yoxdur». Vicdanda qiymətləndirmə, hərəkətlər və qərar ətrafdakıların rəyi ilə deyil, borc hissi ilə əlaqələndirilir. Vicdan tələb edir ki, insan heç kim görmədikdə, heç bir nəzarət olmadıqda, bu hərəkətdən heç vaxt heç kimin xəbər tutmayacağına əmin olduqda belə pis iş tutmasın.

Vicdan insanın özü qarşısında məsuliyyətini tələb edir. Vicdan borcun yerinə yetirilməsinə səbəb olur. Bu halda deyirik: «mənim vicdanım sakitdir», və ya «təmizdir». Yəni insan öz öhdəsinə düşən işləri imkan dairəsində yerinə yetirir. Etikada və ümumiyyətlə gündəlik leksikonda tez-tez işlənən ifadələrdən biri də «vicdan azadlığı»dır. Etikaya görə vicdan azad olmalı, azadlıq isə vicdanla yaşamaq kimi başa düşülməlidir. Ümumişlək mənada insanın mənəvi həyatı, daxili aləmi, məslək seçimi azad olmalıdır.

Dar mənada bu, dini ayinlərə riayət etmə ilə əlaqədardır. Vicdan, hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı şəxslərə məxsusdur. Lakin «ictimai vicdan» haqqında da fikirlər mövcuddur. Kütləvi informasiya vasitələri, ictimai təşkilatlar ictimaiyyətin rəyini ifadə edir və formalaşdırır. Bu rəy adətən bitərəf və olduqca ciddi olur.

Beləliklə, vicdan insanın bütün mənəvi həyatını fəallaşdırır, xeyirxahlıq və ədalətin təsdiqinin mühüm «mexanizmi» kimi çıxış edir. «Vicdan» anlayışına

Demokritin dövründə hələ rast gəlməsək də, «utancaqlıqdan» danışarkən, görünür ki, Demokrit məhz vicdanı nəzərdə tutmuş: «Adam pis iş tutanda əvvəlcə öz-özündən utanmalıdır» söyləyən filosof, «Başqalarından utanmaqdan daha çox özündən utanmağı öyrən» tezisini irəli sürürdü.

§ 3.3. Şərəf və ləyaqət

Şərəf və ləyaqət digər kateqoriyalar kimi şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı münasibətləri tənzim edir, insanın özünə qarşı münasibətlərini aydınlaşdırır, insanın mənəvi dəyərlərini ifadə edir, onların əxlaqına təsir edəcək vasitəyə çevrilir. Bir-biri ilə bağlı olan bu kateqoriyalar sosial qrupların, siniflərin, insanların əxlaqi fəaliyyəti prosesində formalaşır. Onların məzmunu son məqamda mövcud cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə müəyyənləşir.

Məsələn, feodal cəmiyyətinin hakim dairələri şərəf və ləyaqətdən çox danışır. Müxtəlif cəngavər adətləri məhz bu anlayışlarla bağlı idi. Lakin bunlar çox vaxt zahiri xarakter daşıyırdı. Zadəgan özünə layiq olmayan işlər görməklə özünü alçaltmamalı, «aşağı» təbəqəyə qoşulmamalı, özünü «yüksək» tutmalı idi.

Feodal cəmiyyətinin qanunlarını ləğv edən burjuaziya orta əsrlərdəki şərəf və ləyaqət haqqında olan təsəvvürləri alt-üst etsə də təbəqələşmə ilə bağlı, insanın ictimai vəziyyəti ilə əlaqədar məsələlərə münasibəti saxladı. Bununla yanaşı hər bir xalqın, millətin şərəf və ləyaqət haqqında öz təsəvvürləri var. Bir-birinə yaxın olsalar da bu kateqoriyalar arasında həm insanın əxlaqi dəyərlərini ifadə etmək baxımından, həm də digər aspektlərdən müəyyən fərqlər var.

Şərəf insanın əxlaqi dəyərlərini onun konkret ictimai vəziyyəti, fəaliyyət növü, ictimai həyatdakı rolu, əxlaqi xidmətləri ilə əlaqədar ifadə edir. Heç bir insan cəmiyyətin bir hissəciyi olduğu halda ictimai rəydən qaça bilməz. «Şərəf» anlayışının məzmunu müəyyən qrupun üzvü, müəyyən ictimai funksiyaların daşıyıcısı olan insanın hərəkətləri, davranışı, həyat tərzinə ictimai əxlaq tərəfindən qoyulan tələblərə riayət etmək baxımından açılır. Bu baxımdan kişi, qadın, əsgər, fəhlə, həkim, müəllim, gənc və b. qarşısında konkret tələblər məcmusu mövcuddur.

Öz növbəsində ictimai əxlaq «kişi şərəfi», «qadın şərəfi», «əsgər şərəfi», «fəhlə şərəfi», «ailə şərəfi», «məktəbin şərəfi» və s. anlayışlarla əlaqədardır. Əvvəllər «qəbilənin şərəfi» kimi anlayışlar da mövcud olub. Şərəf insanları bir-birindən fərqləndirərək onların şöhrətində, qazandıqları ad və etibarında öz əksini tapır.

Şərəf kimi ləyaqət də həm cəmiyyətin insana, həm də insanın özünə qarşı münasibətlərini aydınlaşdıraraq əxlaqi qiymətləndirməni və özünüqiymətləndirməni ifadə edir, insanlar arasındakı münasibətləri və insanın davranışını tənzim edir. İnsanın öz ləyaqətini başa düşməsi özünüdərkətmənin və özünənəzarətin bir formasıdır ki, insanın özünə qarşı tələbkarlığı bunun əsasında formalaşır.

Öz ləyaqətinin qorunması və təsdiqlənməsi üçün insan elə müvafiq addımlar atır ki, ləyaqətinin ləkələnməsi üçün səbəb olmasın. Şəxsi ləyaqətinin dərk edilməsi insanın ilk növbədə özü qarşısında məsuliyyətini artırır. Ləyaqət – digər adamlardan öz hüquqlarının qorunmasına, özünə qarşı hörmət tələb etməkdir. Şəxsi ləyaqətini yüksək tutan insan alçaqlıq və satqınlıq etmir, nə özünü, nə də başqasını alçaltmır, həyatını nəyəsə tabe etmir.

Ləyaqət insanların bərabərliyi prinsipini əsas tutur. Ləyaqət həm həqiqi, həm də aldadıcı ola bilər. Birinci halda ictimai rəy ədalətli olaraq insana xeyirxah işlərində, insanlara etdiyi yaxşılığa görə müsbət qiymət verir. İkinci halda isə bu rəy düzgün olmur, çünki haqqında söhbət gedən adam hamını aldatmağa müyəssər olur, öz hərəkətlərini həddindən artıq şişirdir, əslində onun ictimai-faydalı əməkdə rolu çox cüzdür, onun borc və vicdanla bağlı əxlaqi hissləri də çox zəif inkişaf edib.

Şərəf və ləyaqətlə çox bağlı olan məsələlərdən biri də şöhrətpərəstlikdir. Məşhur olmaq, hamıdan irəlidə getmək şöhrət qazanmaq, tanınmaq, müasirlərindən seçilmək, şəxsiyyət kimi parlamaq çoxlarının arzusudur. Bu, müəyyən mənada yaxşı nəticələr verə bilər.

Yeni insan, məqsədindən asılı olmayaraq xeyirxah işlər görmüş olur. Lakin əksər hallarda bu hisslər şöhrətpərəstliyə gətirib çıxarır. Bunu egoizmin nəticəsi kimi də başa düşmək olar. Ancaq unutmaq olmaz ki, şöhrət insana özü gəlir. Onu süni yolla çox yaşatmaq mümkün deyil. Şişirdilmiş şöhrət gec-tez partlayır.

Şöhrətpərəstlik cəmiyyət üçün qorxulu hala çevrilə bilər. Bəzi adamlar şöhrət naminə, adının tarixə pis cəhətdən olsa belə düşməsi xatirinə hətta cinayətə əl atırlar. Hitler, Mussolini və bu kimilər belələrindəndir. Şöhrətpərəstliyə əks olan keyfiyyət – təvazökarlıqdır. O, insanda daha çox diqqəti cəlb edir və hörmətlə qarşılanır.

Şərəf və ləyaqət kateqoriyaları ilk dəfə Roma stoikləri Seneka, Epiktet və Mark Avreli tərəfindən işlənib. Onların fikrincə, bu kateqoriyalar insanın ali dəyərləridir, bunlarsız həyat öz mənasını itirir. Onlar hətta intiharı şərəfsiz və ləyaqətsiz həyatdan üstün tuturdular.

Epiktet yazırdı ki, insanın doğulub həyatdan getməsinə, pulundan və evindən məhrum olmasına heyifsilənmək lazım deyil, yalnız o vaxt heyifsilənmək olar ki, insan əsl mülkiyyəti olan ləyaqətini itirə.

Vicdan, insaf və həya kimi şərəf, namus və ləyaqət də eyni mənalı əxlaqi anlayışlardır. Bunlar insanın əxlaqi şüurunun eyni bir cəhətini əks etdirir. Başqa əxlaqi kateqoriyalar kimi şərəf, namus və ləyaqət də uzun sürən əxlaqi tərəqqinin məhsullarıdır.

Şərəf – insanın və onun hərəkətlərinin sinif, millət, xalq, kollektiv, cəmiyyət tərəfindən bəyənilməsi və qiymətləndirilməsi deməkdir. Şərəf insanın öz şəxsi ləyaqətini dərk etməsidir. Ləyaqət isə onun bir şəxsiyyət kimi özünü başa düşməsindən ibarətdir.

Namus insanın öz şərəf və ləyaqətini əzizləyib qoruması və qiymətləndirməsi deməkdir. Göründüyü kimi bu üç anlayış arasında keçilməz bir sədd qoymaq və bunları bir-birindən ayırmaq olmaz. Bunlar bir-birini tamamlayan və bir-birilə qırılmaz dialektik vəhdət halında mövcud olan eyni ümumi anlayış və əxlaqi sərvətlərdir, qoşa əxlaqi kateqoriyalardır.

Şərəf, namus və ləyaqət haqqında təsəvvür formaca fərdi, müstəqil xarakter daşısa da, məzmun etibarilə həmişə ictimai xarakter daşıyır. Çünki şərəf, namus və ləyaqət insanın başqa insanlarla, insan qrupları ilə, bütövlükdə cəmiyyətlə əlaqə və münasibətlərini nəzərdə tutur. Şərəf və ləyaqət şəxsiyyətə verilən ictimai qiymətlə şəxsiyyətin özünün özünə verdiyi qiyməti təcəssüm etdirir.

Bu iki cür qiymətin mütənasibliyi olmadan şərəf, namus və ləyaqət kimi əxlaqi sərvətlərin təbiəti düzgün aydınlaşdırıla bilməz.

Bəzi əxlaq nəzəriyyəçiləri şərəf kateqoriyasının məzmununu müəyyən etməyə cəhd edərkən şəxsiyyətə verilən ictimai qiyməti nəzərə almayıb şərəfi ancaq şəxsiyyətin özünün-özünə verdiyi qiymətlə məhdud edirlər.

Ümumiyyətlə cəmiyyətdən kənarda şəxsiyyəti düşünmək mümkün olmadığı kimi, ictimai qiymətdən kənarda namus, şərəf, ləyaqət də təsəvvür etmək olmaz. Əslində elə şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymət, şərəf, namus və ləyaqət məfhumları ictimai qiyməti nəzərdə tutur.

Namus, şərəf, ləyaqət başqa insanlara münasibətdən sərf-nəzər edilərsə heç bir mənaya malik olmaz.

Buna görə də əslində bu dövrdə də şəxsiyyətin şərəfi, namusu və ləyaqəti tam formalaşmamışdı. A.İ.Gertsenin nəzərinə, şəxsi şərəf və ləyaqət yalnız üçüncü dövrdə – orta əsrlərdə qəti formalaşmış özünün ən yüksək nöqtəsinə çatır. Bu dövrdə tarix səhnəsinə cəngavər əxlaqı çıxır. Şərəf, namus və şəxsi ləyaqət ən böyük fəzilət hesab olunur.

Şərəf və namus bir növ əxlaqın meyarına çevrilir. Lakin bu dövrdə şəxsi şərəf, namus vətəndaşlıq şərəfi hesabına inkişaf edir. Cəmiyyətin ümumxalq şərəfi arxa plana çəkilib kölgədə qalır. Buradan A.İ.Gertsen belə bir nəticə çıxarmışdı ki, şəxsiyyətin həqiqi şərəfi, namus və ləyaqəti inkişaf etmiş azad şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında ahəngdar əlaqə yarandıqdan sonra mümkün ola bilər.

Nə qədər ki, şəxsiyyətin həqiqi azadlığı təmin edilməmişdir, şərəf, namus və ləyaqət lazımınca inkişaf edə bilməz.

§ 3.4. Xoşbəxtlik və həyatın mənası

Xoşbəxtlik – etikanın digər kateqoriyalarından fərqli olaraq daha konkret məzmunu malik olsa da onlarla sıx əlaqədardır, xüsusən bərc, vicdan, şərəf və s. ilə. İnsan mənəviyyatının dərinlikləri ilə əlaqədar olan xoşbəxtlik – əxlaqi şüurun əsas anlayışlarından olub, insanın daxilən razı qalmasına uyğun bir haldır.

«İnsan həyatda nə üçün yaşayır?», «Onun dünyada mövqeyi nədən ibarətdir?», «İnsanın xoşbəxtliyi nədədir?» kimi suallar hər bir ağıllı insanı narahat edir. Arzu kimi xoşbəxtlik də insanın idealının hissi-emosional formasıdır, lakin fərq bundadır ki, o, yalnız məqsəddən, cəhdədən ibarət olmayıb, bunların həm də həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Xoşbəxtlik yalnız insanın müəyyən konkret obyektiv mövqeyini və ya subyektiv vəziyyətini xarakterizə etmir, o, insanın həyatının necə olması və əsl səadətə nədən ibarət olması barədə təsəvvürləri ifadə edir. Xoşbəxtlik ruhun daimi rahatlığıdır. O, fasiləsiz sevinc deyil, əksinə, ruhun xüsusi emosional yüksəliş məqamıdır. Buna görə də xoşbəxt həyata qəmli-qüssəli, dərddli məqamlar da aid ola bilər. Xoşbəxtliyə həm də həyatın bir çox sevinclərindən imtina etmə daxildir. Xoşbəxtlik kifayət qədər güclü, gərgin və müsbət həyəcan olub, öz həyatından yüksək dərəcədə razı qalma halıdır.

Bu halın yaranması üçün heç də insanın həyatının bütün sahələrində müvəffəqiyyət əldə edilməsi tələb olunmur. Bu müvəffəqiyyət yalnız qlobal problemlərə aiddir. İnsanlar çox müxtəlif situasiyalarda özlərini xoşbəxt hesab edə bilərlər. Məsələn, yenicə evlənənlər bir çox kəm-kəsirləri olsa belə, özlərini adətən xoşbəxt hesab edirlər. Onları nə dəbdəbəli ev, nə xarici markalı maşın, nə də başqa sərvətlər maraqlandırır.

Kasıb sənətkar da, öz əsərləri ilə bağlı müəyyən nailiyyət əldə etdikdə özünü xoşbəxt hesab edə bilər. Rəssamın hər hansı mötəbər sərgidə iştirakı, şairin ilk kitabının çıxması, müğənninin mükafat və ya fəxri ad alması və s. bu qəbildəndir. Göründüyü kimi, xoşbəxtliyə səbəb olan hadisələr uzunmüddətli olmur. Çünki həyatda qaneolma halları daimi deyil. Xoşbəxtlik qısamüddətli olub, şimşəyin çaxma anını xatırladır.

Zaman keçdikcə insan öz müvəffəqiyyətlərinə alışır və yeni-yeni zirvələr fəth etmək istəyir ki, bu da yeni, daha dərin hisslər keçirməyi tələb edir, özünü təsdiq və mənəvi zənginləşmə üçün digər yollar axtarır. Mütləq xoşbəxtlik mümkün deyil.

Tələbata uyğun olaraq o daim inkişafdadır. Xoşbəxtlik anlarında insan dünyanı da ayrı cür qavrayır. Görəsən cinayətkarlar özlərini tam xoşbəxt hiss edə bilirlərmə? Yəqin ki yox. Elə təkcə hər an ifşa olmaq təhlükəsi buna mane ola bilər. Cinayətkar öz əməlindən nə dərəcədə həzz alsada, uzun müddət sevinc hissi keçirsə də, bu, əsl xoşbəxtlik deyil.

Xoşbəxtliyin yaranma prosesi bir sıra özünəməxsus əxlaqi xüsusiyyətləri də üzə çıxarır. Hadisənin və şəraitin xırda eqoizm mövqeyindən deyil, yüksək əxlaqi dəyərlər baxımından qiymətləndirilməsi xoşbəxtliyin başa düşülməsində mühüm rol oynayır.

Müxtəlif əxlaqlı adamların xoşbəxtliyi və onu başa düşməsi arasında müəyyən fərqlər mövcud olur. Xoşbəxtlik azad quşa bənzəyir. O olmayan yerdə insanı güclə özünü xoşbəxt hesab etməyə məcbur etmək olmaz.

Bu baxımdan xoşbəxtliyə aid bir sıra atalar sözləri də mövcuddur. Məsələn, «xoşbəxtlik at deyil ki, boynuna cilov taxasan» və ya «xoşbəxtlik balıq deyil ki, onu tilovla

tutasan». Xoşbəxtlik fərdi olur. Yəni hər bir insanın, ailənin, sosial qrupun, millətin xoşbəxtliyi ola bilər.

Xoşbəxtlik insanın mənəvi ideala nə dərəcədə yaxın olması ilə də üzə çıxır. «Yaxşı həyat nədir və insan ilk növbədə nəyə can atmalıdır» kimi suallar xoşbəxtliyə aid olan əsas məsələlərdəndir. Xoşbəxtliklə bağlı insanların fikirləri çox müxtəlifdir. Bəziləri üçün xoşbəxtlik öz zahiri əlamətləri ilə seçilməlidir ki, bura ilk növbədə uğur, həzz, şərəf, var-dövlət və s. aiddir. İnsanın sevincə, rahatlığa, arzularının icrasına can atması təbiidir. Lakin bunların əxlaqi tələblərlə, məsələn, borcla toqquşması problem yarada bilər. Bəxti gətirmə, tale kimi başa düşülən xoşbəxtlik insanın özündən asılı deyil. Buna başqaları da qarışa bilməz.

Lakin mirasa sahib olmaq, yaxşı yaşayışa, fitri istedadla malik olmaq uğur, müvəffəqiyyət kimi başa düşülür. Pis bir hadisədən, qəzadan yaxa qurtarmaq özü də uğurdur. Lakin Allahın göndərdiyi səadət belə insandan müəyyən zəhmət tələb edir. «Səndən hərəkət, Allahdan bərəkət» misalı da təsadüfən yaranmayıb.

Lakin hər hansı uğur, həyatın «insana gülümsəməsi» hələ insana özünü xoşbəxt hiss etməyə imkan vermir. Eyni zamanda xoşbəxtliyin yaşanması, duyulması, onun əsas məqamıdır.

Xoşbəxtlik o vaxt həqiqi olur ki, o, insanda sevinc və razılıq duyğuları oyatsın. Xoşbəxtlik haqqında yayılmış təsəvvürlərdən biri də budur ki, o yaşanan zaman keçirilən sevinc hissi dərin olur. Lakin bu cür həyəcan vəziyyəti də tez keçəndir. Xoşbəxtlik ona görə qısaömürlü, epizodik hal kimi xatırlanır ki, insan xoşbəxt olanda saat yadına düşmür, hər saat bir ana çevrilir. Həzz və xoşbəxtliyin fərqi insanlar nəinki çoxdan başa düşüblər, hətta onu da dərk ediblər ki, hər

bir həzz heç də xoşbəxtliyə aparmır.

Bundan başqa, bir çox var-dövlət sahibləri heç də özlərini xoşbəxt hiss etmirlər. Əlbəttə, halal yolla qazanılmış var-dövlət insana əziyyət vermir, ondan qətiyyən qaçmaq lazım deyil, çünki kasıb ola-ola xoşbəxt olmaq doğrudan da çətindir. Lakin bir daha xatırladaq ki, xoşbəxtlik var-dövlətlə, onun miqdarı ilə ölçülmür. Doğrudur, uğurlu tale, sevinc, maddi və mənəvi baxımdan zəngin həyat xoşbəxtliyin əldə edilməsinə səbəb olan amillərdir.

Lakin bunlar xoşbəxtlik üçün yalnız əlverişli şəraitdir, onun səbəbi və məzmunu deyil. Sokrat deyirdi ki, xoşbəxtlik insanın tərbiyəsindən, təhsilindən və nə dərəcədə xeyirxah olmasından asılıdır.

Xoşbəxtlik sevinc hissi ilə də çox yaxındır. Sevinc emosional olduğu halda, xoşbəxtlik sakit də yaşana bilər. Birgəyaşayış şəraitində mövcud olan insan nə iləsə barışmalı, nəyin naminəsə özünü qurban verməli, müəyyən məhdudiyyətlərə dözməlidir. Bu cür dözümlü, xeyirxahlıqlarla dolu həyat xoşbəxtliyə səbəb ola bilər. Bir çoxları məhz bu fikirdədirlər ki, «xoşbəxt olmaq istəyirsənsə, xeyirxah ol». Bu, əlbəttə, çətin xoşbəxtlikdir.

Xoşbəxtliyin mövcudluğunun təzahürü olan bir sıra amillər xoşbəxtliyin yaranmasına zəmanət verməsə də, hər halda müəyyən mənada ona təkan ola bilər. Bu amilləri şərti olaraq obyektiv və subyektiv kimi 2 qrupa ayırmaq olar. Obyektiv amillər əsasən insanın şüurundan və iradəsindən asılı deyil, subyektiv amillərin yaranmasında isə adətən insan özü iştirak edir.

Obyektiv amillərə təbii şərait (əlverişli iqlim, coğrafi mövqe, təbii fəlakətlərin baş verməməsi və s.) və cəmiyyətin vəziyyəti (müharibə və ya sülh şəraitində yaşaması,

qanunların işləməsi, ədalətin bərqərar olması və s.) aiddir. Əgər ölkədə təbii fəlakət baş verirsə, qorxulu epidemiya yayılırsa, vətəndaş müharibəsi gedirsə və s. bu kimi hallar mövcuddursa tam mənada xoşbəxtlikdən danışmaq olmaz.

Əgər ətrafdakı insanlar əzab çəkirсə, qan tökülürсə, hansı xoşbəxtlikdən danışmaq olar? Torpaqları işğal altında olan hansı xalq rahat yaşaya bilər? Xoşbəxtliyin yaranması dövrlə, xalqın adət-ənənələri, mədəni xüsusiyyətləri, siyasi rejimi və s. amillərlə də bağlıdır. Obyektiv amillərə həmçinin insanın sağlamlığı, temperament tipi, hətta xarici görkəmi aiddir.

İnsanın məşğuliyyəti də bu baxımdan mühüm rol oynaya bilər. Çünki çox vaxt yaradıcılıq uğurları insanda nəinki adicə məmnunluq hissi oyadır, hətta onu yetərincə xoşbəxt edir.

Subyektiv amillərə insanın məsləkləri, əqidə və etiqadı, maraqları, nəyəсə olan həvəsi, əhval-ruhiyyəsi və s. aiddir. Subyektiv amillər çox vaxt müxtəlif hadisələrə fərdin münasibətini formalaşdırır.

Bu bir daha o deməkdir ki, biz hadisələri dəyişə bilməsək də, onlara münasibətimizi dəyişməyə qadirik ki, bu da bizi xoşbəxt edə bilər. Seneka deyirdi ki: «Özünü xoşbəxt hesab etməyən adam bədbəxtkdir». Doğrudan da, insanın xoşbəxt olması yalnız obyektiv, xarici şəraitdən deyil, həm də subyektiv amillərdən, insanın özündən, onun fəallığından, məqsədyönlülüyündən asılıdır.

Pessimist insan asanlıqla öz xoşbəxtliyindən yan keçə bilər.

Təvazökarlıq insanın cəmiyyətdə mövqeyini yaxşılaşdırmağa, həm də ona daxilən mənəvi cəhətcə təkmilləşməkdə kömək edir. Təvazökar olmayan adam öz

əxlaqını saflaşdırma bilməz. Çünki təkəbbürlü və lovğa adam çox vaxt öz nöqsanlarını və zəif cəhətlərini görə bilmir. Təvazökarlığın mənəvi mənfəəti ondadır ki, insan özünün nöqsan və acizliyindən xəbərdar olduğu üçün sadəliyi üstün tutur.

Əxlaqi ideal və arzu insanın xoşbəxtliyinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla bərabər, həm də qiymətli əxlaqi sərvət xarakteri daşıyır. İdealsız, arzusuz, məqsədsiz, gələcəyə inamsız mənəli insan həyatı təsəvvür etmək çətin olduğu kimi, bunlarsız əsl xoşbəxtlik də mümkün deyil. İnsanın həyatı yalnız sevincdən yox, kədərdən də ibarətdir. Xoşbəxtlik kimi bədbəxtlik də dərin həyəcanla müşayiət olunur.

Lakin xoşbəxtlik fəlsəfi anlayış olduğu halda, bədbəxtlik fəlsəfi anlayış deyil. Psixoloqlardan fərqli olaraq filosoflar bədbəxtlik haqqında müzakirə açmırlar. Ona görə yox ki, onlar insan həyatına biganədirlər, sadəcə olaraq xoşbəxtlik anlayışı, onlara görə, ideala yaxındır. İnsanlar xoşbəxtliyi uğurdan ayıra bildikləri kimi, bədbəxtliyi də şansın reallaşmamasından, bəxti gətirməməkdən fərqləndirməyi bacarırlar.

Bəzən adi danışığımızda dərdi, bəlanı, dərin həyəcanları bədbəxtlik adlandırsaq da, bunun əsl bədbəxtlik olmadığını başa düşürük. Bədbəxtlik – fəciədir. Bu zaman insan öz istəklərini həyata keçirmək imkanından obyektiv və ya subyektiv səbəblər üzündən məhrum olur. Bəziləri hesab edirlər ki, iztirab çəkməyən adamlar xoşbəxt dirlər. Lakin bu, insanlıqdan uzaq haldır. İnsan qəlbi özgə iztirablarını başa düşməli, onlara şərik çıxmağı bacarmalı, imkan dairəsində kömək etməyə meyilli olmalıdır.

Yalnız iztirablarla qarşılaşdıqdan sonra insan həyatın

rəngarəngliyini, onun yalnız sevincdən deyil, kədərdən də ibarət olduğunu dərk edir. Bədbəxtlik bəzən bəxti gətirməkdən daha çox, insanın pis xasiyyətli olmasının nəticəsidir. Heç kim səhv buraxmaqdan, günah işlətməkdən, xəstəliyə tutulmaqdan, pis adamların ona vuracağı zərbədən və yaxın adamlarını itirməkdən sığortalanmayıb. Bədbəxtliyin səbəbi də çox vaxt elə bunlar olur.

Hər adamın həyatında sevincli və kədərli günlər mövcuddur. Xoşbəxtliklə bədbəxtlik bir-birini istisna etmir. Eyni cəmiyyətdə hamının eyni dərəcədə xoşbəxt olması mümkün deyil. Rəqiblərdən hansınınsa xoşbəxtliyi digərinin bədbəxtliyinə səbəb ola bilər. Çox vaxt insanlar xoşbəxtlikdən danışarkən yalnız şəxsi xoşbəxtliyi nəzərdə tuturlar. Çoxları isə hesab edirlər ki, insan məhz öz borcunu yerinə yetirdikdə xoşbəxt olur. Bəzən həyatda insanın elə halları olur ki, o, cəmiyyət tərəfindən qınanılan və özünə heç bir zaman layiq bilmədiyi hərəkətləri etmək istəyir. Hətta özü elə vəziyyət yaradır ki, qanun-qaydaya riayət etməli olmasın. Bunu bir anlıq gözünün önünə gətirən insan özünü müstəqil və sərbəst hiss edir. O, hətta öz adətlərinə, vərdişlərinə də riayət etmir.

İnsanın həzz alma mənbələrinin çoxsaylı ola bilər. Yeməyə, soyuqdan qızınmağa, istirahətə olan tələbatların təmin olunması bu qəbildəndir. İnsan doğulandan «hedonik» olur. Körpənin tələbatlarının ödənilməsi heç də çətin olmur. Bunu ətrafdakılar edir. Bu tələbatlar çox sadə və asandır: yedizdirmək, beşiyi yelləmək, lay-lay, isti və zərif əllərin hərərəti və s. Bunlardan həzz alan körpə ağlamır və hətta müəyyən mənada «öz razılığını» bildirir. Həzzi müəyyən məqamlarda xoşbəxtliyin elementi kimi nəzərdən keçirmək olar. Bütün etik sistemlərdə xoşbəxtlik bilavasitə həyatın

mənası anlayışı ilə əlaqələndirilir.

Xoşbəxtlik kimi həyatın mənası da yalnız şəxsi xoşbəxtlik üzərində qurula bilməz. Bu hal gec-tez fərdi xarakter olaraq eqoizmə aparır. Etik sistemlərin çoxunda xoşbəxtlik insan hüquqlarının ayrılmaz hissəsi, xoşbəxtliyə can atma isə insanın fitri xüsusiyyəti kimi nəzərdən keçirilir.

İnsan özünü dərk etməyə başlayandan onu həyat əhəmiyyətli suallar narahat etməyə başlayıb: «İnsan nə üçün yaşayır?», «Onun məqsədi nədir?», «İnsanın xoşbəxtliyi nədədir?», «Həyatın məzmunu və məqsədi nədir?». Beləliklə, həyatın mənası problemi insandan asılı olmayaraq mövcuddur.

Xoşbəxtlik və həyatın mənası problemi etika tarixində çoxlarını düşündürüb.

Bu baxışları əsasən 3 qrupa bölmək olar:

- 1) həyatın mənasını fərdi nailiyyətlərlə bağlayanlar;
- 2) dini etiqadlara tabe olaraq o biri dünyanı qazanmaqla bağlayanlar;
- 3) insan həyatını və mövcudluğunu absurd, mənasız hesab edənlər.

Birinci cərəyanın nümayəndələri, fərdiçilik konsepsiyasını irəli sürənlər hedonizm (həzz) və evdemonizm (xoşbəxtlik) prinsiplərini ön plana çəkirlər.

Epikurdan tutmuş fransız maarifçilərinədək bu problemə məşğul olanlar yeni nəzəriyyə – «ağıllı eqoizm» nəzəriyyəsini ortaya atdılar.

İkinci cərəyan daha çox dini etika tərəfindən irəli sürülür. Bu dünyadakı həyatın insanlar üçün Allah tərəfindən sınaq kimi göndərilməsi və əsl həyatın o biri dünyada olması fikrindən müəyyən məqsədlər üçün istifadə edən bəzi din xadimləri bu minvalla insanları asketizmə (tərki-dünyalığa)

ruhlandırır.

Uzun müddət ateistlər, xüsusən, islam dininin düşmənləri bu kimi məsələləri təhrif olunmuş şəkildə izah edərək insanları çaşdırmışlar. «Qurani-Kərimi» özü şəxsən oxumayan insanlar, özünü «molla» adlandıran, savadsız fırıldaqçıların danışdığı cəfəngiyyatla kifayətlənməli olurdular.

Bu gün insanların dini şüurunun və savadının artması nəticəsində İslamın ən humanist din olması qəbul edilir. Fanatizmdən, cəhalətdən, avamlıqdan, savadsızlıqdan uzaqlaşaraq sırf dini mövqe tutanlar həyatın əsl mənasını dərk edir, bütün gücünü, qüvvəsini, vaxtını, ağıl və düşüncəsini insanların xoşbəxtliyi, xoş həyatı uğrunda mübarizəyə sərf edirlər.

Üçüncü cərəyanı pessimist cərəyan adlandırmaq olar. Bu cərəyanın nümayəndələri insanın mövcudluğunun mənasını inkar edir, onun absurd, mənasız olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Etika tarixində həyatın mənası, onun sevincləri haqqında ilk təlimin yaradıcısı Epikur sayılır.

Məqsəd və vəzifələrsiz insan heyvana çevrilir. İnsan öz inkişaf və fəaliyyət perspektivlərini, həyatının məqsədini, nəyə əsaslanmalı olduğunu başa düşməli, bilməli və görməlidir. Həyatın mənası və həyatın məqsədi anlayışları bir-biri ilə sıx bağlı olsa da eyniyyət təşkil etmir. Həyatın mənası – insanın istəyindən asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur.

Həyatın məqsədi – daxili, şəxsi və konkret olub, insanın özü tərəfindən qoyulur. Bu, hər hansı peşəyə yiyələnmə, konkret bir işdə hansısa nəticəni əldə etmə və s. ola bilər. İnsanın bütün həyatının məqsədi ayrı-ayrı konkret hissələrdən ibarət ola bilər ki, bunun da məcmusu bütöv bir

proqram təşkil edir. Şüurlu surətdə qarşıya qoyulmuş məqsədin əxlaqi tərəfi onun həyatın mənasına olan münasibəti ilə ölçülür.

Bütün tələbatları birdən yerinə yetirmək mümkün deyil. Böyük və kiçik məqsədlər mövcuddur. Kiçik məqsədlər yaxın, bilavasitə, birgünlük olduğu halda, böyük məqsədlərə çatmaq üçün insan bəzən bütün ömrünü həsr etməli olur. Məsələn, dissertasiya müdafiə etmək, milyon dollar toplamaq, Amerikaya getmək, özü üçün ayrıca ev almaq və s.

Həyatın mənası ayrı-ayrı məqsədlərin əhəmiyyətliyi ilə yox, insanın bütün həyat boyu davranışı, götürdüyü istiqamətlə müəyyənləşir. Bəzən insanın məqsədi şəxsi mənfəət çərçivəsindən, karyeradan «o yana» getmir.

Hətta əxlaqa zidd məqsədlər də olur ki, bunlara bəraət qazandırmaq mümkün deyil. Lakin belə də düşünmək düzgün olmazdı ki, həyatın mənası guya yalnız ictimai rifahla bağlı olmalıdır. Cəmiyyət ayrı-ayrı fərdlərdən ibarət olduğu üçün hər bir insanın səadəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir insan ilk növbədə özü, öz şəxsi xoşbəxtliyi barədə düşünməlidir.

Cəmiyyətin xoşbəxtliyi ali məqsəd olduğu halda, fərdin xoşbəxtliyi son məqsəddir. Həyatın mənası anlayışı sosial amillərlə yanaşı şəxsi həyatda baş verən bəzi hadisələrlə də bağlıdır. Bura yaxın adamların itirilməsi, şəxsi həyatdakı qəfil dəyişikliklər, müəyyən yaş dövrü və s. aiddir. Bu zaman yüksək əxlaqi dəyərlərə söykənmək zəruridir. Çünki belə olduqda insan istər-istəməz xeyir, şər, ədalət, borc haqqında düşünür və bunları öz həyatı, taleyi, plan və ümidləri ilə əlaqələndirir. Həyatın mənasız olduğunu dərk edən insan mənəvi cəhətdən sarsılır, əsəbləri pozulur.

Əlbəttə, həyatın mənası haqqında düşünmək və narahat olmaq qabiliyyəti bütün insanlarda eyni deyil. Bu, insanın peşəsindən, iş qabiliyyətindən və başqa keyfiyyətlərindən asılı deyil. İnsanın mənəvi həyatında belə bir fikir əsas rol oynayır ki, həyatın mənası var və son məqamda xeyir şərx qalib gəlməlidir. Bu inam olmasa (hətta zəif formada) insan həyatı ağır, məşəqqətli, yorucu və əzəbli keçər.

İnsanın həyatı onun yaşadığı illərin sayı ilə yox, məzmunu ilə, ətrafdakılara münasibəti, cəmiyyətə verdiyi xeyirlə, əxlaqi keyfiyyətləri, həmçinin şərxəfi, namusu, vicdanı, ləyaqəti ilə qiymətləndirilir.

IV FƏSİL

PEŞƏKAR DAVRANIŞ HAQQINDA

§ 4.1. Peşə etikası

Peşə etikası insanların peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar aralarındakı münasibətlərin mənəvi xarakterini təmin edən davranış kodeksidir. Bir çox əxlaq normaları ümumbəşəri xarakter daşıyır. Yəni bu prinsiplərin hər bir insana aiddir, məsələn, bütün fəaliyyətin boric, vicdan, sədaqət prinsipləri, dostluq, yoldaşlıq münasibətləri əsasında qurulması, böyüklərə hörmət etmək, yalan danışmamaq, xəyanət etməmək, ziyan vurmamaq və s. Müxtəlif peşələrlə əlaqədar fəaliyyət növlərinin də özünəməxsus davranış normaları var. İnsanın mənəvi həyatı rəngarəng olduğu üçün bəzən gündəlik həyatda nəinki yüksək mənəvi dəyərlərə, hətta adi əxlaq normalarına da riayət etmək asan olmur.

Məsələn, işin xeyri üçün insan yalan danışır, münasibətləri düzəltmək naminə nəyi isə başqasına xəbər verməli olur, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün təhdid üsuluna əl atmağa məcbur olur və s. Bəzi peşə sahibləri isə bu problemlərlə daha tez-tez rastlaşdıqları üçün onların işi xüsusi gərginlik tələb edir və mənəvi prinsipləri həyata keçirmək mürəkkəbləşir.

Rəhbər işçinin, müəllimin, həkimin, hüquqşünasın, din xadiminin fəaliyyəti bu qəbildəndir. Məhz peşə etikası müxtəlif peşələrin əxlaq problemləri ilə əlaqədar konkret hadisələri öyrənir, təhlil edir və müəyyən tip peşələrin mürəkkəb və qeyri-adi fəaliyyəti zamanı əxlaqi dəyərlərin gerçəkləşməsinə və həyata keçməsinə kömək edir.

Lakin peşə etikası əxlaqi şüura aid yeni prinsip və anlayışlar yaratmır. O, bunları insanın həyat fəaliyyəti ilə bağlı müvafiq sahələrlə uyğunlaşdırır. Beləliklə, peşə əxlaqını öyrənən peşə etikası əxlaq mədəniyyətinin əsas komponentidir. Peşə əxlaqının prinsip və normaları nisbi

müstəqilliyə malik olduğu üçün peşə etikasını özü də müstəqildir.

Peşə latınca “professio” sözündən olub, mövcudluq mənbəyi sayılan və əmək fəaliyyətinin müəyyən hazırlığa ehtiyacı olan ixtisas, rəsmi məşğuliyyət mənasını verir. Peşə əxlaqının prinsip və normaları cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində yaranarsa da, dəyişməz deyil. Peşə əxlaqı normaları sivilizasiyanın, əxlaq mədəniyyətinin, insan münasibətlərindəki humanizmin inkişafı ilə bağlı olub, əxlaqi tərəqqinin bir forması kimi də nəzərdən keçirilə bilər.

Peşələr mövcud olduqca tarixən formalaşmış peşə etikasını normaları da yaşayacaq. Bunlar hər kəsi öz çalışdığı sahədə məsuliyyətli olmağa sövq edir. Peşə etikasının bəzi prinsipləri hər bir cəmiyyətin, millətin bu və ya digər prinsipləri ilə uyğun gəlsə də, müəyyən konkret şəraitdə dəyişikliyə məruz qalaraq fərdiləşə bilər. Hər bir peşənin öz ictimai funksiyaları, ictimai məqsəd və vəzifələri var. Bu peşə qruplarının daxilində insanların bir-birinə və gerçəkliyə müəyyən münasibətləri yarandığı üçün konkret əxlaq qaydaları və normaları məhz bununla əlaqədar formalaşır.

Peşə etikasını ictimai şüur formaları, o cümlədən əxlaqın özü kimi quldarlıq cəmiyyətində ictimai əmək bölgüsünün, peşələrin, spesifik peşə əxlaqının meydana gəlməsi ilə əlaqədar yaranıb. Peşələr hamısı eyni zamanda yaranmadığı üçün, peşə qrupları da müxtəlif vaxtlarda formalaşmış. Yeni-yeni peşələrin əmələ gəlməsi insanlar arasında da xüsusi münasibətlər yaradırdı. Əməyin obyektindən, istifadə etdiyi alətdən, metod və üsullarından asılı olaraq insan bənzəri olmayan situasiyalarla rastlaşır ki, bu da müvafiq metod, ritm, hərəkət, psixoloji reaksiya tələb edir.

Hər bir peşənin məhz özünəməxsus ziddiyyətləri və bu ziddiyyətlərin dəfəedilmə üsulları var ki, burada insanın subyektiv münasibətləri, mənəvi aləmi özünü göstərir. Peşə münasibətləri ilə əlaqədar çoxsaylı situasiyalar içərisində nisbətən tez-tez təsadüf olunanlar, həmin peşələrə aid əxlaq normalarının spesifikasiyasını formalaşdırır. İnsanlar öz davranışlarını müvafiq situasiyalarda bu normalara uyğun qurmaları olurlar.

Bütün bunlar peşə etikasını və peşə əxlaqı problemlərinin mühüm əhəmiyyətə malik olmasını göstərir. Peşə əxlaqı məsələləri antik dövrdən mövcud olsa da, nə antik filosoflar, nə də onlardan sonrakılar bu problemləri lazımı səviyyədə işıqlandıra bilməmişlər. Hal-hazırda mövcud olan peşələrin sayı 40 minə yaxındır. Bunlardan daha qədim tarixə malik olanlar həkim və müəllim peşələridir.

Həkimlik etikasını (tibbi etika) anlayışı e.ə. VI-V əsrlərdən yaranmağa başlayaraq, XIX-XX əsrlərdə həkimlik əxlaqı anlayışı ilə sinonim kimi işlənirdi. Bu anlayış tibb işçilərinin gündəlik

fəaliyyəti, davranış və hərəkətlərindəki mənəvi dəyərlərini bildirir. Həkimlik etikasını anlayışına həkimin borcu haqqında təlim – həkimlik deontologiyası da daxildir.

Həkimlik deontologiyası normaları yalnız həkim və xəstə arasındakı münasibətləri, həkimlik etikasını isə həkimin kollektiv, cəmiyyət, dövlət, digər tibb işçiləri ilə münasibətlərini tənzimləyir. İlk elementar, ümumtibbi

normalar, həkimlərin qarşısına qoyulan əxlaqi tələblər haqqında yazılar Qədim Misir və Çinə aiddir.

Həkimin davranış normalarının nisbətən sistemləşdirilmiş variantı e.ə. VIII-VI əsrlərdə Qədim Hind həkimlərinin təlimlərində verilib. Bu yazılardan məlum olur ki, həkimlər xeyirxah olmalı, xəstəyə ürəyi yanmalı, özünü itirməməli, təmkinli, dözümlü olub xəstəyə atalıq etməli, sağalmağa doğru gedənləri qorumalı, sağlamaların dostu olmalı, hamının sağlmasına ümid verməlidirlər.

Qədim Hind etikasının həkimlik peşəsi ilə bağlı başlıca tələbləri bu gün də maraq doğurur: “Təcrübə vaxtı uğur qazanmaq istəyən həkim sağlam, dözümlü, təvazökar, xoşagəlimli olmalı, qısa saqqal saxlamalı, dırnaqları səliqə ilə tutulmuş və təmizlənmiş, geyimi ağ və ətirli olmalı, evdən çıxarkən çəlik və çətir götürməli, qadınlarla zarafat və boşboğazlığa qətiyyənlər yol verməməlidir. Həkimin nitqi asta, xoşagələnlər və həvəsləndirənlər olmalıdır. Onun təmiz və başqalarını düşünlər ürəyi, sakit temperamenti olmalıdır. O, daim xeyirxahlığa və müdrikliyə can atmalıdır”.

Pedaqoji etika da humanist aspektlərlər zəngindir. Bu etikada müəyyən normativlər və ənənlər çoxdan və əsasən kortəbii şəkildə əmələ gəlmişdir.

Hələ antik dövrdə müəllimdən savadlı olmaq, uşaqları sevmək, təmkinli olmağı bacarmaq, nə tərifi, nə də cəzanı asanlıqla “paylamamaq”, şagirdlərə qarşı diqqətli olmaq,

onlara dərsi yaxşı öyrətmək, öz əxlaqına nəzarət etmək tələb olunurdu. O dövrdə müəllimin mövqeyi ata qədər, bəzən isə atadan da üstün olurdu. Müəllim daim öz mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi qeydinə qalmalı, cəmiyyətdəki müstəsna rolunu dərk etməli idi. Çünki pedaqoji etika yalnız müəllim-şagird münasibətlərini deyil, həm də müəllim-müəllim, müəllim-cəmiyyət, müəllim-dövlət, müəllim-valideyn münasibətlərini öyrənir. Buna görə də müəllimin nəzakətli, öz yerini bilən, gözəl nitq mədəniyyətinə malik olan, öz fikrini aydın ifadə etməyi bacaran olması vacibdir.

M.İ.Kalinin yazırdı ki, “müəllim nəinki öz fənnini yaxşı bilməlidir, həm də onu elə başa salmağı bacarmalıdır ki, şagirdlər o dərsi mənimsəyə bilsinlər”. Bununla yanaşı, müəllim səlis nitq qabiliyyətinə, gözəl danışiq tonuna, zəngin dünyagörüş və leksikona malik olmalı, dərsi başa salarkən əsas, vacib məsələləri vurğulamağı bacarmalıdır.

Digər anlayışlar kimi, peşə etikasının da spesifik anlayışları var. Məsələn, peşə borcu, peşə şərəfi, peşə ləyaqəti, peşə ədaləti, peşə nəzakəti və s. Peşə əxlaqının özünəməxsus prinsipləri də mövcuddur.

Bunlardan humanizm prinsipi, peşə optimizmi prinsipi, vətənpərvərlik prinsipi və s. daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Humanizm prinsipi peşə etikasının bütün sahələrinə aid olub, hər bir insanın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmağı tələb edir. Bu prinsip insana utilitar, yəni hər hansı, hətta kifayət qədər mühüm məqsədlərlə əlaqədar yanaşma ilə daban-dabana ziddir.

Humanizm prinsipinin dərk edilməsi rəhbər işçilər, hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları və fəaliyyətini uşaqlara məhəbbət üzərində quran müəllimlər üçün daha vacibdir. Bu prinsip optimizm prinsipi ilə uzlaşır. Məsələn, müəllim,

himayəsində olan balaca vətəndaşları öz qüvvələrinə və gələcəyə inamı olmadan tərbiyə edə bilməz. Müxtəlif islahedici müəssisə işçiləri üçün də optimizm olmadan fəaliyyət göstərmək çətindir. Rəhbər işçinin də əgər insanlara inamı olmazsa, planlarının reallaşması qəlizləşər.

Belə inam digər peşə sahiblərinə – həkimlərə, müəllimlərə və başqalarına, həmçinin onların təbəçiliyindəkilərə hava və su kimi lazımdır. Peşələrin əksəriyyəti, xüsusən insanla bilavasitə əlaqədar olanlar yüksək ideyalardan qidalanmalıdır.

Hərbi etika. Hərbi xidmət insanlardan yüksək intizam, icraçılıq, dəqiqlik, təmkinlilik, dözümlülük və çeviklik tələb edən fəaliyyət sahəsidir. Hərbi qulluqçuların xidməti fəaliyyət və ondan kənar

vəziyyət şəraitində davranış, müvafiq hərəkət və hadisələrə düzgün reaksiya vermə qabiliyyətini formalaşdıran əxlaqi normalar öz əksini hüquqi sənədlərdə, qanunlarda, nizamnamələrdə, təlimatlarda, komandirlərin əmrlərində tapır. Buna görə əxlaqi tələblər qanun qüvvəsinə minir. Məsələn, qorxaqlıq cəmiyyətdə insanın psixoloji durumunun keyfiyyət göstəricisi kimi yalnız mənəvi baxımdan pislənirsə, hərbi kollektivdə aşkar edilən qorxaqlıq isə çətin məqamda döyüş tapşırığının uğurla yerinə yetirilməsinə mane olan zərərli və təhlükəli bir amil kimi aradan qaldırılmalıdır.

Hərbi borcunu daim nümunəvi yerinə yetirən hər bir bacarıqlı döyüşçü yüksək mənəviyyata malikdir. Hərbi borcu

həm də ləyaqətlə yerinə yetirmək hərbiçinin şərəf işidir. Öz vəzifəsinə layiqincə yanaşmaq hərbi qulluqçulardan bəzən böyük çətinlikləri dəf etməyi tələb edir. Hərbi kollektivin uğuru onun hər bir üzvünün fəaliyyətindən asılıdır. Əgər hamı öz vəzifəsinə hərbi andın, nizamnamələrin tələblərinə uyğun yanaşırsa, deməli nailiyyət labüddür.

Hərbi etikanın vacib normalarından biri hərbi kollektivdə böyüyə hörmət etmək, subardınasiya qaydalarına riayət etməkdir. Vəzifəcə və rütbəcə kiçik olanlar rəisləri nizamnaməyə uyğun olaraq əsgəri qaydada birinci salamlayır və onlara rütbələri ilə müraciət edirlər.

Hərbi qulluqçular öz aralarında da nəzakətli olmalı, bir-birinə "siz" deyərək müraciət etməlidirlər. Bu qayda rəislərə də, onların tabeliyində olanlara da eyni dərəcədə şamil edilir.

Azərbaycan zabiti və əsgəri adını daşıyan hər kəs öz yüksək mədəniyyəti, nəzakəti, təvazökarlığı ilə nümunə olmalıdır. İctimai yerlərdə, nəqliyyatda hərbi qulluqçu rütbəcə böyük olan zabiti, rəisi salamlamalı və ona hörmət etməlidir.

Hərbçilər mülki əhaliyə qarşı da nəzakətli davranmalı, Azərbaycan zabiti və ya əsgəri adını uca tutmalı, bu şərəfli ada ləkə gətirməməlidirlər. Bədbəxt hadisələr zamanı biganə qalmamalı və bacardıqları köməyi göstərməlidirlər. Hər bir döyüşçü səliqəli geyinməli, əlini cibində saxlamamalı, rəisinin və ya komandirinin yanında qeyri-etik hərəkətlərə yol verməməlidir.

Peşə etikası vətənpərvərlik ideyalarını da özündə əks etdirməlidir. Peşə əxlaqının əsas prinsiplərindən olan vətənpərvərlik prinsipi nəinki öz ölkəsinə, hətta digər ölkələrə və xalqlara da diqqət və hörmətlə yanaşmağı tələb edir. Beləliklə, peşə əxlaqının əsas anlayış və prinsipləri

onun özəyini təşkil edir ki, bu da müxtəlif həyat şəraitlərində yeni məzmunla zənginləşir.

§ 4.2. Peşə etikasının inkişaf tarixi

Etikanın məqsədi əxlaqın və onun ayrılmaz hissələri olan yaxşılıq, pislik, müdriklik, xoşbəxtlik, əxlaqlı şəxsiyyət, şərəfli həyat və s. bu kimi məfhumları izah və şərh etmək, qısacası əxlaq nəzəriyyəsini qura bilməkdir. Bu çərçivədə peşə əxlaqı insanların öz peşələrini icra edərkən davranışlarına istiqamət verən, onlara rəhbərlik edən qaydalar məcmuəsi, standartlar və tezislərin bir bütünüdür.

Hələ orta əsrlərdə müsəlman şərqində müəllimlərin peşə əxlaqı, davranış qaydaları kimi mövzular alimlərin maraq sahəsinə daxil olmuşdur. Orta əsr müsəlman pedaqoqları təhsil, təlim və tərbiyə haqqında bir sıra dəyərli əsərlər qələmə almışdılar. Burhanəddin əz-Zərnucinin “Təlimül-Mütəəllim” və Burhanəddin ibn Cəmaənin “Təzkirətüs-Sami” adlı əsərlərini buna nümunə göstərmək olar. Bu mövzuya dair əsər qələmə alanlardan biri də, “Əqalimüt-Təlim” müəllifi, azərbaycanlı alim qazi Şihabəddin Məhəmməd Xoyidir (1187-1240). Bədrəddin ibn Cəmaə (öl. 1322) əsərini beş fəslə ayıraraq müəllimlərdə vacib olan keyfiyyətlərdən bəhs edərkən “müdrik, aqıl, zəhmli, xarizmatik, alicənab, dürüst və ədalətli olmalı, müdrik insanları sevməli, zəiflərə şəfqətlə yanaşmalı, elm tələb edənləri təşviq etməli, tədqiqatçıları müsbət istiqamətə yönəltməyi bacarmalıdır” kimi xüsusiyyətləri sadalamışdı.

İbn Cəmaə əsərində müəllimlərin zahiri görünüşü, libasının təmizliyi kimi ən xırda təfərrüata belə toxunaraq

təlim və tədris qaydalarını izah etmiş, əsərinin ikinci fəslini “Alimin dərstdə riayət etməli olduğu ədəb qaydaları” adlandıraraq bütünlüklə bu mövzuya həsr etmişdi. Müasir dövrdə isə demək olar ki, hər bir peşənin etik tezisləri müəyyən edilmişdir. Hər hansı bir peşənin etik tezisləri və qaydaları həmin peşə mənsublarının daxil olduğu qruplar, dərnəklər, Həmkarlar ittifaqları, qeyri-hökumət təşkilatları və media qurumları tərəfindən müəyyən edilə bilər. Peşə etikası baxımından hər hansı bir davranışın qeyri-etik olub olmadığına dair aşağıdakı sualların həmin peşə mənsubları tərəfindən cavablandırılması, sözü gedən davranışın etikaya uyğun olub-olmaması barədə insanlarda ümumi bir təsəvvür yarada bilər. Bu sualları belə sıralaya bilərik:

- Bu davranışım doğru, ədalətli və qanunidirmi?
- Gördüyüm iş şəxsi işim olsaydı eyni cür davranardım?
- Bu davranışım haqqında həyat yoldaşım, doslarım və yaxınlarıma rahat bir şəkildə danışa bilərdimmi?
- Bu davranışım kimlərə və necə haqsızlıq etmiş oluram?
- Bu davranışım meydana çıxdığı vaxt ehtiram və etibarımı itirə bilərdimmi?

-Bu davranışım digər bir həmkarım tərəfindən edilsəydi, mənim buna münasibətim necə olardı?

Müəllimlik peşəsi insan münasibətlərinin daha sıx yaşandığı və əxlaqi məsuliyyəti çox olan bir peşədir. Müəllimlərin şagird və tələbələrle olan münasibətlərini nizamlayan əxlaq qaydaları mövcuddur. Bunlar müəllimlərin ən sıx münasibət qurduqları və vaxtlarının çoxunu birlikdə keçirdikləri şagirdlər qarşısında daim diqqət yetirməli olduqları xüsusiyyətlərdir.

Müəllimlik peşəsində etika anlayışını ümumi olaraq səciyyələndirmiş olsaq deyə bilərik ki, bu hər bir müəllimin

öz peşəsini icra edərkən şagirdlər, ictimaiyyət və öz həmkarları ilə olan münasibətlərində əməl etməli olduğu qaydalar və tezislər mənzuməsidir. Bu baxımdan müəllim bütün qərarlarında hər şeydən əvvəl şagirdin mənafeyini nəzərə almalıdır.

Ümumilikdə peşələrlə bağlı ilk böyük araşdırmalar 1960-cı illərdən başlamışdır. Bu dövrdə eyni mənfəəti güdən qruplar olaraq adlandırılan peşələr bütün cəmiyyət səviyyəsində araşdırılmışdır.

1970-ci illərdə peşələr haqqında düşüncələr yenidən yaranmağa başlamışdır. Belə ki, bu dövrdə daha əvvəl aparılmış araşdırmalar tənqid edilmiş, müxtəlif peşə sahələrinin tarixi inkişafı və formalaşması adına yeni araşdırmalar aparılmışdır. Peşələrin sosioloji araşdırılmasında onların xüsusiyyətlərini quruluşdan prosesə yönəldilməsini vurğulayan Fraydson peşənin özünü, cəmiyyətdə rolunu, peşəkarların sahib olduqları iqtisadi-siyasi gücün də araşdırılmasını təklif etmişdir.

1980-ci illərdən etibarən isə tədqiqatlar nəzəri dəyərləndirmələrdən daha çox tətbiqi araşdırmaların nəticələrinə yönəlmişdir. Ümumi mənada, peşəkarlıq hər iş və fəaliyyətin daima yenilənməsidir. Struktur-funksional nəzəriyyənin banisi Durkhaym peşələrin cəmiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rolu olduğunu vurğulamışdır. Sənaye inqilabından sonra yaranan sosial-iqtisadi problemlərin və əxlaqi çöküntünün qarşısının həmin dövrdə sayları durmadan artan yüksək səviyyədə təhsil almış peşəkarlar sayəsində alınacağını vurğulamışdır.

Durkhaymın fikrincə, peşələr cəmiyyətdə sabilliyin qorunması üçün dövlət ilə fərdlər arasında münasibəti tənzimləyən vasitəçi “qurumlardır”. Nəzəriyyənin digər

PEŞƏKAR DAVRANIŞ HAQQINDA

nümayəndəsi olan Parsons, peşə daxilində olan elm və texnologiyanın cəmiyyətə nüfuz etməsinin sosial xidmətə səbəb olduğunu vurğulamışdır. Son olaraq, peşəkarlıq anlayışının müəyyən peşə sahiblərinin sahib olacağı davranış və düşüncə forması olduğunu yada salaraq, T. Brantenin verdiyi təsnifata nəzər yetirək:

<i>Cədvəl 1.1. Peşələrin təsnifatı *</i>	
Sərbəst Peşələr	Azad şəkildə işləyən müəllim, həkim, hüquqçu, mühəndis, mühasib və s.
Kapital əsaslı peşələr	Özəl müəssisədə işləyən müəllim, həkim, hüquqçu, mühəndis, mühasib və s.
Siyasi peşələr	Seçki yoluyla vəzifə tutanlar, dövlət qulluqçuları və s.
Dövlət rifah peşələri	Sosial xidmət məqsədli (dövlət müəssisəsində) işləyən müəllim, həkim, mühəndis və s.
Akademik peşələr	Alimlər
T.Brante- Professional Types	

§ 4.3. Peşəkar davranış haqqında etika

İnsan davranışı sosial mühitlə qarşılıqlı təsir zamanı insan tərəfindən edilən hərəkətlər məcmusudur.

İnsan davranışı onun xarakterini, temperamentini, zövqünü və bütün şəxsiyyətini xarakterizə edir. İnsanın davranışına onun əsəb fəaliyyəti ani vəziyyətdə təsir edir. Davranışınızın tənzimlənməsinə hiss və emosiyalar böyük təsir göstərir. İnsanın davranışı ictimai həyat şəraiti peşəkar xüsusiyyəti ilə müəyyən edilir. Demək olar ki, hərəkət insan davranışının güzgüsüdür. Müştərilərlə qarşılıqlı

təsir fəaliyyətində olan xidmət sahəsi işçisi bir sıra peşəkar etik məsələləri həll edir.

Müştərilərin tələbləri haqqında məlumatlı olması, ona yanaşma üsulunun seçilməsi, özünün ümumi davranış həddinin müəyyən edilməsi. İnsanın davranışına onun icra etdiyi və digər sosial rollar təsir edir.

Sosial rol şəxsiyyətlər arasında münasibətlər sistemində onun mövqeyindən asılı olaraq şəxsiyyətin qəbul olunmuş uyğun normalarının davranış üsuludur. Xidmət sahəsi işçisinin sosial rolu bu və ya digər xidmət müəssisəsində qəbul olunmuş müəyyən davranış qaydalarının toplusudur. İnsan müəyyən sosial rolu icra edən zaman ya adət-ənənələrə bağlı olur, ya da rəsmi sənədlərdə olan bəzi proqramlarla fəaliyyət göstərir. İnsanlar bilməlidirlər ki, ətrafdakılar ondan nə istəyirlər. Xidmət sahəsi işçisi və müştəri xidmət prosesində öz rolunu savadlı həyata keçirsə qarşılıqlı münasibətlər mədəniyyəti qorunmuş olur.

Xidmət sahəsi işçiləri çətin müştərilərə xidmət göstərən zaman diplomatik olmalı və emosiyalarını cilovlamağı bacarmalıdır. Xidmət sahələrində qətiyyətsiz müştərilərə də rast gəlmək olur. İşçi müştərinin tələblərinə diqqətlə qulaq asandan sonra ona məlumat verməlidir.

Onu yadda saxlamaq lazımdır ki, müştəri həmişə haqlıdır. O, özü aldığı əşyanı müəyyən etməlidir. İşçi əmtəəni zorla müştəriyə bəyəndirməməlidir. Lakin o, əmtəənin və ya xidmətin müəyyən üstünlüklərini qeyd etməlidir. Əmtəəni əldə etdikdən sonra onun xüsusiyyətləri haqqında müştəriyə məlumat vermək əhəmiyyətlidir. Əgər müştəri əmtəənin və ya xidmətin qiymətindən narazılıq edib onu almasa bu zaman işçi sakitlik və laqeydlilik nümayiş etdirməlidir.

İş səlahiyyətlərindən başqa işçi müştəriyə xoş təsir bağışlamalıdır. İşçinin üzündə və səsində müştəriyə qarşı laqeydlik hiss olunmamalıdır. Buna görə də işçi xeyirxah və gülərliz olmalıdır.

Servis müəssisə işçilərinin peşəkar davranışı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. **Xeyirxahlıq və mehribanlıq.** Bu heç də asan tələb deyil. Mehribanlıq və xoş üz yüksək əxlaqi və mənəvi nəzakət tələb edir. Xidmət müəssisəsində müştəri hiss etməlidir ki, o, burada ən arzuolunan qonaqdır. İşçi intonasiyası, danışiq tərzii, səsinin tonu ilə bunu müştəriyə hiss etdirməlidir.
2. **Nəzakətlik və səmimilik.** İşçinin səmimiliyi müştəridə ona qarşı simpatiya yaradır. Xidmət personalı bütün müştərilərlə nəzakətli olmalıdır.
3. **Xoş rəftar.** Xoş rəftarlılıq işçinin müştəri ilə mübahisəsinə imkan vermir.
4. **Təmkinlilik və ədəblilik.** Təmkinlilik öz əhval-ruhiyyəni və hisslərini cilovlamaq bacarığıdır. Bəzən elə olur ki, bəzi müştərilərdə səbrsizlik hallarına rast gəlinir. Bu zaman işçi səbr və təmkinlə müştərini razı salmalıdır. Ədəblilik özünə və başqalarına hörmət göstərməkdir. Ədəbli işçi müştərinin nöqsanını ona bildirmədən xidmət göstərir, müştərinin şəxsi xüsusiyyətlərini nəzərə alıb ən yaxşı xidmətətmə üsulunu seçir.
5. **Qayğılılıq.** Bu xüsusiyyət özünü işə vicdanla yanaşmaqla büruzə verir. İşçi müştərini diqqətlə dinləyəndən sonra ona faydalı məsləhətlər verməyi bacarmalıdır.

6. **Ustalıq, məharət, bacarıq.** Bu xüsusiyyət işçiyə öz əməyinə yaradıcı yanaşmağa imkan verir. İşçi özünü tək icraçı kimi deyil, işinin peşəkarı kimi də göstərməlidir.
7. **Bilik, savad.** İşçinin peşəkar bilikləri, geniş dünyagörüşü nəinki müəssisənin, həm də ümumi xidmət sahəsinin şöhrətini müəyyən edir. İşçi öz müəssisəsinin şərəfi haqqında qayğı göstərməli, müəssisənin şərəfini qorumaqdadır.

§ 4.4. Əmək kollektivində işgüzar münasibətlər etikas

Əmək fərdin və cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün insanın məqsədyönlü, maddi (fiziki əmək) və qeyri-maddi (əqli əmək) fəaliyyətidir. Əmək iqtisadi kateqoriya kimi istehsalat faktorlarından biri sayılır.

Əmək kollektivi –

işəgötürənlə əmək münasibətlərində olan, əmək, sosial, iqtisadi hüquqlarını birgə həyata keçirmək və qanuni

mənafeələrini kollektiv halında müdafiə etmək səlahiyyətinə malik müvafiq iş yerlərində çalışan işçilərin birliyidir.

Üzvlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq və yardım əmək kodeksini daha da sıx birləşdirir. Kollektivin əsasını işçilərin fikir eyniliyi, intizamı və məqsədlərinin birliyi təşkil edir. Düzgün təşkil olunmuş kollektiv hər bir üzvünün şəxsiyyət

kimi inkişafı üçün imkan yaradır.

Əmək kollektivində bütün kollektiv üzvləri bir-biri ilə qarşılıqlı münasibət qurmalıdır.

Kollektivin əxlaqi-psixoloji mühiti. Əxlaqi –psixoloji mühit kollektivdə yaranan emosional münasibətlər sistemini əks etdirir.

Əxlaqi psixoloji mühit dedikdə kollektivin əhval-ruhiyyəsi, psixoloji durumu nəzərdə tutulur. Bu psixoloji durum özünü insanların bir-birinə və ümumi olaraq iş münasibətində büruzə verir. Məlumdur ki, işçilərin əhvalının yüksək olması əmək məhsuldarlığını 10-15% artırır. Əhvalın pis olması isə əksin məhsuldarlığı 50-60% azaldır. Beləliklə, istehsal göstəricilərinin ən vacibi işçinin əhvalıdır.

İşçinin əhvalı nizam-intizama da öz təsirini göstərir. Xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əxlaqi prinsiplərin rolu böyükdür. Qarşılıqlı diqqət, bir-birinə hörmətlə yanaşma kollektivdə sağlam psixoloji mühit yaradır. Lakin kollektivin üzvləri arasında hörmətsizlik, dedi-qodu, bir-birini təhqir etmək və s. kimi mənfi cəhətlər sağlam kollektiv anlayışına ziddir. Belə mühitdə işçilər işlərinə qarşı da səhlənkər münasibətdə olurlar. Xidmət sahələrində məsuliyyətsiz davranış, laqeyd münasibət müştərilərlə də normal münasibətin pozulmasına gətirib çıxarır.

Kollektivdə ideal münasibətlər üçün həm rəhbərin, həm də işçilərin bir-birinə qayğıkeş münasibəti vacibdir. Müşahidələrə görə işdən azad olunan işçilər arasında iş stajı 1 ildən az olan işçilər üstünlük təşkil edir. Bunun əsas səbəbi odur ki, onlar iş şəraitinə uyğunlaşa bilmirlər.

Kollektivdə sosial – psixoloji münaqişələr və onların həlli yolları.

Kollektivdə münaqişələr müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Münaqişələr bir qayda olaraq, tərəflərin mövqə və mənafeələrinin ziddiyyətli olması, bir-birinə uyğun gəlməməsi üzündən baş verir.

Həmin münaqişələr şəxsi mənafe zəminində baş verdikdə firmalarda, hər hansı bir əmək kollektivində dağıdıcı qüvvəyə çevrilə bilər. Lakin münaqişələr rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və firmanın digər önəmli istehsal-maliyyə problemləri, heyətin idarə edilməsi kimi məsələlər zəminində meydana çıxdıqda müsbət əhəmiyyət kəsb edə bilər. Demək, münaqişələr funksional (faydalı) və disfunksional (faydasız) ola bilər.

Bununla belə, gündəlik təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda münaqişələr psixoloji zəmində baş verir. Münaqişələr müxtəlif olduqca (münaqişəli davranış, qanunauyğun, təsadüfi, həqiqi, qondarma-yalançı, təşkilati-idarəçilik, sosial, siyasi, iqtisadi münaqişələr və s.) onların idarə edilməsi də çətinləşir.

Münaqişələrin idarə edilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

1. Xəbərdarlıq;
2. Səbəblərin araşdırılması;
3. Münaqişənin yumşaldılması, dayandırılması;
4. Münaqişənin konkret olaraq tənzimlənməsi;
5. Münaqişənin həlli.

Stresin idarə edilməsində onu törədən səbəblərin sistemli halda öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Burada işçinin icra etdiyi işin nəticələrinə görə öhdəliyi, məsuliyyəti, işçinin funksional rolundakı anlaşılmazlıq, ayrı-ayrı situasiyalarla bağlı münaqişələr, həmkarları və müdiriyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi və s. stressi törədən başlıca amillər kimi qiymətləndirilməlidir. Ona görə də burada həm bütövlükdə təşkilat, həm də hər bir işçi, sahibkar üçün səmərəli davranış meyarları, modelləri müəyyən edilməlidir.

Demək, “münaqişə” anlayışı onun haqqında elmi biliklər sisteminə malik olmağı tələb edir. Münaqişə yalnız mənəviyyat problemi deyildir. O həm də mənafehlərin, məqsədlərin, mövqelərin, maddi və mənəvi dəyərlərin, hətta baxışların ziddiyyət təşkil etməsi ilə əlaqədardır. Birinin mənafehinin digərinin məqsəd və mənafehləri hesabına həyata keçirilməsi (həm də açıq və kobud qaydada) həmişə kəskin münaqişə tipi yaradır.

Ona görə də müəyyən münasibətlərdə olan tərəflərin mümkün qədər mütərəqqi cəhətləri əsas götürmələri son dərəcə vacibdir. Bu və ya digər münaqişə formaları öz təbiətinə görə açıq və gizli, müəyyən və nisbətən qeyri-müəyyən formalarda ola bilər. Bunlar həm də dağıdıcı və yaradıcı xarakter daşıya bilər. Lakin münaqişələrin hansı xarakter daşmasından asılı olmayaraq onlar gərgin qarşılıqlı əlaqə və emosional situasiyalar yaradır.

Əmək kollektivlərində münaqişələrin, münaqişə situasiyalarının bir sıra ümumi və xüsusi halları mövcuddur. Bu baxımdan münaqişələr işgüzar (istehsal, əmək fəaliyyəti xarakterlidir) və subyektiv qaydada (mənafehlərin uyğun gəlməməsi, onların toqquşması) olur.

İşgüzar qaydada olan münaqişələr istehsal və əmək fəlaiyyəti sahəsində bir növ signal rolunu oynayır, ona görə də müsbət əhəmiyyət kəsb edir. Bu haqlı olaraq istehsal münaqişəsi adlanır. Bununla belə münaqişələrin əmələgəlmə xarakteri göstərir ki, onun obyektiv səbəbləri ilə yanaşı subyektiv, yəni əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş səbəbləri də vardır. Belə səbəbləri münaqişələri törədən təbii səbəb deyil, qondarma səbəb adlandırmaq olar.

**V FƏSİL.
DAVRANIŞ MƏDƏNİYYƏTİ
VƏ ETİKET QAYDALARI**

§ 5.1. Davranış mədəniyyəti və etiket

Davranış mədəniyyəti - insan birgə yaşayışının ümumi tələb və qaydalarının müəyyənləşməsi, əhatə edənlərlə düzgün münasibət qurmaq bacarığıdır.

Etiket - insanların məişətdə, xidmətdə, ictimai yerlərdə, küçədə, qonaqlıqlarda, müxtəlif növ rəsmi tədbirlərdə davranışını tənzimləyir. Hər bir mədəni insan əsas etiket normalarına riayət etməyi başa düşməklə yanaşı, müəyyən qayda və qarşılıqlı münasibətlərin zəruriliyini də dərk etməlidir. Özünü cəmiyyətdə yaxşı aparmağı bacarmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür qabiliyyət sayəsində insan başqaları ilə asanlıqla əlaqə yarada bilir, qarşılıqlı anlaşmaya nail olur, yaxşı, sabit qarşılıqlı münasibətlər yarada bilir.

Etika elminin bir sahəsi olan etiket nisbətən sonrakı dövrlərdə meydana gəlmişdir. Etiketın Qərbdə İngiltərə və Fransada yarandığı iddia edilir. Bu ölkələri "etiketin klassik ölkələri" adlandırırlar. Lakin bir çox tədqiqatçılar bununla razılaşmırlar. Onlar göstərirlər ki, XV əsrdə kobudluğa əsaslanan adətlərin, gücün hökm sürdüyü hər iki ölkədə nəcib, incə davranış qaydalarının olmasından danışmağa dəyməz. O zamankı Avropa ölkələrindən Almaniya haqqında da bu barədə bir söz demək olmaz.

Avropa ölkələri arasında yalnız İtaliya istisna təşkil edirdi. XIV əsrdən İtaliyada adətlərin nəcibləşdirilməsinə başlandı. İtaliyada Avropanın digər ölkələrinə nisbətən feodal adətləri öz yerini yeni dövrün adətlərinə daha tez verdi: burada yüksək dərəcəli savadlılıq, mənəvi zənginlik, öz həyatını nəcib qaydalarla tənzimləmək meyili gücləndi. Digər Avropa

ölkələri bütün məsələləri hərbi güclə həll etməyə üstünlük verirdi. Hətta sonralar liberal-demokratik, humanist dəyərlərin beşiyi olan Fransada həmin dövrdə elmə hörmət edilmir, alimləri ən dəyərsiz, əhəmiyyətsiz, insan hesab edirdilər.

İnsan cəmiyyətinə onlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmə vasitələrindən biri kimi daxil olan etiket - nəcib davranış qaydaları mədəni cəmiyyətdə qəbul edilən nəzakət, ədəb, mərifət, qanacaq kimi mədəni-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirir.

"Etiket" fransızca etiquette sözündən olub, müəyyən sosial dairələrdə qəbul edilmiş rəftar, davranış qaydalarının məcmusudur. Ensiklopediyalarda etiket cəmiyyətdə qəbul edilmiş rəftar, davranış formaları, nəzakət, ədəb, mərifət, qanacaq formaları kimi səciyyələndirilir. Fransız sözü etiquette yarlıq, etiketka və mərasim mənasını verir, daha doğrusu müəyyən mərasimin keçirilməsi qaydası deməkdir. "Etiket" sözü rus dilinə XVIII əsrdə, Azərbaycan dilinə isə rus dili vasitəsilə keçsə də, davranış qaydaları ölkəmizdə qədim zamanlardan mövcud olmuşdur.

Etiket sözünün mənşəyi ilə bağlı maraqlı bir versiya var. Bu versiyaya görə etiket sözü Fransa kralı XIV Lüdovikin bağbanı sayəsində yaranmışdır. Bağban qadağalara əhəmiyyət verməyərək Versal parkının çəmənliliklərini tapdalayan zadəganlardan krala şikayət etmiş və “yazılara laqeyd qalmaq” əmrinin verilməsini kraldan istəmişdi.

Qəbullarının birində Fransa kralı XIV Lüdovik qonaqlara davranış qaydaları yazılmış kartların – etiketlərin paylanmasını əmr edir. Fransız mənşəli etiket sözü məhz bu kartların –etiketlərin adından yaranır.

Etiket normaları bir növ razılığa əsaslanır. Bununla əlaqədar bu normalar müxtəlif qaydalarda fərqli şəkildə özünü göstərir, bu zaman həmin xalqların tarixi inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Əslində, etiket hər bir insanın davranışına ictimai nəzarət forması kimi çıxış edir, bu normaların pozulmasına görə mühakimə etməkdən başlamış cəriməyədək müxtəlif formalardan istifadə olunur. "Etiket" termini cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış, mərifət, nəzakət qaydası və forması kimi insanların qarşılıqlı münasibətlərində mühüm rol oynayır.

Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətdə xoş ünsiyyət zamanı insanların daxili, mənəvi aləmi, zahiri görünüşü, geyimi ilə, ictimai yerlərdə özünü mərifətli aparmağı bacarığı ilə vəhdət təşkil etməlidir. Səliqəli geyinən mədəni, ədəbli, qanacaqlı adam ətrafdakılarda xoş təəssürat yaradır. Vətəndaş cəmiyyətinin etiketində diqqətlilik, qayğıkeşlik, başqalarının halına acımaq, ehtiyacı olanlara kömək etmək, həmsöhbəti dinləmək bacarığı yüksək qiymətləndirilir. Etiketlə insanlar arasında təşəkkül tapan, uzun sürən proseslərin nəticəsi olan mənəvi-əxlaqi normalar qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdədir. Etiket və mənəvi-əxlaqi normalara riayət etməklə siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlər həyata keçirmək olar.

Etiketlərin bir çox növlərini ayırırlar:

- Danışiq və nitq etikası;
- Süfrə mədəniyyəti və etiket;
- Jurnalistlərin davranış mədəniyyəti;
- Pedaqoji etika (müəllimlərin, valideynlərin, şagirdlərin, tələbələrin etik davranış qaydaları);
- Hüquq və mühafizə orqanlarının (polis, prokurorluq), hərbiçilərin etiket qaydaları;

- Fövqəladə Hallar Nazirliyi əməkdaşlarının etik davranış qaydaları;
- Dövlət qulluqçularının etik qaydaları;
- Alimlərin və yaradıcı şəxsiyyətlərin etik kodeksi;
- Həkimlərin etik kodeksi;
- Biznesmenlərin davranış mədəniyyəti;
- Diplomatların rəsmi və qeyri-rəsmi etiket və davranış qaydaları;
- Müxtəlif peşə sahiblərinin etik kodeksləri.

Müasir etiket demokratik, vətəndaş cəmiyyətlərində hökm sürən mənəviyyat normaları kimi uzun sürən prosesin - adətlərin irsi nəticəsi olaraq qədim dövrlərdən indiyədək bütün xalqların mənəvi həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Etiket - davranış qaydalarına müasir dövrdə ən ümumi mənəvi vasitə kimi hər hansı cəmiyyətin bütün üzvləri, eləcə də dünyada mövcud olan müxtəlif sosial-siyasi sistemlərin nümayəndələri də riayət edirlər. Etiket ümumdünya prosesi olaraq bütün xalqların, millətlərin, etnik qrupların, insanların həyat tərzinə çevrilmişdir.

Etiket qaydaları yarandığı gündən indiyədək təkmilləşə-təkmilləşə bizim günlərə gəlib çıxmışdır. Hər bir xalq öz spesifik tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə, ictimai-siyasi quruluşuna, adət-ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərinə uyğun olaraq etiket qaydalarına əlavələr, düzəlişlər etmiş, onu daha da təkmilləşdirmiş, beləliklə ümumdünya davranış mədəniyyətinə öz milli töhfəsini vermişdir. Bu mənada etiket-davranış mədəniyyəti ümumbəşəriliyin və milliliyin vəhdəti olan bir mənəvi sərvətdir.

Uzun əsrlər boyu bəşəriyyətin həyat şəraiti dəyişdikcə, təhsil və mədəniyyətin, mənəvi həyatın səviyyəsi yüksəldikcə etiket, davranış qaydaları bir-birini əvəz

etmişdir. Şübhəsiz ki, etiket qaydaları mütləq olmadığından yerindən, zamanından və şəraitindən asılı olaraq onlara riayət olunmuşdur. Əxlaq normalarından fərqli olaraq etiket qaydaları şərti xarakter daşıyır. Belə ki, etiket qaydalarına yazılmamış razılaşma var: həmin razılaşmaya görə insanların davranış qaydalarında nəyin ümumi, hamı tərəfindən qəbul olunub-olunmaması müəyyənləşdirilir.

Hər bir mədəni insan əsas etiket normalarına riayət etməyi başa düşməklə yanaşı, müəyyən qayda və qarşılıqlı münasibətlərin zəruriliyini də dərk etməlidir. Manera, qayda insanın daxili mədəniyyətini, onun mənəvi və intellektual keyfiyyətini əks etdirir. Özünü cəmiyyətdə yaxşı aparmağı bacarmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür qabiliyyət sayəsində insan başqaları ilə asanlıqla əlaqə yarada bilir, qarşılıqlı anlaşılmaya nail olur, yaxşı, sabit qarşılıqlı münasibətlər yarada bilir.

Belə tərbiyəli insanlar rəsmi mərasimlərdə, cəmiyyətdə deyil, evdə etiket qaydalarına riayət etməklə insanlar arasında hörmət və nüfuz qazana bilir. Bütün şəraitlərdə ədəbli, qanacaqlı, mərifətli olan ictimai qaydanı pozmayan nə sözü ilə, nə hərəkəti ilə heç kəsi incitməyən, heç kəsin ləyaqətinə toxunmayan belə insanlarla yanaşı rəsmi yerlərdə bir cür, evdə başqa başqa cür olan, başqalarının xətrinə dəyən ikiüzlü kobud adamlara da təsadüf olunur.

Müasir vətəndaş cəmiyyətində etiket insanların məişətdə, xidmətdə, ictimai yerlərdə, küçədə, qonaqlıqlarda, müxtəlif növ rəsmi tədbirlərdə - qəbullarda, mərasimlərdə, danışıqlarda davranışını tənzimləyir.

Bəzən alicənab, tanınmış, cəmiyyətdə rəğbət qazanmış bir insan haqqında xoş sözlər deyiləndə ən yaxşı fikirlərin içində «mədəni insandır» ifadəsini eşidirik. Əslində insan elə

mədəni olmalıdır. Amma həyat göstərir ki, həmişə belə olmur.

Bəs kimə mədəni insan deyilir?

Mədəni olmağın şərtləri çoxdur. Bu, elə bir mənəvi xüsusiyyətdir ki, onu libas kimi geyinib-soyunmaq olmur. O, insanın içində, varlığında olmalıdır. Böyüdüüyü mühit, aldığı tərbiyə, bilik, qabiliyyət, gəndən gəlmə xüsusiyyətlər, dərin müşahidə, mütaliə, nəhayət, özünü cəmiyyətdə həqiqətən səliqəli apara bilmək bacarığı. Bütün bu xüsusiyyətlər insanın hərəkətində, danışığında, ətrafdakılarla münasibətində özünü mütləq göstərir. İnsanın mədəni olmasına təsir edən ən xırda amillər də öz sözünü deyir. Məsələn, geyim, mətbəx, dinləmək bacarığı, peşə mədəniyyəti.

Bütün bunlar birləşərək bütövlükdə insanın xarakterini formalaşdırır.

§ 5.2. Salamlaşma və danışiq mədəniyyəti

Danışıq etiketi dedikdə bu və ya digər dildə ünsiyyətdə olanların qarşılıqlı münasibəti ilə müəyyənləşən danışiq qaydaları nəzərdə tutulur. Danışıq etiketi nitq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini salamlaşma, müraciət, tanışlıq, dəvət, razılıq və rədd, üzrxahlıq, təşəkkür, xudahafizləşməni əhatə edir.

Dünyada salamlaşma qaydaları çoxdur.

Məsələn, Rusiyada insanlar rastlaşanda bir-birinə sağlamlıq, dirilik arzulayırlar. Almaniyada qaydaya görə saat 12-yə qədər “sabahın xeyir”, 12-dən 17-yə qədər “günortan xeyir”, sonra isə “axşamın xeyir” deyirlər, ancaq bəzən adi salamlarla da kifayətlənirlər.

Digər Avropa ölkələrinin əksəriyyətində və Amerikada salamlaşarkən “işlərin necədir”, yaxud “necəsən”- deyə soruşurlar, cavabı “yaxşı” və “normal” olur, yaxud onun əksi olur. (Pis demək ədəbsizlik sayılır).

Ruslar, avropalılar və amerikalılar salamlaşarkən dost çesti kimi əl verirlər. Sağ əli uzatmaq yəni silahım yoxdur, niyyətim safdır deməkdir.

Emosional latın-amerikalılar qucaqlaşır, soyuqdan donan loplandiyalılar burunlarını bir-birinə sürtürlər, mehriban yaponlar üç növ baş əymə ilə salamlaşırlar: ən alçaq, orta (30 dərəcə olur) və yüngül.

Çinlilər də baş əyir, ancaq onlar əllərini bədən boyunca uzadırlar. Hindistanda salamlaşma qaydasına görə hörmət əlaməti olaraq əlləri bərabərləşdirib sinəyə tuturlar, ərəblər əllərini sinələrinin üstünə qoyurlar, sirli tibetlilər sağ əllə papaqlarını çıxarırlar, sol əllərini isə qulağın arxasına qoyub dillərini göstərirlər.

Azərbaycanda günün ilk salamı “Sabahın xeyir”dir. 1930-cu ilin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan yazıçısı C.Cabbarlı “Sabahınız xeyir” əvəzinə “Gün aydın” salamını dilimizə gətirmək istəmişdir. Əslində bu, bir çox türk xalqlarının salamlama qaydalarından biridir. C.Cabbarlı “Axşamınız xeyir” əvəzinə, “Son aydın” salamlamasını da işlətmişdir. Birinci Azərbaycan dilində az-çox işlənsə də, “Son aydın” özünə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir. Günorta vaxtları adətən “Xoş gördük” salamından istifadə olunur. Axşamın salamı “Axşamın xeyir”dir. Gecənin salamı müxtəlif şəkillərdə ifadə olunur: “Salam”; “Xoş gördük”.

Bəzən salamlamadan sonra “Nə var, nə yox, necəsiniz?” sözləri işlədilir.

Bəzən insanlar salamdan sonra və ya salamsız-kəlamsız “Nə xəbər var?” sualından istifadə edirlər.

Salamlama etiketlərinin tələffüzündə mimika və jestlərdən yerində istifadə etmək lazımdır. Salamlaşarkən üz-gözünü turşudan adamın salamı, əlbəttə, heç kəsin xoşuna gəlməz.

1973-cü ildən başlayaraq hər il 21 noyabr Beynəlxalq salamlama günü kimi qeyd olunur. Salamlama gününün tarixi olduqca maraqlı nüansa söykənir. Deyilənlərə görə, bu bayramı iki amerikalı qardaş- Maykl və Brayn Makkomak təsis edib. Belə ki, 1973-cü ildə, ABŞ ilə SSRİ arasında

gedən soyuq müharibənin ən qızğın vaxtında Maykl və Brayn Makkomak qardaşları maraqlı fikir irəli sürdülər. Onlar Misir ilə İsrail arasında baş vermiş münaqişəyə etiraz olaraq on nəfərlə salamlaşmağı və salamlaşdıqları daha 10 nəfərin də eyni sayda adamla salamlaşmağını təklif etdilər. Nəticədə dünyanın 180 ölkəsində bu ideya dəstəkləndi. Həmin vaxtdan bəri dünyada bütün yaşların, peşələrin sahibləri, böyük siyasi xadimlər, iş adamları, tanınmış şəxslər bu günü qeyd edirlər.

Qardaşlar bu yolla beynəlxalq aləmdəki gərginliyə qarşı çıxış ediblər. Beynəlxalq salamlaşma gününün qaydalarına görə, həmin gün hər kəs qarşısına çıxan şəxsə, tanıyıb-tanınamamağından asılı olmayaraq, salam verə bilər.

İslama görə sadəcə ildə bir gün deyil, hər gün salamlaşma günüdür. Müsəlman hamıya əmin-amanlıq arzulayan kəsidir.

Güründüyü kimi, dünyada maraqlı salamlaşma qaydaları və etiketləri vardır. Bu qaydalar və etiketlər dilin leksikasında əhəmiyyətli yer tutur. Lakin burada bəzən o qədər də yerinə düşməyən ifadələrə təsadüf olunur.

Bəzən fərqi nə varmadan “Sabahınız xeyir” əvəzinə, “Sabanınız xeyirli olsun” ifadəsi işlədilir. Bunların hər ikisi arzulanan yaxşı ifadələr olsa da, birinci salamlaşma etketi, ikinci isə müsahiblərə bolluq, qazanc istəyi mənasındadır.

Salam öz-özlüyündə bir söz olduğu kimi mədəniyyətin, inancın və ümumi həyatın bir göstəricisidir. Fəlsəfədə salam dedikdə yəni çoxluqdan vahidə doğru hərəkət nəzərdə tutulur.

Salam vermək mədəniyyəti.

Peyğəmbəri-Əkrəm (s) salam vermək mədəniyyəti haqqında müxtəlif nöqtələrə toxunmuşdur. Bu hədislərdən

bir neçəsinə diqqət yetirək. Diləmi “İrşadi qulub” kitabında nəql edir: “Allahın Peyğəmbəri (s) yoxsul və sərvət sahibi ilə eyni cür salamlaşardı və əlini çəkməzdi. O zamana qədər ki, qarşı tərəf əlini çəkərdi. Kimi gördü, salam verərdi”. Həzrət İmam Baqir (ə) buyurur: “Salamı başlayan üçün 70 savab vardır”.

Həzrət Peyğəmbər (s) buyurur: “Salamı aşkar edin ki, (yəni yüksək səsle deyin ki) dostluq əlaqələriniz möhkəm olsun”.

Müsəlmanlar daima salam verməyə təşviq ediləblər. İmam Hüseyin (ə) salam haqqında buyurub: “Salamın 70 savabı vardır. 69-u onu başlayanın və biri isə cavab verəninindir”.

Həzrət (ə) başqa yerdə buyurur: “Salama cavab verin və yaxşı söz deyin”. Peyğəmbəri-Əkrəm (s) başqa yerdə belə buyurur: “Ən paxıl insan o kəsdir ki, salam verməyə paxıllıq edir”.

Qurani-Kərim müsəlmanlara buyurur ki, əgər kimsə sənə salam versə, gərək ən yaxşı şəkildə ona cavab verəsən. Bu yolla da həmin müsəlmanı ictimai rabitələri daha da dərinləşdirməyə həvəsləndirərsən. “Sizə salam verildikdə siz ondan daha gözəl və yaxud onun kimi bir salam(la cavab) verin. Şübhəsiz, Allah hər şeyin hesabını aparandır”. (“Nisa”86).

Danışiq mədəniyyəti. Danışığın xarakterini leksikondan daha çox səs tonu müəyyən edir. Məhz o, sizin həmsöhbətinizi mütəffiq və ya düşmən edə bilər. Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında deyil. Nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışiq aydın və dinləyənin, ya dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır. İnsan danışarkən məzmunu uyğun olaraq intonasiyasını yerli

– yerində dəyişməklə dinləyicinin diqqətini cəlb edir, onu yorulmağa qoymur. Bu, nitqin gözəlliyidir.

Daha gözəl və canlı danışmaq üçün bunlar hamısı şərtidir. Bu zaman jest və mimikaların da ahəngini gözləməlisiniz. Ünsiyyət mədəniyyəti yalnız gözəl və mənalı danışmaqdan ibarət deyildir. Bu prosesdə iki tərəf var: danışan və dinləyən.

Nə qədər zəngin danışsanız, həmsöhbətinizin və yaxud auditoriyadakı adamların qəlbinə daha asan yol tapacaqsınız. Bu zaman həm də gözəl dinləniləcəksiniz. Gözəl danışan qarşısındakı adamlarda nə qədər xoş təəssürat yaradırsa, gözəl dinləyən də özü haqqında eyni təəssüratı yaradır. Bunlar hamısı nəzakət, əxlaq qaydaları üçün mühümdür.

Fransız yazıçısı V.Hüqo yazırdı ki, yaşadığımız dünyada səmədan da gözəl mənzərə vardır, bu, insan qəlbinin dərinliyidir. Bu dərinliyə baş vura bilmək üçün gözəl danışmağı, müraciət formalarını, dinləməyi bacarmaq lazımdır.

İnsan sözə başlamazdan əvvəl fikirləşməlidir:

1. Nə danışiram?
2. Niyə danışiram?
3. Kimə danışiram?

Bundan sonra insan öz fikrini müəyyən istiqamətdə, tərzdə və xüsusi ifadə şəkli ilə izah edə bilər. Nə danışdığını bilməyən, mənasız danışan və kimə danışdığını bilməyən (deyinən) adama kimsə qulaq asmaz.

Bir şey izah edərkən danışanın çox vaxtı, təkrar oxuma və düzəltmə imkanı olmur. Buna görə üsuluna uyğun və təsirli nitq söyləmək eyni mövzuda yazı yazmaqdan daha çətinidir. Gözəl və təsirli danışmaq nə qədər çətin olsa da aşağıda göstərilən qaydalara riayət etmək, yanlışlardan çəkinmək və

mövzu ilə əlaqədar qaynaqları və nümunələri araşdırmaqla daha yaxşı və uğurlu bir nitq söyləmək olar.

Dinləməyi öyrənmək vacibdir. Qarşıdakını dinləməyi (sizin əleyhinizdə danışıldıqda belə) bacarmaq böyük qabiliyyətdir. Başqaları danışarkən dinləməsəniz, siz danışarkən dinləməyi tələb etməyə haqqınız olmaz.

- Yerə, zaman, vəziyyətə və qarşıdakı insana uyğun mövzu seçin və boş danışmayın. Xəstə yanında bazaradakı bahalıqdan söz etmək, futbolu sevməyəne futboldan bəhs etmək, itmiş əşyasını axtarana dünən başınıza gələn əhvalatı danışmaq və s. mənasızdır.

- Danışığ bir təqdimat və ya konfransda olarsa, əvvəlcədən ona uyğun hazırlıq aparılması və danışığın planlaşdırılması şərtidir.

- Düşündüklərinizin hamısını söyləməyin, amma söylədiklərinizin hamısını əvvəlcədən düşünün. Söyləyəcək sözünüz olmadığı zaman susmağı bilin.

- Sizi dinləyən adama dəyər verin, hörmətlə yanaşın və özünüzdən çox bəhs etməyin (öyünməyin).

- Sözü mənasız yerə uzatmayın. Çatdırmaq istədiyiniz fikri mümkün qədər qısa və aydın tərzdə (lakonik) ifadə etməyə çalışın. Uzun ifadələr səbrin daşmasına və əsas mövzunu anlamamağa səbəb ola bilər.

- Ətrafınızdakılara tez-tez nəsihət verməyə çalışmayın. Sizin fikriniz soruşularsa, uyğun cavab verməyə çalışın.

- Danışarkən kəlmə seçiminə, onları doğru söyləməyə (tələffüzə) və üsluba fikir verin. Söz bazanızı (lüğətinizi) genişləndirməyə çalışın. Dar çərçivədə və təkrarlanan kəlmələrlə danışmayın. Sinonim (yaxın mənalı) sözlər arasındakı məna fərqi də diqqət yetirin.

- Ədəbi və mədəni bir dildə danışmağa çalışın. Mənasını tam bilmədiyiniz sözləri, argo – küçə ifadələrini və kobud sözləri işlətməyin.
- Mümkün olduğu qədər dolğun ifadələr və mənalı cümlələr işlətməyə çalışın.
- Unutmayın! Səs, insanın şəxsiyyətini əks etdirir. Yorğunluq, xəstəlik, qorxaqlıq, çəkingənlik, yekəxanəlik və s. kimi xüsusiyyətlər danışığınızda nəzərə cərpənməlidir. Kobud, sərt, özündən razı və ya çox incə, fısıltılı, zəif səs dinləyənlərə tam təsir etməyə bilər.
- Səsinizin tonunu duyğu və düşüncələrinizin xüsusiyyətinə görə nizamlayın. Monoton səs tonu ilə danışmayın, lazımi yerdə səs tonunuzu dəyişdirin. Vurğulara diqqət edin.
- Danışan adamın nəfəs alması müsaibə tərəfindən hiss olunmamalıdır. Fikrini izah edərkən nəfəs vermə zamanı danışmağa verdiş etmək lazımdır.
- Danışıq zamanı jest və mimikadan – bədən, əl, üz-göz və baş hərəkətlərindən istifadə etmək üsluba ləzzət qatar. Amma bu hərəkətlər aşırı olmamalı, söz və ifadənin ahənginə uyğun olmalıdır.
- Çox yüksəkdən və ya alçaqdan, sürətlə və ya çox yavaş danışmaq yaxşı deyil. Əsas odur ki, nitq aydın eşidilsin və sözlər tam tələffüz edilsin.
- Yeri gəldikcə nümunə olaraq bənzətmə, məcaz, təzad, atalar sözü, məsəllər, lətifələr və s. yararlanmaq olar.
- Danışan zaman ağızdan tüpürcək damcılarının ətrafa sıçraması, dodaqların dillə tez-tez isladılması və udqunma, öskürmək, əlavə səslər çıxarmaq yaxşı əlamət deyil.
- Nitqdə başqa dillərdə olan və hamıya aydın olmayan terminlərdən istifadə etmək düzgün deyil. Müsaibiniz bu

sözləri başa düşməyə və ya tam mənası ilə anlamaya bilər. Belə sözlərdən istifadə edilən halda həmin sözün ardınca onun izahı mütləq verilməlidir.

- Bir neçə nəfər adam içində bir nəfərlə digərlərinin anlayamayacağı xarici dildə və ya qaş-göz hərəkətləri ilə danışmaq məsləhət deyil. Bu kənardakılara hörmətsizlik sayılır.

- Danışarkən öz fikrinizin hamı tərəfindən qəbul edilməsinə çalışmayın. Başqalarının da fikrini eşitməyi və ona hörmət etməyi, qiymətləndirməyi bacarmaq lazımdır.

- Danışarkən ağızdan qoxu gəlməsi, nəfəsin müsahibin üzünə verilməsi və ona həddindən artıq yaxın durmaq yaxşı deyil.

- Çox aralı məsafədə olan adamların danışması da yaxşı deyil.

- Danışarkən doğruluğuna əmin olmadığınız faktlardan və göstəricilərdən (nümunələrdən) istifadə etmək yaxşı deyil. Gözəl danışiq qaydalarını qısaca yekunlaşdıraraq:

1. Dinləyin.
2. Az danışın.
3. Çox az zarafat edin.
4. İncə təkliflər edin.
5. Dedi-qodu etməyin.
6. Öyünməyin.
7. Qarşdakına dəyər verin.
8. Kobud və arqo sözlərə yer verməyin.
9. Söyləmə şəklinə diqqət edin.
10. Danışığınızı yerinə, zamanına və adamına görə edin.
11. Səmimilikdən uzaqlaşmayın.
12. Özünüə güvənin. Rahat olun.
13. Sözü mənasız yerə uzatmayın.

§ 5.3. Xidmət sahələrində davranış və ünsiyyət

Xidmət sahələrinə ictimai iasə, maliyyə, məlumat, mənzil-kommunal, məişət, kirayə, turizm, hüquq, mehmanxana, mühafizə, tərcümə, təmir, ticarət, nəqliyyat, poçt, səhiyyə və rabitə xidmətləri daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, xidmət sahələrində davranış normalarını bilmək və onlara riayət etmək, insanlara qarşı nəzakətli, diqqətli və qayğıkeş olmaq, bir sözlə, cəmiyyətdə yaxşı tərz kimi qəbul edilmiş hər şey insanın davranış mədəniyyətinə aid edilir və etiketlə tənzimlənir.

Davranış real (təcrübi hərəkət və rəftar şəklində) və verbal (sözlə ifadə edilmiş) olur. Bu iki davranış növü bir-birinə uyğun olmalıdır. Mədəni insan o kəsdir ki, etik prinsiplər, cəmiyyətin əxlaqi normaları onun daxili əqidəsinə çevrilib. O, lazım olduğu üçün deyil, başqa cür hərəkət edə bilmədiyi üçün belə hərəkət edir.

Davranış mədəniyyəti normalarına aşağıdakılar aiddir:

- **nəzakətlilik** — ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı münasibətdə mədəni və nəcib davranış;
- **ədəblilik** — istənilən vəziyyətdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş dəyərlər çərçivəsində özünü aparmaq;
- **mərifətlilik** — danışq zamanı, şəxsi və işgüzar münasibətlərdə gözlənilməsi lazım olan ölçü hissi — «sərhədi hiss etmək» bacarığıdır ki, bu olmadıqda sözlər və hərəkətlər münaqişəyə səbəb ola bilər. Mərifət həm də digər insanın reaksiyasını olduğu kimi anlamağa imkan verən daxili duyma qabiliyyətidir.
- **zəriflik** — insanların fərdi xüsusiyyətlərini aşkarlamaq və nəzərə almaq bacarığıdır;

- **təvazökarlıq** — bütün hallarda öz fərdi və müsbət keyfiyyətlərini qoruyub saxlamaq bacarığı, özünə xas olmayan xüsusiyyətlər sərgiləməmək, öz üstünlüyü, müsbət cəhətləri ilə lovğalıq və ədəbazlıq etməmək;

- **sadəlik** — sosial pillədə kimin «yuxarıda», kimin isə «aşağıda» yerləşməsini büruzə verməməkdir.

- **dürüstlük** — doğru danışmaq, verdiyi sözü yerinə yetirmək bacarığı. Bu xüsusiyyət insanın nəinki düzgünlüyünü, həm də etibarlılığını təsdiq edir.

Sözsüz ki, insanda davranış mədəniyyəti yuxarıda sadalanan norma və hallarla kompleks surətdə formalaşır. Təsadüfi deyil ki, davranış mədəniyyəti normaları siyahısında ilk pillədə nəzakətliklik durur. Nəzakətliklik ünsiyyətin əsas şərtidir.

Müxtəlif xidmət sahələrinə aid davranış qaydalarını misal göstərmək olar. Məsələn, insanlar mağazaya alış-veriş etməklə yanaşı, nəzərdə tutulacaq endirimlərlə bağlı məlumat toplamaq (və ya almaq) üçün də daxil olurlar. Təbiidir ki, mağazada da davranış digər istənilən ictimai yerlərdə olduğu kimi etiket qaydaları ilə tənzimlənir. Mağazada alıcı, adətən, üç kateqoriya insanla ünsiyyətdə olur: satıcılar, kassir və digər alıcılarla. Hamı ilə mütləq ədəblə və ümumi qəbul edilmiş etiket normaları çərçivəsində davranmaq lazımdır.

Mağazada davranış qaydaları alıcının hansı növ ticarət mərkəzinə getdiyindən asılıdır: fərdi xidmət mağazasına və ya özünəxidmət supermarketinə.

- Alış-verişə getməzdən öncə mağazada lazım olanları yada salmağa vaxt itirməmək, bununla da digər alıcılara mane olmamaq və satıcıları işdən ayırmamaq üçün bazarlığın siyahısını tərtib etmək lazımdır.

- Mağazada davranış bir neçə ümumi qaydalarla tənzimlənir. Bu qaydaları istənilən alıcı istər böyük supermarket, istərsə də kiçik ərzaq dükanına girərkən xatırlamalıdır.

- Mağazada səs salmaq, hündürdən danışmaqla özünə diqqət cəlb etmək olmaz. Hamı mağazadan nəşə almaq məcburiyyətində deyil. Amma saatlarla malları əldən keçirmək, satıcıni tənqə gətirmək də arzuolunan hal deyil. Yaxşı olar ki, əvvəlcədən nələrin alınacağı müəyyənləşdirilsin və mağazada məqsədyönlü və planlaşdırılmış alış-veriş edilsin.

- Mağazaya girişdə bəzən insanların çox olması maneə yaradır. Bu halda kimisə itələmək, çıxan alıcıların arasından içəri daxil olmağa çalışmaq lazım deyil. Əvvəl mağazadan çıxanlara yol vermək, sonra isə içəri daxil olmaq daha nəzakətli davranış hesab edilir.

- Mağazanın bağlanması bir neçə dəqiqə qalmış, vacib səbəb olmadan içəri girmək arzuolunan deyil.

Ünsiyyət həyatımızın vacib tələbatıdır. Ünsiyyət mədəniyyəti nitq mədəniyyətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. İnsanlara müraciət ünsiyyətlə başlayır. Bəzən insan elə düşünür ki, müraciət etməkdən asan bir şey yoxdur. Amma bu zaman bir şey unudulur ki, müraciət formaları düzgün seçilmədiyi təqdirdə, ünsiyyət də alınmır.

Məkanından və zamanından asılı olmayaraq, doğulduğumuz gündən etibarən daim ünsiyyətdəyik. Bu prosesin inkişafında cəmiyyət və ətraf mühitin oynadığı rol olduqca böyükdür. Ünsiyyətsiz cəmiyyət mövcud olmadığı kimi, cəmiyyətsiz də ünsiyyətin mövcudluğunu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məhz ünsiyyət vasitəsilə yaşadığımız cəmiyyətdə sosial bir varlıq kimi müntəzəm

olaraq ailədə ailə üzvləri ilə, ailədən kənarda doğmalarımızla, dostlarla, məktəb və iş yoldaşlarımızla, küçədə, nəqliyyatda, mağazada və başqa yerlərdə isə tanıdığımız və tanımadığımız adamlarla ünsiyyətə girir, əlaqələr qura bilirik. Beləliklə də, biz özümüz də hiss etmədən nitqimizi məhz bu proses əsasında formalaşdırırıq.

Ünsiyyət zərurətdən yaranır. Ona tələbat çox zaman məqsəd, fikir, fəaliyyət, üst-üstə düşən mənafe birliyindən irəli gəlir. Ünsiyyət prosesi yeniyetməlik və gənclik dövrlərində həyatın ən önəmli məqamlarından birini təşkil edir. Çünki bu zaman insan daha fəal şəkildə ünsiyyətə can atır və bir şəxsiyyət kimi inkişaf etmək, formalaşmaq üçün informasiya mübadiləsi yaratmaqla məlumatın ötürülməsi və qəbul edilməsində iddialı tərəf kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, ünsiyyət insanın dolayısı ilə özünü ifadə etməyə, aktuallaşdırmağa çalışmasıdır. Bu səbəbdən də ünsiyyət prosesi cəmiyyətdəki mövqeyimizi təyin edən ən mühüm faktordur: insan ifadə edilə bildiyi qədər insandır. Ətrafdakı insanlarla ünsiyyətə görə hər kəs gözəl valideyn və dost, yaxşı işçi və ya heç kim tərəfindən sevilməyən bir şəxs ola bilər.

Lakin təəssüflər olsun ki, bu gün cəmiyyətimizdə ünsiyyət prosesində mövcud olan problemlər də az deyil. Əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, ünsiyyət mədəniyyətin bir növüdür və bir qayda olaraq, nitq vasitəsilə təzahür edir. Yəni gözəl ünsiyyət qurmaq bacarığı həm də yüksək mədəni keyfiyyət deməkdir. Biz ünsiyyət zamanı fikirlərimizi paylaşır, hadisələrə münasibətimizi bildirir, düşüncələrimizi ifadə edirik. Gündəlik məişət həyatında, ictimai yerlərdə, oxuduğumuz və ya çalışdığımız məkanlarda rastlaşdığımız insanlarla ünsiyyət qurarkən ana dilimizin, dolayısı yolla

nitqimizin gözəlliyini, zənginliyini, şirinliyini, ümumiyyətlə, danışiq mədəniyyətimizi nümayiş etdirməyi bacarmalıyıq. Ünsiyyət qurarkən işlətdiyimiz sözlərin mənasına, vurğusuna, səsimizin tonuna diqqət yetirməliyik. Ünsiyyət qurarkən qarşımızdakı insanın ünsiyyət prosesindəki mövqeyinə səmimi və obyektiv yanaşmağı bacarmalıyıq.

Ünsiyyət mədəniyyəti insanın digər bütün mənəvi keyfiyyətləri içərisində daha çox diqqəti cəlb edir və dinləyənlərdə haqqımızda müəyyən təəssürat yaradır.

Ancaq təəssüf ki, bu gün cəmiyyətimizdə bu məsələyə bir qədər laqeyd münasibət müşahidə olunur.

Mövcud ünsiyyət problemlərindən danışdığımız zaman, əlbəttə ki, ən xoşagəlməz cəhətlərdən biri kimi öncə ana dilimizə olan biganə münasibəti qeyd etməliyik. Bu gün nədənsə nitqimizdə əcnəbi sözlərdən istifadə geniş vüsət alıb. Geniş istifadə olunan belə sözlərin, demək olar ki, hər birinin ana dilimizdə qarşılığı var. Nə qədər qərribə olsa da, bu günün ünsiyyət prosesində belə sözlərə çox rast gəlinir. Həmçinin əksər sözlərin tələffüzündə də ədəbi dilin nitq prosesindəki ifadəliliyi pozulur. Bu daha çox sözün və ya cümlənin intonasiasında və vurğusunda özünü göstərir. Bütün bunlar mədəni ünsiyyətin keyfiyyətini aşağı salır.

Ünsiyyət prosesi ilə bağlı problemlər bununla bitmir. Hər birimizə məlum olduğu kimi, gözəl ünsiyyət bacarığının formalaşmasında mütaliənin xüsusi önəmi var. Mütaliə nə qədər geniş olarsa, nitq bir o qədər səlis, ifadəli, məzmunlu və aydın olar. Ancaq təəssüf ki, bugünkü cəmiyyətimizdə mütaliə problemi mövcuddur. Xüsusilə gənc nəslin bu barədə göstərdiyi xoşagəlməz mövqe onların ünsiyyətinə ciddi xələl gətirir. Söz ehtiyatı zəif olduqda insan özünü ifadə etməkdə

çətinlik çəkir, düzgün və səlis cümlələr qurmağı bacarmır, fikir mübadiləsi aparmaqdan çəkinir.

Ünsiyyət prosesində jest və mimikalardan düzgün istifadə etmək də çox önəmlidir. Bu, danışq zamanı üsluba xüsusi rəng qatır. Amma bu hərəkətlərin yersiz icrası, söz və ifadənin ahənginə uyğun olmaması da bu gün tez-tez nəzərə çarpır. Belə problemlərə danışarkən səs tonuna diqqət yetirilməməsini, qarşıdakı şəxsi sonuna qədər dinləməməyi, yersiz mübahisələri də aid etmək olar.

Göründüyü kimi, ünsiyyət prosesindəki nöqsanlar kifayət qədərdir. Lakin unutmmaq olmaz ki, ünsiyyət özümüzə hörmətin ifadəsidir. İşlətdiyimiz hər bir kəlmə bizim şəxsi keyfiyyətlərimizdən xəbər verir. Gözəl ünsiyyət üçün, ilk növbədə, ana dilimizi mükəmməl bilməli, mütaliəyə önəm verməli, söylədiklərimizi yaxşıca düşünməli, qarşı tərəfin fikirlərinə hörmətlə yanaşmalıyıq. Sakit, mehriban, nizamlı və səlis ünsiyyət hamı tərəfindən hər zaman rəğbətlə qarşılanıb və bu gün də belədir.

İşgüzar ünsiyyət elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa aydın saziş, söhbətin həllini nəzərdə tutur. Ünsiyyət bacarığı hər hansı şəraitə uyğunlaşmağa imkan verir. İşçilər ünsiyyətin əlaqələndirici (kommunikator) tərəfinə lazımi əhəmiyyət vermədiklərinə görə çox şey itirirlər. Rəhbər həmişə üzdə olan şəxsdir. Ona görə də o, öz hərəkətinə nəzarət etməli, davranış taktikası barədə düşünməli, son nəticəni proqnozlaşdırmalı və işgüzar ünsiyyət etikasına riayət etməlidir.

İşgüzar ünsiyyət etikası məzmunca daha zəngindir. İşgüzar ünsiyyət və nitq mədəniyyətinin harmoniyası, bu harmoniyanın qorunub saxlanması hər bir xidmət sferasında

funksional idarəetmənin yeni formalarının tətbiqinə geniş imkanlar yaradır.

İşgüzar ünsiyyət aşağıdakı əsas formalarda həyata keçirilir: işgüzar söhbət; işgüzar danışıqlar; mübahisə, diskussiya, polemika; işgüzar müşavirə; kütlə qarşısında çıxış; telefon danışıqları; işgüzar məktublaşma. İşgüzar ünsiyyətdə “yuxarıdan-aşağı”, daha doğrusu rəhbərliklə təbəçilikdəkilər arasındakı münasibətləri, etikanın qızıl qaydasını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: “Çalışın təbəçiliyinizdəkilərlə qurduğunuz münasibət, rəisinizdən gözlədiyiniz münasibətə bənzəsin”. İşgüzar ünsiyyət mədəniyyəti və uğuru çox hallarda rəhbərin öz işçilərinə qarşı istifadə etdiyi etik norma və prinsiplərdən asılıdır. Norma və prinsiplər dedikdə xidmət zamanı hansı hərəkətlərin etik cəhətdən məqbul, hansının isə qeyri-məqbul olduğu nəzərdə tutulur. Bu normalar ilk növbədə idarəetmə prosesində qəbul olunan sərəncamların nəyin əsasında verilməsinə, işgüzar ünsiyyəti müəyyən edən xidməti intizamın necə təzahür etməsinə aiddir.

Rəhbər və təbəçilikdəkilər arasında işgüzar ünsiyyət etikasını pozulduqda kollektivdə insanların əksəriyyəti özlərini narahat, mənəvi cəhətdən müdafiəsiz hesab edirlər. Rəhbərin işçiyə münasibəti işgüzar ünsiyyətin bütün xarakterinə təsir edir.

İşgüzar ünsiyyət elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa sövdənin gerçəkləşməsi, mövcud problemin həlli, yeni əməkdaşlığın qurulması və s. ola bilər. Ünsiyyətin tərəfləri qismində isə həmkarlar, rəis və təbəçilikdə olan şəxslər, tərəfdaşlar və s. çıxış edir. Burada tərəflərin hər birinin statusu müəyyən olunur.

§ 5.4. İctimai yerlərdə davranış qaydaları

Biz dostlartımıza, tanımadığımız insanlara, yaşıdlarımıza, özümüzdən böyüklərə fərqli şəkildə müariciət edirik. Həmçinin, fərqli davranış qaydalarından, fərqli vəziyyətlərə görə fərqli geyimlərdən istifadə edirik. İctimai yerlərdə, başqa şəxslərin yanında, onlarla ünsiyyətdə olduqda özünü necə aparmaq barədə qoyulmuş ciddi qaydalar etiket adlanır.

Minilliklər boyu insanlar hər kəsin bir-biri ilə rahat ünsiyyət quracağı formaları axtarırdılar. Qurulmuş davranış qaydaları insanların bir-birini başa düşməsinə və münaqişələrin qarşısını almağa kömək edir. Etikət qaydalarının gözlənilməsi yüksək mədəniyyətin göstəricisidir.

İctimai yerlərdə davranış qaydaları hamıya məlumdur. Bu qaydalar bizə uşaq yaşlarından öyrədilir. Lakin buna baxmayaraq bəzən kiminsə davranışında xoşa gəlməyən hallara rast gəlmək olur. Hərdən elə hallarla rastlaşırıq ki, nəinki tək-cə yeniyetmələrə, hətta böyüklərə də bəzi davranış qaydalarını xatırlatmaq lazım gəlir.

Cəmiyyətdə düzgün davranmaq bacarığı çox vacib amillərdəndir. Bu bacarıq insanın tanımadığı şirkətlərdə əlaqələrinin qurulmasını asanlaşdırır, qarşılıqlı anlaşmaya kömək edir, həm iş yerində, həm də başqa kollektivlərdə yaxşı münasibətlər yaradır.

Küçədə. Vaxtımızın müəyyən bir hissəsi cəmiyyət arasında - küçədə, nəqliyyatda keçir. Küçədə və ictimai nəqliyyatda da davranışın əsas qaydası başqalarına narahatlıq yaratmamaqdır. Camaatın arasından hamını itələyərək keçmək, başqalarına yol verməmək düzgün davranış

deyil. Küçədə gəzərkən əlimizdəki çantanı başqalarına mane olmayacaq şəkildə aparmaq lazımdır.

İnsanların sıx hərəkət etdiyi yerdə dayanmaq məcburiyyətindəyiksə, onda əvvəlcə kənara çəkilmək lazımdır. Təsadüfən kiməsə toxunsaq və ya kiminsə ayağını tapdalasaq mütləq üzr istəməliyik.

Bizə uşaq yaşlarından küçədə zibili yerə atmamaq öyrədilir. Lakin bəzən küçədə böyüklərin öz uşaqları yanında zibili yerə atdığıнын şahidi oluruq. Bu düzgün davranış deyil. Əgər küçədə əlimizdə zibil varsa onu atmaq üçün yer axtarmalıyıq. Əgər zibili atmağa yer tapmasaq onda onu çantamıza və ya cibimizə qoymalıyıq.

İctimai yerlərdə yüksək tonla danışmaq, başqalarının diqqətini cəlb etmək xoşa gəlməyən haldır.

Pilləkən. Pilləkənlə düşərkən kişi həmişə qarşıda getməlidir. Qalxanda isə qadını önə buraxmaq lazımdır. Lakin əgər pilləkən qaranlıq və təhlükəlidirsə o zaman kişi önə keçə bilər. Əgər dar pilləkəndəsinizsə, onda qarşı tərəfdən gələn yaşlı adamlara kənara çəkilərək yol vermək lazımdır.

Qapı. Adətən qapıdan keçərkən kişi qadını önə buraxmalıdır. Kiçiklər böyüklərə, təbəçilikdə olanlar isə müdiriyyətə yol verməlidir. Eyni yaşda və eyni vəzifədə olanlardan isə qapıya daha yaxın olan birinci keçməlidir. Qapıdan içəri keçmək istəyən çıxmaq istəyəni birinci buraxmalıdır.

Əgər evə qonaq gətirmisinizsə, onda birinci evin yiyəsi içəri keçməli və qonağı içəri dəvət etməlidir. Əgər ev yiyəsi kişidirsə, onda birinci qonağı evə buraxmalıdır. Lakin qonaq evi tanımırsa və ya ev qaranlıqdırsa onda ev yiyəsi birinci

özü keçməli və qonağa “İcazə verin sizi dəvət edirəm” və ya “Zəhmət olmasa keçin” sözlərini deməlidir.

Lift. Lift də ictimai yer sayılır. Liftdə düymələrə yaxın dayanan digərlərindən hansı mərtəbəyə düşüb və ya qalxacağını soruşmalıdır.

Nəqliyyat. Nəqliyyata minərkən kişi qadını önə buraxmalıdır. Nəqliyyatda yaşlı adamlara, körpəsi olan qadınlara, ağır yükü olanlara, əlillərə yer vermək lazımdır. Gənc, sağlam adamlara yol vermək könüllü nəzakət qaydasıdır. Nəqliyyatda sizə yer verən adama dərhal təşəkkür etməlisiniz.

İctimai nəqliyyatda ucadan danışmaq, gülmək, başqalarını narahat edəcək hərəkətlər etmək (musiqiyə qulaq asmaq, əlində yeməklə, dondurmayla nəqliyyat vasitəsinə daxil olmaq və s.) olmaz. Nəqliyyat vasitəsinə minən və düşən sərnəşinlərə yol vermək lazımdır. Başqasının əlində tutduğu kitaba, telefona boylanmaq nəzakətsizlik sayılır. Nəqliyyat vasitəsində kimisə itələməməyə, ayağını tapdalamağa çalışın. Əgər belə bir hal yaranıbsa dərhal üzr istəmək lazımdır.

Teatr, konsert, kino. Teatr və kinoda etiket qaydalarına görə düz oturmaq lazımdır. Gah sağa, gah da sola əyilmək olmaz. Çünki bu zaman siz arxanızda oturan adama hərəkətlərinizlə narahatçılıq yaratmış olacaqsınız. Tamaşaya gecikmək kobud hərəkət sayılır. Lakin əgər gecikmişsinizsə, onda zalda öz yerinizə keçməyə çalışmayın. Başqalarına mane olmayacaq şəkildə bir yer tapıb oturun. Tamaşa zamanı yüksək səsle danışmaq və ya jestlərlə diqqəti cəlb etmək düzgün davranış sayılmır. Tamaşa haqqında fikirlərinizi və təəssüratlarınızı fasiləyə və ya tamaşanın sonun saxlayın. Tamaşa zamanı telefonunuzu söndürün və ya səssizə qoyun.

Əgər bu yadınızdan çıxıbsa, onda zəng gələn zaman narahatçılığa görə üzr istəyin.

Muzey. Muzeyə girməmişdən qabaq üst geyimlərinizi, əlinizdəki iri çantaları qarderoba verin. Muzeydə yüksək səsle danışmaq olmaz.

Kitabxana. Kitabxana bir çox insanların ziyarət etdiyi yerdir. Kitabxanada davranış qaydaları bir az sərtidir. Kitabxanaya girməmişdən əvvəl üst geyimlərini və əlimizdə olan artıq əşyaları qarderoba verməliyik. Zalda telefonla danışmaq başqalarının diqqətini cəlb etmək olmaz. Oxuduğunuz kitabı əzmək olmaz.

Park. Parklarda və ya təbiət qoynuna gedərkən təbiəti zibilləmək yolverilməzdir. Zibili zibil qabına atmaq lazımdır. Əgər orada zibil qabı yoxdursa onda özünüzlə zibil çantası götürüb zibilləri ora ata bilərsiniz.

Uşaqlara hələ kiçik yaşlarından ictimai yerlərdə davranış qaydaları öyrədilməlidir. Əlbəttə, uşaq evdə valideynlərdən gördüyü davranış qaydalarını təkrarlayacaq. Buna görə də uşaqlara düzgün davranış qaydalarını aşılamaq üçün özümüz də həmin qaydalara əməl etməliyik. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, uşaq bağça və məktəbdən əvvəl evdə valideynlərindən tərbiyə alır. Özünü ictimai yerdə necə aparırsınızsa uşağınız da sizin kimi hərəkət edəcək. Əgər siz ictimai yerlərdə, nəqliyyatda böyüklərə yol versəniz, başqaları sizə yer verərkən təşəkkür etsəniz, mağazada sizə xidmət göstərən işçiyə təşəkkür etsəniz, sizin bu hərəkətləriniz uşaq üçün bir nümunə olacaq və onun yaddaşında qalacaq. Buna görə də uşaqlara yaxşı əməllərlə nümunə olmağa çalışın.

İctimai yerlərdə söhbət. Söhbət zamanı səsinizin tonuna fikir verməlisiniz. Belə ki, səs tonunuz sizin başqasına bildirmək istəmədiyiniz əhvalınızı, düşüncələrinizi

bildirə bilər. Yəni söhbət zamanı siz əsəbi, yorğun, həyəcanlı ola bilərsiniz.

Söhbət zamanı danışığınızı fikir verin: tez-tez danışırırsınız mı?, əgər belədirsə, dedikləriniz aydın başa düşülür mü?. Danışarkən fasilə edin. Fasilə mədəni danışığın göstəricisidir. Fasilə kifayət qədər olmalıdır ki, həmsöhbətiniz dediklərinizi qavraya bilsin. Əgər nitqiniz yavaşdırsa və danışarkən fasilə etmirsinizsə həmsöhbətiniz sizin nitqinizdən yorula bilər.

İctimai yerdə söhbət zamanı alçaq səslə danışmaq lazımdır.

Həmsöhbəti yoran, onu əsəbiləşdirən söhbətlərdən çəkinmək yüksək mədəniyyət sayılır. Söhbət zamanı cəmiyyətin qalan hissəsinə tanış olmayan bir dildə danışmaq nəzakətsizlikdir. Söhbət zamanı bütün sözlərin hamı tərəfindən anlaşılıqlı olmasına çalışmaq lazımdır.

Cəmiyyətdə söhbətlər zamanı bütün mövzularda, dərinə getmədən, hərtərəfli təhlil etmədən, qısa danışmaq lazımdır. Söhbət zamanı söhbətin sizə maraqsız olduğunu, sizi bezdirdiyini bildirmək, həmçinin söhbət zamanı tez-tez saata, başqa tərəfə baxmaq, əlində nə isə oynatmaq mədəniyyətsizlikdir.

Söhbət üçün maraqlı bir mövzunun olması vacibdir. Cəmiyyət arasında bir çox mövzulardan söhbət edə bilərsiniz. Söhbət zamanı lovğalanmaq, hadisələri şişirtmək həmsöhbətinizdə sizin haqqınızda pis rəy yarada bilər. Sizin davranışlarınız təbii olmalı, sizdə bu söhbətə məcburiyyət hissi oyatmamalıdır.

Həmsöhbətiniz danışarkən siz də onu dinləməyi bacarmalısınız. Həmsöhbətin danışığına fikrinizi bildirmək, ona sual vermək sizin onu dinlədiyinizi göstərəcək. Lakin

kimsə sizinlə danışarkən siz başqa işlə məşğulsunuzsa – güzgüyə, televizora, telefona baxırsınız və ya nə isə axtarırsınız, bu nəzakətsizlikdir. Söhbəti əvvəllər eşitmisinizsə, söhbətin ortasında onu kəsməkdənsə, əvvəlcədən - “Bilirəm, eşitmişəm” – deyə bilərsiniz. Nəzakətli bir insan söhbəti bir neçə dəfə eşitsə belə ona müdaxilə etmir.

Səmimi bir müzakirə zamanı “Nə?”, “Səni başa düşmək olmur” kimi ifadələr işlətmək əvəzinə “Üzr istəyirəm, eşitmədim”, “Ancaq mənə elə gəlir ki..” kimi ifadələr işlətməklə fikrinizi daha nəzakətli şəkildə bildirə bilərsiniz.

Söhbət zamanı şəxsi işləriniz, ailəniz, qayğılarınız, vərdişləriniz, zövqləriniz haqqında danışmaq doğru deyil.

Söhbət zamanı qeybətdən çəkinin. Əgər belə bir vəziyyət yaranıbsa nəzakətli bir şəkildə “Bunun bizə aidiyyəti yoxdur” deyə bilərsiniz.

Əgər ətrafınızda yeddi nəfərdən az adam varsa onların hamısı ilə ümumi mövzu haqqında söhbət etmək olar. Lakin bəzən qadın və kişilərin maraq dairələri üst-üstə düşməyə bilər. Bu zaman ayrı-ayrı mövzular üzrə söhbət etmək olar.

Başqası danışarkən, xüsusilə də, əgər həmin adam səndən böyükdürsə, onun sözünü kəsmək nəzakətsizlikdir. Həmsöhbətin danışığında işlətdiyi səhv sözləri düzəltməyin, onun əvəzinə cümləni tamamlamayın. Özünüzdən böyükklərin söhbətinə müdaxilə etməyin. Yaşlılarınızla söhbət zamanı müdaxilə edirsinizsə, bunu nəzakətli şəkildə etməyə çalışın.

Özünüzdən böyük insanların əhatəsindəsinizsə söhbət zamanı “O artıq qocalıb”, “bu yaşda” kimi ifadələr işlətmək nəzakətli deyil.

VI. Fəsil.

PSIXOLOGİYANIN ÜMUMİ ƏSASLARI

§ 6.1. Psixologiya elmi haqqında

Psixologiya elmi qədim tarixə malikdir. Psixoloji anlayışlar ilk dəfə sistem şəklində Aristotelin “Ruh haqqında” traktatında şərh olunmuşdur. Traktatın psixologiya deyil, “Ruh haqqında” adlandırılması təsadüfi deyil. XIX əsrin sonlarına qədər psixologiya elmi fəlsəfəyə, ilahiyyata aid edilmişdir. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu mental (“mental”-latın sözü olub, psixi olan deməkdir) fəlsəfə, ruhiyyat, pnevmatologiya (pnevma-yunan sözü olub, nəfəs, ruh deməkdir) adlandırmışlar. Azərbaycanda isə psixologiya termini XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus psixoloqlarının əsərləri vasitəsilə işlənməyə başlanmışdır.

Psixologiya termini iki yunan sözündən “psyuxē”- ruh, ruhi aləm, “logos”- bilik, elm sözlərindən əmələ gəlmişdir, “psixika haqqında elm” deməkdir.

İnsanı 200-dən artıq elm sahəsi öyrənir. Bu elmlərdən biri də psixologiyadır. Psixologiya elminin bu elmlərdən fərqi nədən ibarətdir? Bu sualı aydınlaşdırmaq üçün bu elmin obyektini və predmetini (mövzusunun) aydınlaşdırmaq lazımdır.

Elmin obyektini dedikdə, onun tədqiq etdiyi real gerçəklik nəzərdə tutulur. Bu baxımdan insanları və heyvanları öyrənən bütün elmlərin obyektini eynidir. Elmlər bir-birindən predmetlərinə görə fərqlənir.

Elmin predmeti dedikdə, onun öz obyektindən ayırd etdiyi, seçdiyi cəhətlərə hansı baxımdan, hansı nəzəri və ya praktik aspektdə yanaşması nəzərdə tutulur.

İnsanın psixoloji keyfiyyətlərinin məcmusu onu digər insanlardan fərqləndirir, onun fəaliyyətini təşkil edir.

Psixologiya elmi insanların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini və şəxsi keyfiyyətlərinin təşəkkülü və dəyişməsinə öyrənir.

Psixologiya elminin predmeti mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Psixologiya elmi həm də fəaliyyət və ünsiyyətin psixoloji problemlərini öyrənir. Psixika fəaliyyət və ünsiyyət prosesində müxtəlif formalarda təzahür edir.

Psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir. Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi psixologiya psixika haqqında elmdir.

Psixika nədir? Psixika obyektiv aləmin subyektiv inikasıdır (surətidir). İnikas nədir? İnikas materiyanın ən ümumi xassəsidir. İnikas dedikdə iki obyektin qarşılıqlı təsiri prosesi və onun nəticəsi nəzərdə tutulur. Bu zaman həmin obyektlərdən birində əmələ gələn dəyişikliklər o birinin təsiri ilə şərtlənir və sonuncunun strukturuna uyğun olur. Bunu sadə bir misalla aydınlaşdıraraq. Tutaq ki, bir insan saçını düzəltmək üçün güzgüyə baxmalıdır. Güzgü qarşısında dayananda güzgüdə onun əksi alınır. Bu, mexaniki inikasdır, lakin buna baxmayaraq inikas üçün səciyyəvi olan ən ümumi xüsusiyyətlər bu misalda aydın görünür.

1. Əgər insan olmasaydı onun güzgü qarşısında əksi alınardımı? Əks olunan, yəni insan-birincidir, əks edən, yəni güzgüdəki şəkil-ikincidir.

2. Əks edənlə əks olunan arasında səbəb asılılığı mövcuddur. Məsələn, insan sağa dönəndə şəkil də dəyişir.

3. Güzgüdəki şəkil həmin insana oxşayırmı? Bəli, oxşayır. Bu, o deməkdir ki, əks edənlə əks olunan arasında oxşarlıq mövcuddur. Onlardan biri digərinin surətidir, şəkildir, obrazıdır.

Görəsən, obyektiv aləm insanın da beynində güzgüdə olduğu kimi əks olunurmu? Nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlər inikasın bütün formaları üçün səciyyəvidir. Lakin cansız təbiətdə, bitkilər aləmində, heyvanlarda və nəhayət, insanlarda inikas keyfiyyətə müxtəlif formalarda özünü göstərir.

Cansız təbiətdə inikas passiv xarakter daşıyır; cansız aləmdə bir cismin təsiri ilə o biri cisimdə yaranan dəyişikliklərdən cisimlər özləri istifadə etmirlər. Canlı aləmdə isə onlardan artıq özünü hifz etmə, özünü tənzim etmə məqsədilə istifadə olunur. Sinir sisteminin yaranması və inkişafı ilə birlikdə sözün əsl mənasında psixi inikas əmələ gəlməyə və inkişaf etməyə, orqanizmin ətraf mühitə bələdləşməsində və öz davranışını tənzim etməsində mühüm rol oynamağa başlayır.

Müasir dövrdə psixologiya insan haqqında ən mühüm elmlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Təsadüfi deyildir ki, hazırda insan həyatı və fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, psixologiya elmi oraya nüfuz etməsin. Hazırkı dövrdə bütün dünyada hər cür fəaliyyətin və insan münasibətlərinin səmərəliliyini psixoloji biliklərin tətbiqində görürlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mühüm elm sahəsi olan psixologiya başqa elmlərdən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlarla vəhdətdə mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Bəs elmlər sistemində psixologiya elmi hansı yeri tutur, onun başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nədən ibarətdir?

Psixologiya fəlsəfə, təbiət və humanitar elmlərin məlumatlarını özündə birləşdirir və onlara təsir etməklə insan haqqında elmlərin modelinə çevrilir.

Psixologiyanın başqa elmlərlə əlaqəsinə qısa nəzər yetirək. İnsan psixikası və davranışını onun təbii və sosial

mövcudluğu haqqında biliklər olmadan başa düşmək mümkün deyildir. Ona görə də psixologiyanın öyrənilməsi insan biologiyası, onun ali sinir sisteminin quruluşu və fəaliyyəti haqqında biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Psixi hadisələr və mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyəti arasındakı əlaqə haqqında biliklər ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyasında öz konkret əksini tapmışdır. Təsadüf deyildir ki, psixologiyanın təbii elmi əsaslarından danışarkən məhz ali sinir fəaliyyətinin qanunlarına istinad edilir.

Psixologiya cəmiyyətin tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, insanda ali psixi funksiyaların inkişafında sivilizasiyanın əsas tarixi nailiyyəti olan əmək alətləri və işarə sistemi həlledici rol oynamışdır.

İnsan psixikasının dərinədən öyrənilməsinə, onun başa düşülməsinə sosiologiyanın əsasları haqqında biliklər də imkan yaradır. Bunu sosial psixologiyanın sürətlə inkişafı bir daha təsdiq edir. Müasir dövrdə sosial psixologiya insan münasibətlərinin bütün sahələrinə nüfuz etməklə insanın sosial-bələdləşmə davranışının psixi xassələrə necə yiyələnməsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Psixologiya fəlsəfə elmi ilə ciddi qohumluq əlaqəsinə malikdir. Bu təsadüf deyildir. Məlum olduğu kimi psixologiya müstəqil bir elm kimi fəaliyyət göstərənə kimi fəlsəfənin daxilində formalaşmağa başlamışdır. Şübhəsiz şəxsiyyətin psixoloji «ölçülərini» insan, onun spesifik həyat şəraiti, gerçəkliyi dərk etməsi və fəaliyyət haqqında fəlsəfi biliklərə istinad etmədən müəyyənləşdirmək və öyrənmək mümkün olmazdı.

Şüur, təfəkkür və digər psixi hadisələr insanlara anadangəlmə, hazır şəkildə verilmir. Bunlar fərdi inkişaf prosesində əldə edilir.

Buradan isə psixologiyanın pedaqogika elmi ilə əlaqəsi özünü göstərir. Psixologiya və pedaqogika elmləri arasında başlıca əlaqə həmin elmlərin predmetlərinin yaxınlığı ilə bağlıdır. Hər iki elmin obyektini inkişaf etməkdə olan insandır. Digər tərəfdən, psixologiya insan psixikasının inkişaf qanunlarını öyrənir. Pedaqogika isə şəxsiyyətin inkişafının idarə olunması qanunlarını işləyib hazırlayır.

İnsanın tərbiyəsi, təhsili, təlimi onun psixikasının, təfəkkürünün, fəaliyyətinin məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi deməkdir. Psixologiya və pedaqogika elmlərinin mühüm qarşılıqlı əlaqəsini göstərən amillərdən biri də onların tədqiqat üsullarındakı eyniyyətdir.

Bunlarla yanaşı olaraq müasir psixologiya elmi öz qarşısında duran ümumi və xüsusi vəzifələri həyata keçirərkən pedaqogika ilə yaxın təmasda fəaliyyət göstərir, pedaqogika elminin əldə etdiyi nəticələrə istinad edir.

Müasir dövrdə psixologiya və dilçilik arasında da sıx əlaqə geniş yer tutur. Bunun aydın təzahürünü psixolinqvistikanın meydana gəlməsində görürük.

Doğrudur, psixologiyada hələ çoxdan mövcud olan sahə - nitqin psixologiyası sahəsi vardır. Nitq psixologiyasının predmeti psixolinqvistikanın obyektini və predmetini ilə üst-üstə düşür. Ona görə də çox vaxt bu iki fənni bir-biri ilə qarışdırırlar. Bu cür eyniləşdirməyə əsas olsa da, hər-halda bu iki termini bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də mövcuddur. Onların fərqi başlıca olaraq öyrənmə predmetində özünü göstərir.

Psixologiya nitqin yaranması, anlaşılması və formalaşmasının gedişi zamanı öz diqqətini daha çox şüurun psixi funksiyalarının xüsusiyyətlərinə yönəldirsə, psixolinqvistika bunlarla yanaşı bu funksiyaların insanların

nitq fəaliyyətində və nitq davranışında ifadə vasitələrini (verbal və qeyri-verbal) də nəzərə almağa çalışır.

Qədimdən psixika haqqında iki təlim - materialist və idealist təlim vardır. Psixologiyanın bir elm kimi inkişafı əsasən materialist təlimin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Psixika obyektiv aləmin subyektiv inikasından ibarətdir.

Psixologiya elmi öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Elməqədərki birinci mərhələ. Qədim dövrdən başlayaraq bizim eradan əvvəlki VII-VI əsrlərə qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə ruh (psixika) haqqında təsəvvürlər çoxsaylı mif və əfsanələrdə, nağıl və ilkin dini inanlarda, totemlərdə öz əksini tapmışdır.

İlkin elmi təsəvvürlər (ikinci mərhələ). Bu dövr eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdən başlayaraq XVIII əsrin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə psixologiya elmi fəlsəfənin tərkibində inkişaf etmişdir. İkinci mərhələnin başa çatması ilə bağlı olaraq psixoloji ədəbiyyatda fikir və mövqelər fərqlidir. Kimi ilk psixologiya - asosionizmin yaranmasıyla (XVIII əsrin sonları), kimi də fəlsəfə və təbiət elmlərindən fərqli psixologiya terminlərinin yaranmasıyla (XIX əsrin ortaları) ikinci mərhələlərin başa çatdığını qəbul edir.

Psixologiyanın inkişafının mərhələlərə ayrılması digər elmlərdə olduğu kimi şərti xarakter daşıyır. Psixologiya elminin müstəqil elm sahəsi kimi yaranmasını V.Vundtun eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaranması tarixindən götürməyi təklif edənlər də var.

Psixologiya elminin inkişafının üçüncü mərhələsi Almaniyanın Leypsiq şəhərində V.Vundtun ilk eksperimental psixologiya laboratoriyasını yaratması ilə

başlayır. Eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaranması ilə psixologiya müstəqil, obyektiv və eksperimental elm sahəsinə çevrildi.

Lakin V.Vundtun assosianist yanaşmanın əsasında qurduğu psixoloji model insanın ruhi aləmi, emosional haləti, şəxsiyyətin strukturu, yaradıcı fəallığı ilə bağlı yeni faktlar verə bilmədi.

XX əsrin II yarısında yeni psixologiya məktəbləri və istiqamətləri: humanist psixologiya, genetik psixologiya, koqnitiv psixologiya meydana çıxdı. Beləliklə, demək olar ki, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq psixologiya elmi özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, indi ayrılma, parçalanma yox, ayrı-ayrı məktəblərin, tədqiqat istiqamətlərinin birləşməsi prosesi gedir.

Azərbaycanda da psixoloji fikrin yaranması və inkişafını iki mərhələyə ayırmaq olar: elməqədərki və elmi psixologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bu mərhələlər bir-birinin daxilində formalaşmış, biri digərinin inkişafına zəmin yaratmışdır.

Elməqədərki psixoloji fikirlərin yaranması tarixi çox qədimdən, eramızdan əvvəldən başlanır. O, bir tərəfdən Şərq fəlsəfi fikrindən, digər tərəfdən xalq yaradıcılığından bəhrələnmişdir. Bu mərhələ bir tərəfdən həyatın özündən, ictimai-tarixi proseslərdən asılı olaraq inkişaf etmiş, digər tərəfdən baş verən proseslər psixoloji fikrə öz təsirini göstərmişdir.

İnsanlar lap qədimlərdən qarşılıqlı münasibətlərdə olduqları, ünsiyyətə girdikləri insanları öyrənməyə, anlamağa, dərk etməyə çalışmış, bunun üçün müşahidələr aparmışlar. Tədricən toplanan biliklər ümumiləşdirilmiş,

dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək hamının qəbul etdiyi fikirlər olmuşdur. Bunlar bayatılar, nağıllar, atalar sözləri, nəğmələr, laylalar, miflər, əfsanələr və s. şəklində lakonik dildə çatdırılmışdır. Demək olar ki, elmi psixologiyanın tədqiq etdiyi sahələr içərisində elə bir problem yoxdur ki, xalq yaradıcılığında ondan bəhs olunmasın, münasibət bildirilməsin.

Psixoloji fikrin yaranması və inkişafının digər bir istiqaməti isə yazılı ədəbiyyat, filosof və yazıçıların, şairlərin yaradıcılığıdır. Bu mənada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, Nizami, N.Tusi, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və digər mütəffəklərin yaradıcılığı Azərbaycan psixoloji fikrinin yaranması, inkişafı və formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onların yaradıcılığı bir tərəfdən xalqın təfəkkür tərzinin inkişafına təkan vermiş, digər tərəfdən özündə həyat reallıqları əksini tapmışdır. Yəni Azərbaycan xalqının keçdiyi inkişaf yolunun mərhələlərini müəyyənləşdirməkdə bu əsərlər gözəl bir mənbədir.

XIX əsrin ortalarında eksperimental üsulların psixologiya elminə nüfuz etməsi psixologiya elminin əldə etdiyi nailiyyətlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycanda elmi psixologiya XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanda ilk psixologiya laboratoriyası 1926-cı ildə F.Ə.İbrahimbəyli tərəfindən yaradılmışdır. Müasir dövrdə Azərbaycan psixoloqları psixologiyanın müxtəlif sahələrini əhatə edən problemləri tədqiq etməklə məşğuldurlar.

§ 6.2 İnsan, şəxsiyyət və fərdiyyət

İnsan nə deməkdir? Bu suala fəlsəfə, antropologiya, psixologiya və sosiologiya kimi bir çox elmlər cavab verməyə çalışmışlar.

İnsan hər şeydən əvvəl bioloji varlıqdır. O, bioloji təsnifata görə «Homo Sapiens» (ağıllı insan) növünə daxildir. Bioloji növ kimi insan xüsusi bədən quruluşuna və deməli, müəyyən anatomik-fizioloji imkanlara malik olur. Bu imkanlar insanın şəxsiyyətə çevrilməsini mümkün edir. Ona görə də demək olar ki, insan – gələcəkdə şəxsiyyətə çevrilə biləcək, anadangəlmə irsi imkanlara malik canlı varlıqdır.

İnsan öz təbiəti etibarilə bioloji varlıqdır. Mahiyyət etibarilə isə insan sosial varlıqdır. İnsanı fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, o, özünün subyektiv aləmində gedən prosesləri dərk edir.

İnsanı orqanizm, fərd və şəxsiyyət kontekstində xarakterizə etmək olar. Orqanizm anlayışı bioloji elmlər, şəxsiyyət anlayışı isə sosial elmlər kontekstində formalaşmışdır. Psixologiya insanı fərd və şəxsiyyət kimi öyrənir.

İnsanın bioloji varlıq kimi psixoloji keyfiyyətlərini fərd termini, sosial varlıq kimi psixoloji keyfiyyətlərini isə şəxsiyyət termini ilə ifadə edirlər.

Fərd insan nəslinin özünəməxsus ümumi, spesifik cəhətləri özündə birləşdirən ayrıca nümayəndəsidir. Deməli, fərd cəmiyyəti və sosial qrupu təşkil edən nümayəndələrdən biri kimi özünü göstərir. Fərd – özünəməxsus psixoloji

xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıq deməkdir.

Fərd həm bioloji, həm sosial, həm də psixi tərəflərə malikdir. Yəni biz fərd dedikdə, buraya yenicə doğulmuş körpəni, yaşlı adamı və elementar vərdisləri belə mənimsəyə bilməyən ağılsızları da aid edə bilərik.

İnsan fərd kimi doğulur, cəmiyyətdə müəyyən sosial keyfiyyətlər kəsb edir və şəxsiyyətə çevrilir. Şəxsiyyət bioloji, sosial və psixoloji münasibətləri integrasiya edərək, fərdin özünəməxsus simasının yaranması prosesidir. Məhz bu ierarxik münasibətlər sistemi integrativ bir keyfiyyət kimi şəxsiyyəti səciyyələndirir.

Şəxsiyyət dedikdə, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur. O, münasibət subyektinə, şüurlu fəaliyyət subyektinə çevrilir. Yəni, şəxsiyyət ancaq şüur və mənilik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir. Şəxsiyyət – yüksək düşüncəsi, öz hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqətini və başqa yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən insandır. Şəxsiyyət – müstəqil, fəal olan adamdır. Əgər şəxsiyyət öz mahiyyətinə görə sosialdırsa, mövcudluq üsuluna görə fərddir.

Şəxsiyyətə hansı tərəfdən yanaşsaq görərik ki, şəxsiyyət o adamdır ki, onun bir sıra psixoloji keyfiyyətləri var. Onları aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

1. Şəxsiyyət o adamdır ki, başqalarını qavrayıb qiymətləndirməklə bərabər öz mənliliyini də dərk edib qiymətləndirsin.

2. Şəxsiyyət o adamdır ki, mühitə aydın dərk olunmuş münasibəti olsun.

- Cəmiyyəti təşkil edən insanlara münasibəti;

- Onu əhatə edən əşyalara münasibəti;
- Əməyə münasibəti;
- Öz məninə münasibəti;
- Adət – ənənəyə münasibəti.

3. Şəxsiyyət o adamdır ki, özünün əqidəsi, sərvət meyli var.

4. Şəxsiyyət fəal insandır. O adam ki, cəmiyyəti dəyişə bilər, təkmilləşdirə bilər, özünü də təkmilləşdirir, özünə nəzarət edir.

Anadan təzəcə doğulmuş uşaq hələ şəxsiyyət deyil. O, ünsiyyət və fəaliyyət prosesində ictimai münasibətləri mənimsədikcə şəxsiyyətə çevrilir.

Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətlidir. Burada dialektik surətdə iki proses uzlaşır. Bir tərəfdən, şəxsiyyət ictimai münasibətlər sisteminə daha geniş daxil olur; onun insanlarla və ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələri genişlənir və dərinləşir, məhz bunun sayəsində o, ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir, öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti onun ictimailəşməsi kimi xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, şəxsiyyət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qovuşduqca, eyni zamanda daha çox müstəqillik, nisbi avtanomluq kəsb edir, yəni onun cəmiyyətdə inkişafının mühüm cəhətini fərdiləşmə prosesi təşkil edir.

Fərd şəxsiyyətə çevrildikdə həm də fərdiyyət xüsusiyyətlərini kəsb edir. Fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları məzmunca qismən yaxındır. Belə ki, əgər fərdiyyət anlayışı insanın təkrarolunmaz xüsusiyyətlərini, orijinallığını ifadə edirsə, şəxsiyyət anlayışı daha çox insan müstəqilliyini, əqidə möhkəmliyini, şəxsi simasını, prinsipliliyini, çətin vəziyyətlərdə sərbəst qərar qəbul etmək qabiliyyətini

göstərir. Fərdiyyət dedikdə, buraya xarakter, temperament, psixi proseslərin cərəyan etmə xüsusiyyətləri, formalaşmış qabiliyyətlər daxildir.

Şəxsiyyətin təsirlə fərdin bütün xüsusiyyətləri integrasiyaya uğrayır, riyazi terminlə desək onlar hamısı şəxsiyyət adlanan ümumi məxrəcə gətirilir. Psixologiyada bu cəhəti təhlil etmək üçün inteqral (latınca inteqer – bütöv deməkdir) fərdiyyət anlayışından istifadə olunur. İnsana bir fərd kimi xas olan xüsusiyyətlər şəxsiyyətin təsirlə yeni məzmun və forma kəsb edirlər.

Şəxsiyyətin formalaşması hansı amillərə əsaslanır? Şəxsiyyətin formalaşması dedikdə, hər şeydən əvvəl, təbii, bioloji və anadangəlmə amillərlə xarici, yəni tərbiyənin, təlimin və sosial mühitin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verən inkişaf prosesi nəzərdə tutulur. Şəxsiyyətin təşəkkülündə bioloji və sosial amillər məsələsi hələ də mübahisəli şəkildə qalır. Lakin məlumdur ki, insan bioloji, təbii quruluşa malik olsa da o, tarixi inkişafın məhsuludur. İnsanın bütün psixi prosesləri ictimai amillərin təsiri ilə şərtlənir.

Tərbiyə — insanın şəxsiyyətinin inkişafına, onun müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına yönəlmiş məqsədyönlü peşəkar fəaliyyətdir. Tərbiyə təlim-tədris müəssisələrində xüsusi təlim almış mütəxəssislər tərəfindən şəxsiyyətin formalaşması və yaranması məqsədilə hazırlanmış bütöv, şüurlu təşkil edilmiş prosesdir.

Bütöv tərbiyə prosesinin tərkib hissələri:

- **Mənəvi tərbiyə** - insanın işlərinə və fikirlərinə ali məqsəd verən qürur, səmimiyyət, məsuliyyət və s. hissələri tərbiyələndirir.

- **Siyasi tərbiyə** - insanlarda dövlətlər, millətlər, partiyalar arasında münasibətləri əks etdirən və onları ruhi-mənəvi, etik cəhətdən öyrənə bilən siyasi düşüncənin formalaşmasıdır. Obyektivlik, dəqiqlik, istiqamət seçə bilmək və ümumbəşəri dəyərlər cəhətdən həyata keçirilir.
- **Cinsi tərbiyə** - insanlarda sistemləşdirilmiş, şüurlu planlaşdırılmış cinsi şüurun yaranması, onların ailə həyatına hazırlanması.
- **Hüquqi tərbiyə** - hüquqi tərbiyənin və hüquqi davranışın formalaşması, ümumi məcburi ibtidai təhsilin hüquqi cəhətdən həyata keçirilməsi, qanuna tabe davranışın yaranması prosesidir.
- **Əmək tərbiyəsi** – insanlarda ümumi əmək bilik və bacarıqların inkişafına, əməyə və əmək məhsullarına məsuliyyətli yanaşmanın psixoloji hazırlığına, şüurlu surətdə gələcək peşə seçiminə yönəlmiş tərbiyəçi və tərbiyə alanların birgə fəaliyyəti prosesidir. Ən qədim tərbiyə sahələrindən olan əmək tərbiyəsi böyüyən nəslin, ümumiyyətlə, insanların əmək fəaliyyətinə həm nəzəri, həm də təcrübi nöqteyi-nəzərdən hazırlanmasını əhatə edir, əməyin elmi əsasları, onun elmi təşkili haqqında sistemli məlumatlar verir, zəruri əmək bacarıq və vərdisləri, əməyə, əmək adamlarına, öz əmək fəaliyyətinə münasibət formalaşdırır.

Əmək tərbiyəsi prosesi həm xüsusi dərslər, müxtəlif tip məşğələlər, həm də ayrı-ayrı fənlərin tədrisi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yolla insanlara onların yaşaması üçün əmək fəaliyyətinin birinci əsas şərt olduğu aşılır. Əmək tərbiyəsi işi məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində, mədəniyyət müəssisələri və digər tərbiyə müəssisələrində müxtəliflipli çalışmalar, tədbirlər, dərnəklər vasitəsilə də

həyata keçirilir. Əqli, əxlaqi və fiziki tərbiyə ilə sıx əlaqədar olan əmək tərbiyəsi uşaqlara elmi qanun və qanunauyğunluqların tətbiqini öyrətməklə bərabər, həm də onlara insan əməyinə, əmək adamlarına hörmət, əmək məhsuluna qayğıkeş münasibət hissləri aşılayır. Uşaqların əmək tərbiyəsi erkən yaşlarından ailədə və məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində başlayıb, məktəbdə müxtəlif formalarla davam etdirilir.

- **Əqli tərbiyə** - intellektual mədəniyyətin, idrakı səbəblərin, əqli gücünün, düşüncəsinin, dünyagörüşünün və şəxsiyyətin intellektual azadlığının formalaşdırılmasıdır.
- **Fiziki tərbiyə** - insanın fiziki inkişafına, sağlamlığının möhkəmlənməsinə, yüksək əmək qabiliyyətinin və daimi fiziki inkişafına tələbat yaranmasına yönəlmiş təkmilləşmə sistemidir.
- **Bədii tərbiyə** - insanlarda hiss etmək, anlamaq, dəyərləndirmək, incəsənəti sevmək, ondan həzz almaq, bədii-yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafına tələbat və estetik dəyərlərin yaranmasına yönəlmiş tərbiyə növüdür.
- **Ekoloji tərbiyə** - yeni yetişən nəsildə özündə təbiət haqda bilikləri və ona qarşı məsuliyyətli, humanist yanaşmanı ehtiva edən məqsədyönlü yüksək ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması, təbiətə qarşı ümummillli və ümumbəşəri dəyər kimi məsuliyyətli münasibətin yaranmasıdır.
- **İqtisadi tərbiyə** - tərbiyəçilər və tərbiyə alanlar arasında təbiət, təsərrüfat və istehsalın, maraqlarının və tələbatının təşkilinə yönəlmiş, bilik və bacarıqlarının, tələbatlarının yaranmasına yönəlmiş münasibətlərdir.

- **Estetik tərbiyə** - yetkinləşən insanda hissetmə, düzgün anlama, həyatda və incəsənətdə gözəlliklər yaratmağa və dəyərləndirməyə istiqamətlənmiş, yaradıcılıqda aktiv iştiraka, gözəllik qanunlarına əsasən yaratmağa istiqamətlənmiş müəllim və şagird arasında məqsədyönlü qarşılıqlı təsirdir.
- **Etik tərbiyə** - şagirdlərdə yaxşı davranış qaydalarını, davranış mədəniyyətinin və münasibətinin formalaşmasına istiqamətlənmiş müəllim və şagirdlər arasında məqsədyönlü qarşılıqlı münasibətdir.

§ 6.3. Ünsiyyət haqqında anlayış

Ünsiyyətin tərfi, məzmunu, məqsəd və vəzifələri. İnsanlar birgə yaşayış və birgə fəaliyyət zamanı daima bir-biri ilə informasiya mübadiləsi aparır, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir və ya bir-birini qavrayır və anlayırlar. Başqa sözlə ünsiyyətə girirlər. İnsanın hər cür fəaliyyətində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyəti həyata keçirməsi mümkün deyildir.

Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və onların arasında qarşılıqlı anlama baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, insanların öz münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini

əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.

Ümumipsixoloji baxımdan nəzərdən keçirdikdə, birincisi, ünsiyyət iki və daha çox şəxs arasında baş verir; ikincisi, həmin proses az-çox dərk edilmiş olur; üçüncüsü, ünsiyyət insanlar arasında informasiya mübadiləsi olmaqla bərabər qarşılıqlı təsir prosesi, real gerçəkliyi əks etdirmək vasitəsidir; dördüncüsü, ünsiyyət dinamik prosesdir, onun müxtəlif forma və vasitələri vardır. Deməli, ümumipsixoloji baxımdan ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi bir növü hesab etmək olar. Ünsiyyət prosesində insanlar arasında fikir, bilik, rəy, təcrübə və hisslər mübadiləsi gedir, onlar bir-birinin inam və əqidəsinə təsiri olan müxtəlif tipli məlumatları əsasən başqaları ilə ünsiyyət prosesində əldə edir, öz bilik və təəvvürlərini başqalarına aşılırlar.

Aydındır ki, ünsiyyət həyat tələbatlarından doğur və demək olar ki, insanın ictimai həyatının gedişini tənzim edir. Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və vərdişlərə yiyələnir ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə xüsusi istiqamət verir. Deməli, ünsiyyət, hər şeydən əvvəl, obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtidir.

Həyati faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda psixi proseslərin təzahüründə özünəməxsus tərzdə iştirak edir. Ünsiyyət psixi proseslərin dinamikasına, təzahürünə təsir göstərir və onları daha da mütəhərrik edir.

Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Demək olar ki, şəxsiyyətin təşəkkülü müəyyən mənada ünsiyyət prosesinin məhsuludur.

Ümumi psixologiya baxımından ünsiyyət probleminin maraqlı cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, insanın

özünü dərk etməsi, öz məninə nəzər salması, özünü başqaları ilə müqayisə edərək qiymətləndirməsi belə ünsiyyət prosesinin məhsulu kimi qəbul edilə bilər. İnsan yalnız başqaları ilə ünsiyyət prosesində onları dərk edir.

Müasir sosial psixologiyada ünsiyyətin üç mühüm tərəfi, cəhəti qeyd olunur:

1. ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi və yaxud ünsiyyətin kommunikativ tərəfi;
2. ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi və ya ünsiyyətin interaktiv tərəfi;
3. ünsiyyət insanların bir-birini qavraması, anlaması kimi və yaxud ünsiyyətin perseptiv tərəfi.

Ünsiyyətin məzmunu dedikdə fərdi təmas zamanı bir insandan digərinə ötürülən informasiya nəzərdə tutulur. Məhz öz məzmunundan asılı olaraq insanların ünsiyyəti müxtəlif xarakter daşıya və fərqlənə bilər.

Ünsiyyətin məzmununu, hər şeydən əvvəl, insanın daxili motivasiya və emosional vəziyyəti haqqında məlumat təşkil edə bilər. Bu zaman insanlar bir-birinə mövcud tələbatları, emosional vəziyyətləri (razılıq, narazılıq, sevinc, kədər, qəm, əzab və s.) haqqında məlumatları çatdırır ki, bu cür informasiyalar bir adamdan başqalarına ötürülməklə şəxsiyyətlərarası tənzim rolunu oynaya bilər.

Ünsiyyətin məzmunu ətraf mühit, orada baş verən hadisələr haqqında məlumatlardan da ibarət ola bilər. Bu zaman ünsiyyətdə olan insanlar bir-birlərinə mövcud təhlükə, həyati əhəmiyyətə malik olan amillər haqqında məlumat verə bilərlər.

Ünsiyyətin məqsədi insanda müvafiq fəallığın nə üçün həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan insanların ünsiyyətə girməsinin məqsədi geniş və çox sahəlidir.

İnsanların ünsiyyətə girmə məqsədinə onların dünya, təlim və tərbiyə, şəxsi və işgüzar qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s. haqqında obyektiv məlumatın verilməsi və ya alınmasını daxil edirlər.

İnsanda ünsiyyətin vasitələri ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyaların kodlaşdırılmasında, ötürülməsində, işləmə və açılmasında özünü göstərir.

İnformasiyaların kodlaşdırılması onun bir canlı varlıqdan digərinə ötürülmə tərzindən ibarətdir. İnformasiya insanlar tərəfindən müəyyən məsafədən, hiss üzvləri vasitəsilə ötürülə və qavranıla bilir. İnsanda dil və başqa işarələr sistemi vasitəsilə informasiya mübadiləsinə daha çox yer verilir.

Ünsiyyətin növləri. Ünsiyyət çoxcəhətli, çoxplanlı bir prosesdir. Onun özünəməxsus növləri də vardır. Hər şeydən əvvəl, psixoloji ədəbiyyatda məzmunu, məqsədi və vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin bir sıra növləri qeyd olunur.

Məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik: maddi ünsiyyət (əşyalar və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi yolu ilə); koqnitiv ünsiyyət (bilik mübadiləsi); kondision ünsiyyət (psixi və fizioloji vəziyyətin mübadiləsi); motivlərlə bağlı ünsiyyət (təhriklərin, motivlərin, maraqların, tələbatların mübadiləsi); işgüzar fəaliyyətlə bağlı ünsiyyət (iş, əməliyyat, bacarıq və vərdişlərin mübadiləsi).

Məqsəddən asılı olaraq psixoloqlar ünsiyyətin bioloji və sosial növlərini qeyd edirlər. Bioloji ünsiyyət orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. Sosial ünsiyyətə gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və

möhkəmləndirmək məqsədi güdür. Sosial ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq vasitəsiz və vasitəli növlərini qeyd etmək olar.

Vasitəsiz ünsiyyət heç bir kənar təhrik və istiqamət olmadan şəxsi təması və ünsiyyətdə olan adamların bir-birini bilavasitə ünsiyyət aktında qavramasını nəzərdə tutur.

Vasitəli ünsiyyətə gəldikdə o, vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətdir. Adətən, çox vaxt insanlar zaman və məkanca bir-birlərindən təcrid olunduqda vasitəli ünsiyyət yaranır. Bu zaman ünsiyyət aləti kimi insanlar arasında onları bir-biri ilə əlaqələndirən vasitəçidən istifadə olunur. Bunlara əşyaları, qeydləri, kitabları, mədəniyyət obyektlərini, vasitəçilik edən üçüncü şəxsi, mümkün olan hər hansı vasitəni: telefonu, radionu, televizoru, kompyuteri və s. aid etmək olar.

Elmi-texniki tərəqqi bu cür vasitələrin daha mütərəqqi formalarının aşkara çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qlobal internet sistemi istədiyini adamla əlaqə yaratmağa, maraqlandığın mövzuda məlumatları əldə etmək üçün ünsiyyətə girməyə imkan verir. Müasir texniki ünsiyyət vasitələri ictimai həyatın bir çox sahələrində müvafiq məsələləri daha səmərəli şəkildə həll etmək imkanını yaradır.

Ünsiyyət vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin verbal və qeyri-verbal növləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Ünsiyyətin funksiyaları. Ünsiyyət bir sıra mühüm funksiyaları həyata keçirir. Psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyətin funksiyalarını müxtəlif əsaslar üzrə təsnif edirlər. L.A.Karpenko ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq 8 funksiyasını qeyd etmişdir:

Təmas funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi ünsiyyətdə olan tərəflərin informasiya mübadiləsi üçün qarşılıqlı əlaqəni gözləməklə bağlı təmas yaratmaqdan ibarətdir.

İnformasiya funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi məlumat mübadiləsindən, daha doğrusu, sorğuya qarşı fikir mübadiləsindən ibarətdir.

Təhrikedici funksiya. Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilini bu və ya digər işi yerinə yetirməklə bağlı fəallığa yönəltməkdən ibarətdir.

Əlaqələndirmə funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi birgə fəaliyyətin təşkili zamanı yerinə yetiriləcək işlərin qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılmasından ibarətdir.

Anlama funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi təkcə məlumatın mənasının adekvat qavranılması və anlaşılması deyil, tərəf müqabillərin bir-birini (məqsədlərini, həyəcanlarını, vəziyyətlərini və s.) anlamalarından ibarətdir.

Amotiv funksiya. Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilində emosional təəssürat yaratmaq, eyni zamanda bunun köməyi ilə özünün həyəcan və vəziyyətini dəyişdirməkdən ibarətdir («emosiyaların mübadiləsi»).

Münasibətlərin yaradılması funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi rol, işgüzar, şəxsiyyətlərarası əlaqələr sistemində özünün yerini dərk etməkdən ibarətdir.

Təsir göstərmək funksiyası. Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilinin vəziyyətini, davranışını, eləcə də onun niyyətini, fikrini, təsəvvürünü, tələbatlarını, fəallığını və s. dəyişdirməkdən ibarətdir.

Ünsiyyət zamanı insanlar yalnız informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu prosesdə davranışın qarşılıqlı tənziminə də təsir göstərirlər. Bunun isə əhəmiyyəti öz-özünə aındır. Ünsiyyət bu funksiyanı yerinə yetirməklə

insanlar arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına, qarşılıqlı münasibətləri tənzim etməyə xidmət edir.

Ünsiyyət və fəaliyyətin vəhdəti.

Ünsiyyət psixologiyasında mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən əsas, prinsipial məsələlərdən biri ünsiyyətlə fəaliyyətin vəhdəti məsələsidir. Lakin bu məsələyə psixoloqların yanaşma tərzı müxtəlifdir. Qərb ölkələrinin bir sıra psixoloji konsepsiyalarında ünsiyyət və fəaliyyət bir-birinə qarşı qoyulur.

Onlar həmişə bir neçə fəaliyyət prosesində ünsiyyət saxlayırlar. Buradan isə aydın olur ki, daima işgüzar adam ünsiyyətə girir, onun fəaliyyəti həmişə başqa adamların fəaliyyəti ilə üst-üstə düşür. Lakin məhz fəaliyyətin həmin kəsişməsi işgüzar adamın təkcə öz fəaliyyətinin predmetinə deyil, başqa adamların fəaliyyətinə qarşı da müvafiq münasibət, birgə fəaliyyəti yerinə yetirən fərdlər arasında birlik yaradır. Beləliklə ünsiyyətin fəaliyyətlə vəhdəti faktı psixologiyada fəaliyyət nəzəriyyəsinə istinad edən bütün psixoloqlar tərəfindən qəbul olunur, lakin bu əlaqənin xarakteri müxtəlif şəkildə başa düşülür.

Psixoloqlar belə bir fikri əsaslandırırlar ki, ünsiyyətin köməyi ilə fəaliyyət təşkil olunur və zənginləşir. Ünsiyyətə girən tərəflər arasında birgə fəaliyyət planının tərtibi onların hər birindən fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrini bilməyi, obyektin spesifikasiyasını, öz imkanlarını aydınlaşdırmağı tələb edir. Ünsiyyətin bu prosesə daxil olması onun iştirakçılarının «razılıq» və ya «narazılıq» həyata keçirmələrinə imkan verir.

Bütün qeyd olunanlar ünsiyyət və fəaliyyətin bir- biri ilə üzvü şəkildə vəhdət təşkil etdiyini söyləməyə imkan verir.

§ 6.4. Fəaliyyət və fəallıq

İnsan fəal varlıqdır. O, ətraf aləmə, təbiətə fəal təsir göstərir, onu dəyişdirməklə özü də dəyişir. İnsanla təbiət arasındakı bu cür fəal qarşılıqlı təsir prosesi fəaliyyət adlandırılır.

Bu prosesdə insan subyekt kimi çıxış edir, obyektə məqsədəyönəlmiş şəkildə təsir göstərməklə özünün tələbatlarını ödəyir. Məhz buna görə də fəaliyyət həmişə insanın şüurlu məqsədləri əsasında, həmin məqsədlərlə tənzim olunaraq həyata keçir. Bu cəhəti nəzərə alaraq psixoloji ədəbiyyatda fəaliyyətə belə tərif verilir: Fəaliyyət insanın dərk olunmuş məqsədləri ilə tənzim olunan daxili (psixi) və xarici (fiziki) fəallığıdır.

Fəaliyyət zamanı insanın həm psixi, həm də fiziki fəallığı baş verə bilər. Bunların hər ikisində insanın fəallığı onun öz qarşısına qoyduğu dərk olunmuş məqsədləri ilə tənzim edilir.

Fəaliyyət və şüur qarşılıqlı dialektik vəhdət təşkil edirlər. Fəaliyyət prosesində insan onu əhatə edən aləmin cisim və hadisələrinə beləd olur, onlara qarşı insanda müəyyən münasibətlər sistemi formalaşır. Fəaliyyət prosesində subyektin bilik çərçivəsi genişlənir, psixikası inkişaf edir və beləliklə də şüurluluq səviyyəsi güclənir. Şüurun inkişafı isə öz növbəsində fəaliyyətin məqsədəuyğunluq səviyyəsini, onun dəqiqlik dərəcəsini inkişaf etdirir.

Fəaliyyət insanın onu əhatə edən əşyavi aləmlə, onun özünə və başqalarına fəal münasibətini əks etdirən, onun tələbatlarını ödəməyə yönəldilmiş prosesdir. Fəaliyyət sistemdir, onun özünəməxsus daxili keçid və dəyişmələri olub, özünəməxsus inkişaf yolu vardır. Hər hansı bir

fəaliyyətin başlanmasının əsasında mütləq müəyyən tələbat və yaxud tələbatlar şəbəkəsi durur. Başqa sözlə, insan fəallığının əsasında onun tələbatları durur. İnsanın tələbatları fəallığın mənbəyini təşkil edir. Tələbatlar orqanizmin mühüm daxili gücünü təşkil etməklə onu fərdin və nəslin yaşaması və inkişafı üçün zəruri olan keyfiyyətə müəyyən fəallıq formasını yəni, fəaliyyəti həyata keçirməyə təhrik edir.

Fəaliyyətin motivləri. İnsanı əhatə edən cisim və hadisələr heç də daimi deyil. Onlar insan həyatının müxtəlif vaxtlarında onun tələbatlarının obyektı olur və onu müvafiq fəaliyyətə təhrik edir. Bununla yanaşı olaraq insanın bu və ya digər tələbatını ödəyən obyekt yalnız eyni bir cisim və hadisədən ibarət olmur. Müxtəlif cisim və hadisələr tələbatın obyektinə çevrilərək insanı fəaliyyətə təhrik edə bilər. Tələbatların ödənilməsi ilə əlaqədar olaraq insanı hər hansı bir məqsədə yönəlmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən amillərə, səbəblərə motiv deyilir. İnsan fəaliyyətinin motivləri özlərinin çoxcəhətliliyi ilə xarakterizə olunur.

Motivlər hər şeydən əvvəl bir-birlərindən tələbatların növlərinə görə fərqlənilir. Bununla yanaşı olaraq motivlər tələbatların kəsb etdiyi formalara, onların genişliyinə və ya məhdudluğuna, reallaşdıqları fəaliyyətin konkret məzmununa və s. görə fərqlənilir. Tələbatlarda olduğu kimi motivlər təbii və ali (maddi və mənəvi) ola bilər.

Qeyd edilənlərlə yanaşı olaraq özünün xarakteri və fəaliyyət prosesində oynadığı rola görə motivlərin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar: 1) situativ və geniş motivlər; 2) fəaliyyətin nəticəsinə və onun özünə doğru yönələn motivlər; 3) egoistik və ictimai əhəmiyyətli motivlər.

Motivləri təzahür xüsusiyyətlərinə görə psixoloji ədəbiyyatda geniş istifadə olunan iki qrupa ayırmaq mümkündür:

- 1) geniş sosial motivlər;
- 2) idrak motivləri.

Psixoloji ədəbiyyatda motivləri dərk edilən və dərk edilməyən olmaqla daha iki qrupda birləşdirirlər.

Dərk edilən motivlər nəyin bizi bu və ya digər işə, fəaliyyətə təhrik etməsini anlamağımız, dərk etməyimizlə fərqlənir. Dərk edilməyən motivlərə gəldikdə elə təhriklər nəzərdə tutulur ki, həmin təhriklərin mahiyyətini biz tam aydınlığı ilə dərk edə bilmirik.

Fəaliyyətin quruluşu. İnsan fəaliyyətini nəzərdən keçirdikdə onun özünəməxsus quruluşu diqqəti cəlb edir. İnsanın hər cür fəaliyyəti eyni quruluşda, eyni sistem və ardıcılıqda həyata keçir. Başqa sözlə, bütün fəaliyyət növlərində eyni ümumi struktur komponentlər özünü göstərir. İnsanın istər maddi, istərsə də mənəvi fəaliyyətinin quruluşunu təhlil etdikdə onun təxmini məzmununu təşkil edən aşağıdakı əsas elementləri, komponentləri aşkara çıxarmaq mümkün olur: fəaliyyətin motivləri, fəaliyyətin məqsədi və fəaliyyətin vasitələri.

Motivlər haqqında yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olduğu kimi, motiv insanı hər hansı bir fəaliyyətə təhrik edən, yönəldən səbəblərdir. Hər cür fəaliyyət zamanı müvafiq tələbatdan doğan səbəblər bizi həmin fəaliyyətə girişməyə və bu yolla öz tələbatımızı ödəməyə yönəldir.

Məqsədə gəldikdə o, insanın fəaliyyət zamanı hansı nəticəyə nail olmağa yönəlməsidir. Son nəticə daima fəaliyyətin məqsədi kimi təzahür edir. Məhz buna görə də insan fəaliyyəti daima dərk olunmuş məqsədləri ilə tənzim

edilir. İnsanın həmin fəaliyyəti nə dərəcədə adekvat yerinə yetirməsi qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirməsi ilə xarakterizə olunur.

Bəzən fəaliyyətin motivi və məqsədi üst-üstə düşsə də çox vaxt məqsəd və motiv özünün xüsusiyyətlərinə görə birlərindən fərqlənirlər. Məsələn, tələbədə olmayan hər hansı bir kitabı almaq üçün kitab mağazasına getməsi həm motiv həm də məqsəd rolunu oynaya bilər. Lakin «psixologiya» dərslərini almaq üçün kitab mağazasına getmək onun məqsədi, həmin fənlə maraqlanması, sabahkı seminara hazırlaşması üçün getməsi isə motivi ola bilər.

Fəaliyyətin vasitələrinə gəldikdə o, həmin fəaliyyətin həyata keçirildiyi yollardır. Başqa sözlə insan həmin fəaliyyət zamanı qarşısına qoyduğu məqsədə hansı yollarla nail olur. Şəbhəsiz həmin yol və vasitələrin düzgün seçilməsi fəaliyyətin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün mühüm şərtidir.

Bütövlükdə götürüldükdə insanın hər cür fəaliyyətinin quruluşunda motiv, məqsəd, müvafiq işlər, onların icrası, qiymətləndirilməsi və nəzarət kimi mühüm komponentlər özünü göstərir. Bunları ümumiləşdirilmiş şəkildə götürmüş olsaq fəaliyyətin üç mərhələni keçdiyini söyləyə bilərik: hazırlıq, icra və qiymətləndirilmə. Fəaliyyətin icra mərhələsində insan müvafiq işləri və hərəkətləri həyata keçirir ki, bu da həmin fəaliyyətin məzmununu, ən mühüm komponentini təşkil edir.

İş və hərəkətlər. Fəaliyyət prosesində insan istər-istəməz müvafiq cari məsələləri həll etməli olur. Fəaliyyətin sadə bir cari məsələni həll etməyə yönəlmiş nisbətən bitmiş elementi iş və ya əməl adlanır. Məsələn, cümlədə mübtədanı tapmaq, 11 metrlik cərimə topunu vurmaq, içmək üçün çay

qaynatmaq və s. müvafiq fəaliyyətin nisbətən bitmiş elementi olan işlərdir. Bu cür işlər həm fiziki, həm də zehni planda həyata keçirilə bilər. Bu işlər gerçək aləmdəki cisimlərin vəziyyətinin və ya xassəsinin dəyişməsinə yönəlmiş olur. Hər cür maddi iş və ya əməl məkan və zamanla bağlı olan müəyyən hərəkətlərdən əmələ gəlir. Müəyyən bir hərəkəti icra etmək müxtəlif proseslər hesabına başa gəlir. Bu hərəkətlərin hamısı müəyyən zaman və məkan daxilində baş verir. Məsələn cümlədə mübtədanı tapmaq üçün biz cümləni oxuyuruq, cümlə üzvlərinə sual veririk və bizə lazım olan cümlə üzvünü sualına əsasən tapırıq. Bu proses müəyyən vaxt, məkan və zaman daxilində baş verir.

Hər cür maddi iş hərəkətlərin müəyyən sistem üzrə yerinə yetirilməsindən ibarətdir. O, işin məqsədindən, həmin işin yönəldiyi əşyanın xassəsindən və iş şəraitindən asılıdır. Belə ki, məsələn, sözü tərkibinə görə təhlil edən zaman etdiyimiz hərəkətləri cümlə üzvlərini tapmaq üçün etdiyimiz hərəkətlərdən fərqli şəkildə icra etməliyik. Yaxud, ümumi cəhətlərinin olmasına baxmayaraq «a» hərfini yazmaq üçün hərəkətlər «t» hərfini yazmaq üçün lazım olan hərəkətlərdən fərqlənəcəkdir.

Fəaliyyət zamanı icra olunan işlər daima özünəməxsus idarə olunma və nəzarət tələb edir. Fəaliyyət prosesində hərəkətlərin özünün icrası onun nəticəsinin işin son məqsədi ilə müqayisəsi əsasında fasiləsiz nəzarət altında saxlanılır və lazım gəldikdə təshih olunur. Təcrübə göstərir ki, iş və hərəkətlərin icrası zamanı nəzarəti və təshih etməni yerinə yetirə bilməyən adamlar ən sadə işi də yerinə yetirmək imkanına malik olmurlar.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, insanın hər hansı bir işi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi üçün iş və ya hərəkətləri

idarə etmək və təshih etmək bacarığına malik olması zəruridir. İşləri təşkil edən hərəkətlər sistemi isə nəticə etibarilə həmin işlərin məqsədilə idarə və tənzim olunur. Yerinə yetirilən işlərin nəticələri həmin işin məqsədi nöqtəyinə nəzərdən qiymətləndirilir və təshih olunur.

İnsan həyatı boyu müxtəlif fəaliyyət növlərini, iş və hərəkətləri icra etməli olur. Lakin bu iş və hərəkətlərin icrası həmişə eyni şəkildə asanlıqla getmir. İnsan artıq icra tərzlərinə yiyələndiyi iş və hərəkətləri çətinlik çəkmədən, sərbəst, səhvsiz olaraq yerinə yetirir, onun icrasına artıq vaxt sərf etmir. Bu onu göstərir ki, insan həmin fəaliyyəti mənimsəmişdir. Məsələn, şagird latın və ya kiril qrafiki ilə sərbəst şəkildə yazmağı və oxumağı bacarırsa onun həmin fəaliyyəti mənimsədiyini söyləyirik. Əksinə, şagird latın və ya kiril qrafiki ilə yazılmış mətni oxuya bilmirsə, bu zaman çoxlu səhvlərə yol verirsə deməli o, bu işi mənimsəməmişdir.

Fəaliyyətin mənimsənilməsi nəticəsində insanda müvafiq vərdişlər və bacarıqlar yaranır və onun həmin fəaliyyəti məvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsini təmin edir.

Vərdişlər və onların mahiyyəti. Əvvəl qeyd etdiklərimizdən aydın olduğu kimi, fəaliyyət insanın şüurlu məqsədləri ilə tənzim olunan fəallığıdır. Bu o deməkdir ki, insan fəaliyyəti üçün şüurluluq əsas, fərqləndirici amildir. İnsan hər hansı bir fəaliyyətin icrasına ilk dəfə başlayarkən işin müəyyən cəhətlərini əvvəlcə müfəssəl şəkildə və şüurlu tənzim etməli olur. Həmin işin dəfələrlə icrası, təkrarı nəticəsində zamanla həmin işi şüurun daha az iştirakı ilə yerinə yetirməyə başlayır.

Şüurlu təkrarlar nəticəsində insanda fəaliyyətin icra və tənzim olunmasının bu cür qismən avtomatlaşmış ünsürləri vərdiş adlanır. Fəaliyyətin mənimsənilməsi, vərdişlərin

yanarması zamanı yerinə yetirilən iş və hərəkətlər şüurlu iş və hərəkətlər olaraq qalır, yalnız onların icra tərzləri avtomatlaşmış olur.

Vərdislər yaranarkən qismən avtomatlaşmadan asılı olaraq, işin strukturunda bir sıra dəyişikliklər özünü göstərir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

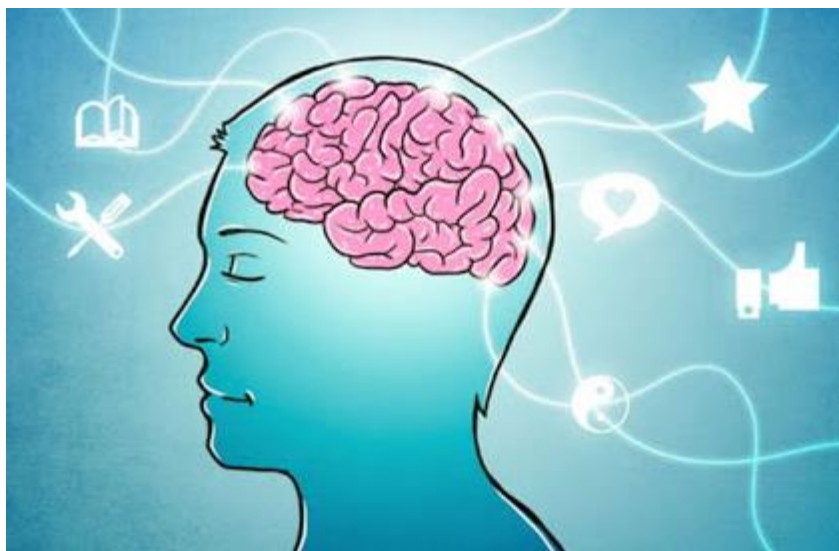
Vərdis yaranarkən birinci növbədə hərəkətlərin icra üsulları dəyişir. Hələ vərdis yaranmamışdan qabaq ayrı-ayrılıqda icra etdiyimiz bir sıra hərəkətlər vahid, mürəkkəb bir hərəkətdə birləşir. Biz həmin hərəkətləri ardıcıl olaraq fasiləsiz şəkildə, sürətlə yerinə yetirə bilirik. Məsələn, hər hansı bir musiqi parçasını çalmağı ilk dəfə öyrənən adam əvvəlcə müvafiq notları ayrı-ayrılıqda icra edir. Vərdis yarandıqdan sonra həmin musiqi parçasını rəvan və sürətlə ifa edir.

Vərdis yaranarkən artıq, lazımsız hərəkətlər aradan çıxır. Məsələn, xarici dili yenidən öyrənməyə başlayan adam danışarkən tez-tez dayanır, fikirləşir, artıq sözlər işlədir, ana dilinin strukturundan uzaqlaşa bilmir. Lakin vərdis yarandıqdan sonra bu kimi artıq hərəkətlərə yol verilmir.

İş üzərində sensor nəzarət üsulları dəyişir, görmə nəzarəti hərəkəti nəzarətlə əvəz olunur. Məsələn, kompyüterdə işləməyə təzəcə başlayan adam daima gözü ilə əlini nəyin üzərinə aparacağını, nəyə toxunacağını izləyir. Lakin bu sahədə vərdisə yiyələnmiş təcrübəli adam nəyi edəcəyini gözü ilə axtarmadan sanki barmaqları lazımi nöqtəyə yönəlir. Musiqi vərdislərinə, müəyyən cihazlarda, maşınlarda işləmək vərdislərinə yiyələnmiş adamlarda da görmə nəzarətinin hərəkəti nəzarətlə əvəz olunması özünü aydın şəkildə göstərir.

Vərdis yarandıqda işin mərkəzi tənzimətmə üsulları dəyişilir.

VII FƏSİL. PSIXİ HADİSƏLƏR

§ 7.1. Düşüncə. Təxəyyül

Müasir dövr elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdür. Bu dövr yeni elm sahələrinin meydana gəlməsi ilə fərqlənir. Özünün qədim tarixiliyi ilə fərqlənən elm sahələri ilə yanaşı tamamilə yeni elmlərin meydana gəlməsi onları bir-birlərindən fərqləndirməyi, onlardan lazımi şəkildə bəhrələnməyi tələb edir. Bu elmlərin bir çoxunun obyektı eyni olduğu halda, onlar öz predmetlərinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Hər bir elmin predmetini özünəməxsus hadisələr təşkil edir. Bu hadisələrdən bəziləri olduqca mürəkkəb, çətin dərk olunan hadisələrdir.

Psixologiya elminin predmetini təşkil edən hadisələr də məhz özünün mürəkkəbliyi və çətin dərk olunması ilə fərqlənir. Həmin hadisələr hələ qədim zamanlardan insanların diqqətini cəlb etmiş, bu sahədə müxtəlif fikirlərin, görüşlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Psixologiyanın öyrəndiyi bu hadisələr psixi hadisələr adlandırılmışdır. Psixi hadisələrin təsnifi və onun strukturu müxtəlif mövqelərdən şərh olunmuşdur. Bu sahədə daha çox diqqəti cəlb edən psixi hadisələrin üç qrupa ayrılması ilə bağlı olan fikirlərdir: psixi proseslər, psixi hallar, psixi xassələr.

Psixi proseslər insan davranışının ilkin tənzimləyicisi kimi meydana çıxır. Psixi proseslərə duyğu, qavrayış, hafizə, diqqət, təfəkkür, təxəyyül, hissləri və iradəni daxil edirlər. Psixi proseslərin müvafiq başlanğıcı, gedişi və sonu vardır. Məhz buna görə də psixoloqlar psixi proses termininin psixi faktın prosessuallığını nəzərə çarpdırmağını qeyd edirlər.

Psixi prosesləri üç qrupa ayırırlar:

- idrak prosesləri;

- emosional proseslər;
- iradi proseslər.

İdrak prosesləri gerçəkliyi dərk etmək, gerçək aləm haqqında məlumatların qavranılması və işlənməsi ilə bağlı olan psixi proseslərdir. Bunlara duyğular, qavrayış, hafizə, diqqət, nitq, təfəkkür, təxəyyülü aid etmək olar.

Emosional proseslərə insanların gerçəkliyə münasibətləri ilə bağlı olan hisslər daxildir. Gerçək aləmdə baş verən hər hansı bir hadisə insanda müsbət və mənfi emosiya yarada bilər ki, bu da onun fəaliyyətinə müvafiq təsir göstərir.

İnsanın həyat və fəaliyyətində iradi proseslərin də rolu az deyildir. İradi proses özünü insanın qərar qəbulu, çətinlikləri aradan qaldırmaq, öz davranışını idarə etmə şəraitində aydın şəkildə göstərir.

Düşünmə insan həyatında çox böyük və əvəzsiz rola malik bir amildir. Hər birimiz müəyyən düşüncəyə maliklik və hər birimizin düşüncə tərzini dünyanı dərk etməkdə mühüm rol oynayır.

Yaşadığımız cəmiyyətdə, ətrafımızda, yaxınlığımızda, dostlarımızda, sevdiklərimizdə, hətta özümüzdə belə yanlış, xətalı, bəzi hallarda isə təhlükəli düşüncənin olması mümkündür.

Hər an bizim ətrafımızda, sosial və ya fiziki mühitdə özümüzdən asılı olaraq və ya qeyri-iradi müəyyən proseslər baş verir. İnsan beyni müxtəlif duyğu orqanları vasitəsilə bu hadisələri dərk edir. Bu da insan beynində müəyyən inikasin yaranmasına səbəb olur. Daha sonra isə insan öz əqli ilə bu inikasdan müəyyən təhlillər edir və düşüncə tərzini formalaşdırır. Nəticə etibarilə isə düşüncə tərzimizin təsiri ilə xarakterimiz formalaşır. Bu baxımdan xarakterimizin düşüncə tərzimizin məhsulu olduğunu söyləyə bilərik.

Ümumi olaraq götürsək, düşüncə fikirlərimizi şüurlu şəkildə idarə etməyimizdir.

Düşüncə ictimai mühitin təkanverici qüvvəsidir. Bəşər tarixində baş vermiş bütün global proseslər, hadisələr, dəyişikliklər, kəşflər və ixtiralar, ictimai inkişaf mərhələləri məhz insan düşüncəsinin təsiri nəticəsində baş vermişdir. İnsanı düşüncəsiz adlandırmaq yanlışdır. Düşüncə səhv, xətalı, dar ola bilər. Əgər səhv düşüncəni düşüncəsizlik adlandırsaq, demək ki, düşüncəsizlik özü də bir düşüncə tərzidir. Bütün dövrlərdə insanların əməli fəaliyyətlərinə təsir onların düşüncə tərzinin dəyişdirilməsi nəticəsində baş vermişdir. İslamdan əvvəlki dövr ilə İslamın gəldiyi dövrü müqayisə etsək, maraqlı məqamlara rast gələrik. İslamdan əvvəlki dövr ərəb cəmiyyətinə nəzər yetirsək, görərik ki, o dövr ərəblərin düşüncə tərzini onlara bützlərə ibadət etməyi, faizi, zinanı və s. bir həyat norması kimi göstərirdi. Bu insanın düşüncə tərzinə görə qadın ən aşağı varlıq hesab olunur və qız övladı diri-diri basdırılırdı. Lakin İslam dini birbaşa şəri hökmlərin toplusu olaraq insanlara göndərilmədi. Uca Allah öz dinini göndərərkən hər şeydən qabaq insanların qəlblərinə və düşüncələrinə xitab etdi. Bützlərə ibadət etməyin, faizin, zinanın yanlış olduğunu, pis bir əməl olduğunu göstərdi. İnsanları zülmətdən nura, yəni küfrdən imana çıxaran yolu göstərdi. Əslində küfr və iman iki müxtəlif və ziddiyyətli düşüncə tərzinin bariz nümunəsidir. Uca Allah insanların düşüncə tərzini dəyişməklə onlarda möhkəm bir əqidənin əsasını qoymuşdur. Göründüyü kimi, məhz Yaradan belə insanlara doğru yolu ilk öncə onların düşüncə tərzini dəyişməklə göstərmişdir.

Hər zaman cəmiyyətdə müxtəlif düşüncələr mövcud olur. Tez-tez bu və ya digər insanın dar və ya geniş

düşüncəyə sahib olduğu haqqında eşidirik. Ümumilikdə dar və ya geniş düşünmə birbaşa insanın fəaliyyəti və dünyaya, hadisələrə baxışı və təhlil etməsi ilə əlaqədardır. Dar və geniş düşüncə dedikdə nə nəzərdə tutulur?

İnsanın başına gələn bir çox problem, həmçinin, xeyir onun düşüncəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. İnsan sosial varlıqdır. Cəmiyyət içərisində yaşayır, fəaliyyət göstərir, insanlarla daim əlaqə və ünsiyyət prosesində olur. Eyni zamanda ətrafında baş verənlərə müəyyən reaksiya vermək zərurəti ilə üzləşir və ya verməməklə laqeydlik nümayiş etdirir. Qeyd edək ki, ətrafda baş verən proseslərə laqeyd olub-olmamağın özü də düşüncənin bir növüdür.

Ətrafımızda baş verənləri bir kub şəklində təsəvvür edək. Bir çox insan kubun çoxtərəfli olduğunu unudaraq, onun bir tərəfində durub baş vermiş hadisə haqqında fikir yürütməklə kifayətlənirlər. Halbuki bu amil insanlar arasında ən çox anlaşılmaqlara səbəb olma və ictimai münasibətləri zədələmə xüsusiyyətinə malikdir.

Əfsuslar olsun ki, yaşadığımız cəmiyyətdə dar düşünmə faktorları xüsusilə genişdir. İnsanlar bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmır, öz fikrinin haqlı olduğu halda, digər fikrin də haqlı ola bilmə ehtimalını nəinki qəbul etmir, həmçinin, bununla barışırlar. Tanınmış amerikalı sosioloq Steven Kovey insanların cəmiyyətdə öz ətrafına təsirlilik gücündən danışarkən düşüncə tərzinə görə insanları iki qrupa bölür: reaktiv insanlar və proaktiv insanlar.

Reaktiv düşüncəli insanlar mövcud duruma qarşı daim tənqidi yanaşan, başına gələn çətinliklərin, problemlərin səbəbini və həll yollarını kənarda axtaran insanlardır. Bir çoxlarımız, özümüz belə fərqiində olmadan məhz bu cür düşüncəyə sahib olduğumuzu hiss etmirik. Reaktiv düşüncəli

insanlar tez-tez "kaş belə olaydı", "bunu daha yaxşı edə bilsəydim", "həyat yoldaşım daha anlayışlı olsaydı", "müdirim daha az tələbkər olsaydı" kimi ifadələrə müraciət edirlər.

Bu cür düşüncəli insanlarda pessimizm hallarına rast gəlmək mümkündür. Həyatdan tez yorulmaq halları, insanlara qarşı anlayışsızlıq, öhdəsinə götürdüyü işdən çox tez və asanlıqla soyuma, sona kimi aparıb başa çatdırmama və ya könülsüz olaraq icra etmə halları bu cür düşüncəli insanlara xarakterikdir. Onlar hadisələrə yanaşmada qeyri-dəqiq olur, məsuliyyəti başqalarında axtarır, bununla da özlərini sığortalamağa çalışırlar.

Proaktiv düşüncəli insanlar isə geniş düşüncəli insanların ən bariz nümunəsidirlər. Bu tip düşüncəyə malik insanlar hər zaman özlərini idarə etməyə və özlərini içəridən islah etməyə üstünlük verir, öz daxili səsəsinə qulaq asar, məsələnin həlli yollarında ətrafdakıların nə edəcəklərini deyil, özlərinin hansı töhfəni verə biləcəklərini, hansı səmərəli addımlar ata biləcəklərini düşünürlər. Bu tip düşüncə sahibi insanlar hər zaman özlərinə inam hissəsinə sahib olmaqla yanaşı, ətrafdakılara da müsbət enerji verirlər. Bu tip insanlar "edə bilərəm", "bacararam", "həyat yoldaşımla daha gözəl münasibət yarada bilərəm", "işdə tapşırıqları daha dəqiq yerinə yetirə bilərəm", "təhsilimdə ən yaxşılardan biri ola bilərəm", "insanlarla daha gözəl şəkildə ünsiyyət qura bilərəm" kimi söz və ifadələrə üstünlük verirlər.

Dar düşünmə insanın məhsuldarlıq qabiliyyətini aşağı salır, sosial əlaqələrinin zəifləməsinə səbəb olur, ünsiyyət prosesində bir sıra problemlər yaradır. Təbii ki, bununla da razılaşmaq lazımdır ki, insanın dünyagörüşü, informasiya genişliyi onun düşüncə tərzinin inkişafında çox mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Düşüncələrimizi düzgün istiqamətləndirmək istəyiriksə, həyata geniş baxmaq, müxtəlif prizmalardan təhlil etmək istəyiriksə, o zaman çoxlu sayda informasiyaya malik olmamız, insanlarla sosial əlaqələrimizi hər zaman gücləndirməyimiz, hər zaman yeni məlumat, elm axtarışında olmağımız vacib şərtidir.

İnsan düşüncələrinin ağasıdır, onların düzgün səmtə yönəltmək, dar və ya geniş düşünmək də onun öz əlindədir. Həyatımız müxtəlif rəngarəng hadisələrlə zəngindir. Bu həyatda bu vaxta qədər hər birimiz bir çox yanlışlığa yol vermişik. Lakin xoşbəxt olmaq, daha gözəl yaşamaq, daha gözəl düşünmək, insanlara öz düşüncələrimiz və düşüncələrimizin əməli fəaliyyətimizə olan təsiri ilə daha çox təsir etmək, onları sevmək və sevindirmək, yaxınlarımıza, ətrafımıza gözəllik və sevinc bəxş etmək və onları da gözəl və geniş şəkildə düşünməyə vadar etmək bizim öz əlimizdədir. Həqiqi düşünmə və düşündürmə, həm özünü, həm də düşündürdüyünü xilas edə biləcək, problemlər qarşısında dayanıqlı olmağa yardımçı olacaq ən təsirli qüvvələrdəndir.

Təxəyyül —keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə deyilir.

Təxəyyül digər idrak proseslərindən bu xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

- Keçmiş qavrayış materialının olması.
- Materialın yenidən işlənməsi.
- Bu əsasda yeni surətin yaradılması.

Təxəyyül prosesində insan xarici aləmdə bilavasitə olmayan yeni surətlər yaradır. Lakin insan təxəyyül prosesində nə qədər yeni surətlər yaratsa da, heç bir şeyi

özündən uydurmur, yeni surətin ayrı-ayrı əlamət və ünsürlərini ancaq həyatdan götürür. Təxəyyül surətlərinin keyfiyyəti, ilk öncə insanın təsəvvür ehtiyatının, bilik təcrübəsinin zəngin, çoxcəhətli olmasından asılıdır. Onlar nə qədər əhatəli olsa təxəyyüldə yeni surətlər yaratmaq üçün gərəkli material çox olar.

Təxəyyül varlığı konkret obrazlı formada əks etdirir. Biz bu cəhəti alimin və yazıçının fəaliyyətində aydın şəkildə görə bilərik. Alim də, yazıçı da varlığı əks etdirir, lakin biri məntiqi dəlillərlə, sübutlarla, digəri isə təxəyyülün köməyi ilə, yaratdığı obrazlarla. Təxəyyül bir psixi proses kimi, təbii ki, müəyyən fizioloji proseslərlə, beyinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Burada ilk növbədə insan beyinin analitik-sintetik fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, insan öz praktik, əməli fəaliyyətində varlığın cisim və hadisələrini tərkib elementlərinə ayırır. Məhz bu elementlər sonradan başqa, yeni qaydada birləşdirilir, yeni surətlər yaradılır.

Varlıq, aləm bu surətlərdə əks etdirilir. Təxəyyül surətlərinin yaranmasının fizioloji mexanizmində əvvəllər beyində yaranmış müvəqqəti sinir rabitələrinin yenidən, yeni qaydada birləşməsi və canlanması dayanır. Təxəyyül fenomen xüsusiyyətlərə malik psixi prosesdir. Burada qeyri-adi olan odur ki, təxəyyül obrazları beyində gedən fizioloji proseslərin nəticəsində yaranırsa da, bu obrazlar yarandıqdan sonra orqanizmdə gedən digər fizioloji proseslərə təsir edə bilər. Təxəyyüldən psixoterapiyada da geniş istifadə olunur və müəyyən psixoloji gərginliyin aradan qaldırılmasına imkan verir. Təxəyyül çox mürəkkəb psixi prosesdir.

Təxəyyülün növləri. Passiv təxəyyül.

Passiv təxəyyül prosesində surətlərin yaradılması ətraf mühiti dəyişdirməyə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyət kimi özünü

göstərmir. İnsan reallıqdan uzaq olan surətlər yaradır. Bu halda insan fantastik təsəvvürlər aləminə qapılır, özünün çətin vəzifələrini həyata keçirmək naminə, sanki, təxəyyülünün yaratdığı surətlərin arxasında gizlənir. Bu cür təxəyyül növü passiv təxəyyül adlanır.

Passiv təxəyyül özü də iki növə, **niyyətli və niyyətsiz** təxəyyül növlərinə ayrılır. Xoş, sevincli, dadlı xülyaya qapılmaq hər kəsə xas olan bir cəhətdir. Xülya obrazları ilə insanın tələbatları arasında birbaşa rabitə, əlaqə mövcuddur.

Belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, insanın təxəyyül fəaliyyətində bu növ təxəyyül üstünlük təşkil etsə, belə adamlara xülyaçı, xülyapərəst adamlar deyilir. Bu cəhət şəxsiyyətin mənfi cəhəti olub, onu passivləşdirən, fəaliyyətdən qoyan bir cəhətdir. Passiv təxəyyülün niyyətsiz növü adətən şüurun, insanda ikinci signal sisteminin fəaliyyəti zəiflədiyi zaman baş verir.

Passiv təxəyyül niyyətli və niyyətsiz növlərə ayrılırsa, **fəal təxəyyül** həmişə niyyətli xarakterə malik olub, **bərpaedici və yaradıcı təxəyyül** növlərinə ayrılır. Bərpaedici təxəyyül təsvirə, sxemə əsasən surətlərin yaradılması prosesidir. Mövcud olmuş, yaxud mövcud olan, lakin bizim tərəfimizdən heç zaman bilavasitə qavranılmamış obyektlərin təsvirə əsasən surətlərinin yaradılmasına bərpaedici təxəyyül deyilir. Bərpaedici təxəyyül insanın həyat və fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla təlim fəaliyyətində müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Yaradıcı təxəyyül fəaliyyətin tərkib hissəsini təşkil edən yeni surətlərin yaradılmasıdır. Təxəyyülün bu növü heç bir sxemə, təsvirə istinad etmədən, müstəqil olaraq yeni surətlərin yaradılmasından ibarətdir. Bəzən yanlış olaraq yaradıcı təxəyyüllə, yəni, yeni orijinal obrazların yaradılması

prosesi ilə yaradıcılıq deyilən fəaliyyət prosesini eyniləşdirirlər.

Təbii ki, insanın yaradıcılıq fəaliyyəti yaradıcı təxəyyülə çox bağlıdır. Lakin, bunlar eyniləşə bilməz.

Xəyal təxəyyülün növlərindən biridir. Xəyal arzu edilən gələcəyə yönəlmiş obrazların yaradılması prosesidir. Xəyal xülya deyil. Xəyalı xülyadan ayıran odur ki, xəyal əsasən real, həyata keçirilməsi mümkün olan surətlərin yaradılması prosesidir. Xəyal insanın fəallığının çox qüvvətli stimullarından biridir. Xəyal insana fəaliyyətində və mübarizəsində qarşıya çıxan çətinliklərə üstün gəlməkdə bir güc, qüvvə verir. Xüsusilə gənclərin, məktəblilərin gələcək peşələri, həyat mövqeləri haqqındakı xəyalları onları yaxşı oxumağa, çalışmağa, özlərinin təhsil fəaliyyətlərinə daha ciddi yanaşmağa sövq edir. Göstərilən bütün bu cəhətlərinə görə xəyal insanı passivləşdirən xülyadan əsaslı şəkildə fərqlənir. Xəyal insanın reallaşa bilən, yaxud reallaşması mümkün olan fantaziyasıdır.

§ 7.2. Hafizə. Qavrayış

İnsanın duyub qavradığı informasiyalar onun yaddaşından həmin anda silinib getmir, müəyyən zaman müddətində beyində qorunur. Bəziləri isə ömürlük qalır. Bu prosesdə hafizə önəmli rol oynayır.

Hafizə şəxsiyyətin psixi həyatının əsasıdır. İnsan hafizəsinin qanunlarının öyrənilməsi psixoloji elmlərin çox mühüm bölmələrindən biridir. Məlumdur ki, bizim hər bir hissimiz, yaşantılarımız, hərəkətlərimiz yaddaşımızda

müəyyən izlər qoyur ki, bu uzun müddət saxlanılır, müvafiq şəraitdə yenidən təzahür edir və şüurun predmeti olur. Bu insana imkan verir ki, informasiya toplansın, keçmiş təcrübənin izləri ilə bu təcrübəni doğuran hadisə yox olduqda da iş aparıla bilsin.

Hafizə keçmiş təcrübənin beyində nəqsləndirilməsi, yadda saxlanması sayəsində sonralar onun tanınma və yada salınmasından ibarət mürəkkəb psixi fəaliyyətdir.

Hafizənin insan həyatında və fəaliyyətində əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bütün psixi proseslərin ən mühüm xarakteristikası olan hafizə insan şəxsiyyətinin vahidliyini və tamlığını təmin edir. Hafizə və onun mexanizmləri ta qədim zamanlardan mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb edən bir problem olmuşdur. Bu baxımdan hafizənin psixoloji, fizioloji, biokimyəvi və s. nəzəriyyələri meydana çıxmışdır. Hafizənin psixoloji nəzəriyyəsində hələ vaxtilə Aristotelin irəli sürdüyü assosiasiya anlayışı xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bu anlayış bütün psixi törəmələrdə məcburi prinsip kimi irəli sürülmüşdür. Bu prinsipə görə əgər müəyyən psixi törəmələr şüurda eyni vaxtda və ya bir-birinin ardınca meydana gəlirsə, onların arasında assosiativ əlaqə yaranır və bu əlaqələrin hər hansı bir ünsürü yenidən canlandıqda şüurda mütləq onun bütün ünsürlərinin təsəvvürünü yaradır.

Hafizə haqqında fizioloji nəzəriyyənin əsasını akademik İ.P.Pavlov qoymuşdur. Fizioloji nəzəriyyə hafizənin fizioloji əsasını beyin qabığında müvəqqəti əlaqələrin yaranması, möhkəmlənməsi və canlanması ilə bağlayır.

Hafizə haqqında biokimyəvi nəzəriyyə tərəfdarları belə hesab edirlər ki, beyində müəyyən üzvlərin möhkəmlənməsi, hifz edilməsi və yada salınması proseslərinin mexanizmləri əsasında xarici qıcıqlandırıcıların təsiri altında sinir

hüceyrələrində baş verən spesifik kimyəvi dəyişmələr durur.

Hafizə prosesləri

Hafizənin yaddasaxlama, yadasalma, tanıma və unutma kimi prosesləri vardır. Hafizə üç mühüm prosesin nəticəsində yaranır. Onlardan birincisi yaddasaxlamadır. Bu prosesdə beynə daxil olan müxtəlif informasiyaların təhlili, identifikasiyası və kodlaşdırılması aparılır.

Hafizə prosesinin ikinci mərhələsi informasiyanın hifz olunmasıdır.

Prosesin üçüncü mərhələsi ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari yadasalmadır. İnformasiyanın yada salınmasını haqlı olaraq hafizənin əsas funksiyası, insanın öz təcrübəsindən istifadə edə bilməsinin əsası hesab edirlər.

Yaddasaxlama duyub qavradıqlarımızın beyində hifz olunması prosesidir. Bu zaman yeni qavranılanların əvvəllər əldə etdiklərimizlə əlaqələndirilməsi yolu ilə möhkəmləndirilməsi baş verir. Anlamadan asılı olaraq yaddasaxlamanın məntiqi və mexaniki növləri mövcuddur. Məntiqi yaddasaxlamanın əsasında anlama dayanır. Bu zaman insan öyrəndiklərini öz sözləri ilə ifadə edə bilir. Mexaniki yaddasaxlama isə quru əzbərləmə, bəzən mənaya əhəmiyyət vermədən yaddasaxlamadır.

Adətən mexaniki olaraq yadda saxlayan şagird və ya tələbə materialın ayrı-ayrı hissələrini ayrılıqda yada sala bilmir. Ən fərdiləşdirilmiş psixi hadisələrdən hesab olunan hafizə çoxsaylı amillərdən: beyinin xüsusiyyətlərindən, mərkəzi sinir sistemindən, mühitdən, fəaliyyətin xarakterindən və şəxsiyyətin növündən asılıdır.

Məhz bu səbəbdən yaddasaxlamanın ən ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək xeyli çətindir və

daha çətini isə onun səmərəli şəkildə idarə edilməsini öyrənməkdən ibarətdir. Hafizənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı çoxsaylı metodikalar işlənmiş, tövsiyələr hazırlanmışdır. Alman psixoloqu Q.Ebbinhauz materiala məna və emosional münasibətlərdən asılı olaraq mexaniki yaddasaxlamanın qanunauyğunluqlarını özündə birləşdirən vahid sistem təklif etmişdir.

1. İnsana ilk dəfə təsir göstərən xarici təzyiqi o daha güclü və uzunmüddətli yadda saxlayır.

2. Güclü emosional reaksiya doğurmayan, lakin kifayət qədər mürəkkəb olan informasiya hafizədə hifz olunmur.

3. Diqqətin mərkəzləşdirilməsi nə qədər güclü olarsa, yaddasaxlama da o qədər sürətli baş verir.

4. Çoxsaylı fakt və təəssüratların əvvəli və sonu daha yaxşı yadda saxlanılır.

5. Təkrar yaddasaxlamanın daha səmərəli yoludur.

6. Məntiqi əlaqəsi və bir-birilə sıx bağlı olan fakt və hadisələr daha asan yadda saxlanılır. Çünki bu zaman assosiativ təəssürat daha asan və sistemli olur. Burada sanki əşya və hadisənin elementlərinin yadda saxlanması bir-biri ilə sıx bağlanır.

Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq yaddasaxlamanın **qeyri-ixtiyari və ixtiyari** növlərini qeyd edirlər. Qeyri-ixtiyari yaddasaxlama qarşıya məqsəd qoymadan duyub-qavradıqlarımızın yadda saxlanmasıdır. Yaddasaxlamanın davamlılığından asılı olaraq **qısamüddətli və uzunmüddətli** növləri də vardır. Qısamüddətli yaddasaxlama saniyə və dəqiqələrlə, uzunmüddətli yaddasaxlama isə saatlarla, günlər, aylar, illərlə ölçülür.

Yaddasaxlamanın bir növü kimi süni yolla assosiasiya yaradaraq yaddasaxlamayı da qeyd edirlər. Bu cür

yaddasaxlama mnemonik yaddasaxlama adlanır. Məsələn, 20.07 rəqəmini yaddasaxlamaq üçün 2007-ci ili yada salmaq kifayətdir. Yaxud yeni tanış olduğumuz adamın adını həmin adda olan yaxın adamımızın adı ilə eyni olduğuna görə yadda saxlayırıq.

Yadasalma əvvəllər psixikada möhkəmlənmiş məzmunun uzunmüddətli hafizədən operativ hafizəyə gətirilməsi nəticəsində aktuallaşdırılması, xatırlanmasından ibarət olan hafizə prosesidir. Yadasalma da **ixtiyari və qeyri-ixtiyari** olur.

Beyində hifz olunanların qısa müddətdən sonra yenidən yada salınması xeyli çətin baş verir, əsasən, 2-4 gündən sonra daha aydın və əhatəli yada salınır. Yadasalmada hadisələrin hansı kontekstdə baş verdiyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, köhnə əşyalar, kitablar, ev, uşaqlığın keçdiyi yerlər və onlarla bağlı olanlar daha güclü təsir edir.

Tanıma. Bu prosesə gəldikdə o, hər hansı bir obyektə yenidən qavrama zamanı yada salmaqdan ibarətdir. Tanıma olmasaydı biz cisimləri artıq bizə tanış olan kimi deyil, yeni cisim kimi qavrayardıq.

Unutma. Hafizə ilə bağlı çətinliklər yadasalmadan daha çox xatırlama ilə əlaqədardır. Müasir psixologiyanın bir çox tədqiqatları sübut edir ki, sağlam beyində informasiyalar uzun müddət hifz olunsun da onların çox hissəsi istifadə olunmamış qalır. Praktiki olaraq böyük əksəriyyəti «əlçətməz» olur, «unudulur», amma deyirlər ki, onlar bunu bilirdi, oxumuşdu, eşitmişdi və s. Psixoloqlar bunu unutma adlandırırlar. Yəni psixikada olan informasiyalar dəqiqliyini, aydınlığını itirir və ya azalır. Q.Ebbinhauzun təcrübəsi bu baxımdan maraqlıdır. O, sübut edir ki, öyrənilən materialın 40 faizi yarım saat sonra, 66 faizi bir gündən sonra, 75 faizi

üç gündən sonra, 79 faizi bir aydan sonra unudulur. Əlbəttə, burada fərdi xüsusiyyətlər, materialın mənalılığı, əhəmiyyətliliyi də böyük rol oynayır.

Lakin psixika üçün paradoksal hallar da xasdır. Məsələn, yaşlı adamlar indicə, az müddət əvvəl eşitdiklərini asanlıqla unutduqları halda, uzaq keçmişdə baş verənləri çox da çətinlik çəkmədən və aydın xatırlayırlar. Bu fenomen «Ribo qanunu» adlanır.

Unutmanın ikinci mühüm amili adətən mövcud informasiyadan aktiv istifadə olunmasıdır. O şeylər daha tez unudulur ki, ona az tələbat olur və ya ehtiyac olmur. Yaşlı adamlarda verbal hafizə daha tez unutqanlıqla əvəz olunur. Uşaqlığın təəssüratı, xatirələri, hərəkət vərdisləri (velosiped sürmək, gitara çalmaq, üzgüçülük, futbol oynamaq və s.) hafizədə daha davamlı, bəzən on illərlə heç də çox iradi səy göstərmədən yada salınır. Belə faktlar da məlumdur ki, üç il həbsxanada «oturmuş» adam nəinki qalstuk bağlamağı, hətta ayaqqabı bağlamağı belə unudur.

Unutma eyni zamanda, psixikanın özünümüdafiə mexanizmidir. Unutma şüur və şüuraltı sahələri sarsıntı və pozulmalardan qoruyur. İnsana xüsusilə kəskin təsir etmiş hadisələrin uzun müddət həmin şiddətlə davam etməsinə təbii ki, orqanizm davam gətirməz. Vaxt keçdikcə onun təsiri azalır, tədricən unudulur.

Ümumiyyətlə, o şeylər "unudulur" ki, psixoloji tarazlığı pozur, davamlı neqativ gərginlik yaradır. Hafizə insanın daha asan pozulan qabiliyyətlərindəndir. Onun çoxsaylı pozuntuları geniş yayılmışdır. Baxmayaraq ki, insanların çoxu onun pozulduğunu hətta bilmirlər və yaxud da çox sonralar bilirlər. Hafizənin pozulması insanın fərdi

xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Onların təhlili hafizənin bir daha psixoloji fenomen olduğunu təsdiq edir.

Hafizənin növləri. Hafizənin növlərini ayrı-ayrı meyarlara görə təsnif etmək olar:

I. Genetik meyarla, yəni mənşəyinə görə hafizənin 4 növünü qeyd etmək olar:

1. **Surət hafizəsi və ya obrazlı hafizə** (ardıcıl surətlər, əyani surətlər, təsəvvür surətləri). Surət hafizəsi gerçəkliyin cisim və hadisələrinin keçmişdə qavramış olduğumuz surətlərinin yadda saxlanması, hifz edilməsi və yadda salınmasıdır.

2. **Hərəkət hafizəsi.** Müxtəlif hərəkətlərin və onların sisteminin yadda saxlanması, hifz olunması və yadda salınmasıdır.

3. **Emosional hafizə.** Yaranmış hisslərin, şəxsi emosional vəziyyətin və affektlərin yadda saxlanması və yadda salınmasıdır.

4. **Sözlü-məntiqi hafizə.** Fikirlərin, anlayışların yadda saxlanması, hifz edilməsi və yadda salınmasından ibarətdir.

II. Fəaliyyətin məqsədindən və hafizənin ixtiyari surətdə tənzim edilmə səviyyəsindən asılı olaraq hafizənin **qeyri-ixtiyari və ixtiyari** növlərini fərqləndirirlər. Əgər bu və ya digər materialın yadda saxlanması, xatırlanması üçün qarşıya xüsusi məqsəd qoyulmursa və onlar sanki öz-özünə, müəyyən yol və vasitələrdən istifadə etmədən, heç bir iradi cəhd göstərilmədən yadda qalırsa bu qeyri-ixtiyari hafizə adlanır.

Əgər insan qarşısına xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoyur və lazım olan materialı yadda saxlamaq üçün iradi səy göstərsə, üsul və qaydalardan istifadə edərsə bu ixtiyari hafizə adlanır.

III. Materialın möhkəmlənməsi və yadda saxlanması müddətindən asılı olaraq hafizənin **qısa müddətli, uzun müddətli və operativ** növləri qeyd edilir. Qısamüddətli hafizədə bilavasitə qavradığımız cisim və hadisələri müəyyən müddət ərzində görməkdə, eşitməkdə və s. davam edirik. Qısamüddətli hafizə çox az müddət (bir neçə saniyə və ya dəqiqə) davam edən bir prosesdir. İndicə hiss üzvlərimizin verdiyi məlumatı operativ sürətdə tutmağa, dəyişdirməyə və canlandırmağa qısamüddətli hafizə deyilir.

Operativ hafizə insanın bilavasitə həyata keçirdiyi aktual iş və əməliyyatlara xidmət edən mnemik prosesdir. Adətən insan müəyyən məsələni həll edərkən ona lazım olan məlumatları xatırlayır və ondan istifadə edir. Əməliyyatlar qurtardıqdan sonra həmin məlumat yenidən beyində hifz olunur. Bu proses operativ hafizə ilə əlaqədardır.

Uzunmüddətli hafizə isə qavranılan materialın möhkəm və uzun müddət yadda saxlanması ilə xarakterizə olunur. Uzunmüddətli hafizə ilə bağlı toplanmış materiallar göstərir ki, onun həcmi və müddəti demək olar ki, hədudsuzdur.

Qavrayış — Həqiqi və mücərrəd varlığın insan tərəfindən bilavasitə hissən qavranılması, xarici aləmin hadisələrini qavramaq, dərk etmək, fərqləndirmək və anlamaq qabiliyyətidir.

Qavrayış haqqında anlayış. Cisim və hadisələr hiss üzvlərimizə təsir edir və duyğu şəklində subyektiv effekt yaranır. Bu zaman subyekt əks etdirilən obyektə münasibətdə heç bir fəallıq göstərmir. Duymaq qabiliyyəti anadangəlmə sinir sisteminə malik olan həm bizə, həm də bütün canlılara xasdır. Aləmi obrazlar şəklində qavrama ancaq insanlara və ali heyvanlara aiddir. Bu proses həyat təcrübəsinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq inkişaf edir.

Həm duyğu, həm də qavrayış hər ikisi hissi idrak prosesləridir. Varlığın, aləmin dərki duyğu və qavrayışdan başlanır. Bunların hər ikisi cisimlərin, hadisələrin insanın duyğu üzvlərinə bilavasitə təsiri zamanı əmələ gəlir. Bununla belə bu iki psixi proses arasında prinsipial fərq mövcuddur.

Məlum olduğu kimi, duyğu hal-hazırkı anda hiss üzvlərimizə bilavasitə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin inikasından ibarət olan sadə psixi prosesdir.

Qavrayış isə duyğuya nisbətdə mürəkkəb psixi prosesdir. Cisim və hadisələrin hiss üzvlərinə bilavasitə təsiri nəticəsində onların insan beynində bütövlükdə inikasından ibarət olan psixi prosesə *qavrayış* deyilir.

Qavrayışın əsas xüsusiyyətləri

Qavrayışın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunlara qavrayışın *əşyaviliyi*, *tamlığı*, *sabitliyi*, *mənəhliliği*, *seçiciliyini* aid etmək olar. Qıcıqlandırıcıların ayrı-ayrı xassələrini əks etdirən duyğulardan fərqli olaraq, qavrayış cisimləri bütövlükdə, onun bütün əlamətləri ilə birlikdə əks etdirir.

Bir psixi proses kimi qavrayışın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlərdən biri qavrayışın *əşyaviliyidir*. Qavrayışın əşyaviliyi obyektləşdirmə aktında ifadə olunur. Yəni biz ayrı-ayrı əlamətlərini duyduğumuz cisim, yaxud hadisəni aləmdə mövcud cisimlər, hadisələr qrupuna aid edirik, xarici aləmdən alınan məlumatları həmin aləmin özünə aid edir və onu əks etdiririk.

Qavrayışın əşyaviliyi anadangəlmə keyfiyyət deyil. O, həyat fəaliyyəti prosesində ləmişə və hərəkət duyğularının görmə duyğusuna qoşulması nəticəsində formalaşır. Belə bir fakta diqqət yetirək. Klinik müşahidələr göstərir ki,

kantuziya nəticəsində beyni zədələnmiş xəstədə göz almacıqlarının tam hərəkətsizliyi əmələ gəldikdə, o ətrafda olan hər şeyi işıq seli kimi duyur. Predmetləri qavraya bilmir. Lakin müəyyən müalicə aldıqdan sonra göz almacıqlarının hərəkəti bərpa olunur. Ancaq bundan sonra predmetləri qavraya bilir. Bu fakt onu göstərir ki, cisimlərin qavranılmasında görmə duyğusu ilə yanaşı hərəkət duyğusunun da iştirakı vacibdir. Qavrayışın əşyaviliyi deyilən keyfiyyəti ancaq bu zaman meydana çıxır.

Qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti davranışın tənzim olunmasında mühüm rol oynayır. Adətən insan əşyaları onların görkəminə görə deyil, təcrübədə onlardan necə istifadə etdiyinə, onların əsas xassəllərinə görə xarakterizə edir. Bu isə qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti sayəsində mümkün olur. Məsələn, biz oyuncaq tapançanı həqiqi tapançadan, yaxud bir quşun müqəvvasını canlı quşdan ayıra biliriksə və onlarla müvafiq şəkildə davranırıqsa, burada qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti özünü göstərir.

Qavrayışın digər bir xüsusiyyəti isə onun *tamliğıdır*. Qavrayış cisimlərin ayrı-ayrı xassələrini, əlamətlərini əks etdirən duyğulardan fərqli olaraq cisimlərin tam surəti kimi təzahür edir.

Qavrayışın *sabitliyi* onun digər bir xüsusiyyətidir. Qavrayışın sabitliyi qavranılan cismin surətinin, onun dərk edilmə şəraitinin dəyişilməsinə baxmayaraq, sabit qalmasında ifadə olunur. Bu daha çox görmə qavrayışında özünü büruzə verir. Məsələn, eyni bir karandaş həm 20 sm, həm də 1 metr məsafədə böyüklük etibarı ilə eyni cür qavranılır.

Yaxud, biz qarşımızdakı boşqabı üstdən dairə şəklində, yandan baxanda isə ellepis şəklində görməli idik. Lakin biz

onu hansı tərəfdən baxmağımıza baxmayaraq dairə şəklində qavrayırıq. Bu qavrayışın sabitliyi ilə əlaqədardır.

Qavrayışın sabitliyinin həqiqi mənbəyi perseptiv sistemin fəaliyyətindən ibarətdir. Sıx meşə şəraitində yaşayan adamlar üzərində aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, həmin adamlara uzaqda olan obyektləri göstərdikdə onlar bu əşyaları uzaqda olan əşya kimi deyil, kiçik əşya kimi qavramışlar.

Qavrayışın sabitliyi anadangəlmə bir xüsusiyyət deyil. Belə bir fakta diqqət yetirək. Uşaqlıqda gözləri tutulmuş bir insanın görmə qabiliyyəti cərrahiyyə əməliyyatı sayəsində bərpa edilir. Əməliyyatdan sonrakı ilk vaxtlarda ona elə gəlir ki, 10-12 metr hündürlükdə olan pəncərədən küçəyə tullansa ona heç bir ziyan dəyməz. Bu o deməkdir ki, həmin adam aşağıda olan obyektləri uzaqda olan obyekt kimi yox, kiçik obyektlər kimi qavramışdır. Bu qavrayışın sabitliyinin pozulmasıdır. Yaxud da belə demək olar ki, perseptiv sistemin fəaliyyət göstərməməsidir. Müalicə dövrü keçir. Perseptiv sistem fəaliyyətə başlayır, qavrayışın sabitliyi də bərpa olunur.

Qavrayışın **mənəvilik** xüsusiyyəti də qavrayışı xarakterizə edən başqa bir cəhətdir. Qavrayış zamanı yaranan obrazlar qıcıqlandırıcıların bilavasitə təsiri nəticəsində yaransa da, bu zaman yaranan surətlər həmişə müəyyən məna əhəmiyyətinə malik olur. İnsanın qavrayışı təfəkkürlə, əşyanın mahiyyətini anlamaqla sıx şəkildə bağlı olur. Əşyanı şüurlu surətdə qavramaq onu fikrən adlandırmaq, yəni qavranılan əşyanı müəyyən predmetlər qrupuna aid etmək, onu sözdə ümumiləşdirmək deməkdir. Qavrayış obyekt, hətta bizə naməlum olarsa, biz onun məlum predmetlərə oxşar olan cəhətlərini axtarır, tapır, onu müəyyən cisimlər qrupuna aid

etməyə cəhd edirik. Qavrayış prosesində bu cür ilkin təfəkkür elementlərinin iştirakı qavrayışın mənalılıq kimi xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir.

§ 7.3. Diqqət. Duyğular

Diqqət – şüurun müəyyən bir obyekt üzərinə yönəlməsi və mərkəzləşməsindən ibarət psixi hadisədir.

Diqqət haqqında ümumi məlumat. Eyni anda bizə müxtəlif cisim və hadisələr təsir edir. Biz bunların hamısını eyni aydınlığı ilə qavraya bilmirik. Onlardan bəzilərini aydın qavradığımız halda, digərlərini ya olduqca solğun qavrayır və ya heç cür qavramırıq. Bu bizim diqqətimizlə bağlıdır.

Diqqət psixi proseslərin (qavrayış, hafizə, təfəkkür və s.) tərkibində çıxış edərək, onların daha müvəffəqiyyətli cərəyanını təmin edir. Diqqətin rus alimi N.F.Dobrinin tərəfindən təklif olunmuş tərifini nəzərdən keçirək: «*Diqqət psixi fəaliyyətin müəyyən bir obyekt üzərinə yönəlməsi və onun üzərində mərkəzləşməsidir*». Biz yönəlişlik dedikdə idrak fəaliyyətinin seçici xarakter daşmasını, mərkəzləşmə dedikdə isə hal-hazırkı fəaliyyətə aid olmayan bütün obyektlərdən uzaqlaşmanı nəzərdə tuturuq.

Əgər insan psixikasının strukturuna istinad etsək, biz diqqəti həm bir proses kimi (və yaxud psixi prosesin bir tərəfi kimi: məsələn, sensor, perseptiv, intellektual diqqət), həm psixi halət kimi (məsələn, yönəlişlik), həm də şəxsiyyətin bir xassəsi kimi (məsələn, diqqətlilik) nəzərdən keçirə bilərik. Lakin bildiyimiz kimi diqqətin müstəqil psixi proses olması haqqında psixoloji ədəbiyyatda fikirlər üst-üstə düşmür. Bəzi tədqiqatçılar diqqətin digər psixi proseslərin

tərkibində çıxış etməsi faktını əsas tutaraq, onu müstəqil psixi proseslərə aid etmirlər. Digər tədqiqatçılar isə diqqəti idrak proseslərindən biri hesab edərək, onu əsasən iradə və idrak fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər.

Diqqətin funksiyaları. Psixoloqlar diqqətin üç əsas funksiyası üzərində xüsusi olaraq dayanırlar: **seçmə, saxlama və nəzarət** funksiyaları.

Adətən, insan ona təsir edən cisim və hadisələrdən həyatı üçün daha əhəmiyyətli olanı seçir, psixi fəaliyyətini onun üzərinə yönəldir və onun ətrafında mərkəzləşdirir. Bu zaman ikinci dərəcəli, kənar təsirlərə əhəmiyyət vermir. Şübhəsiz bu cür **seçmə** halı olmasa insanın lazımi obyektləri aydın qavraması mümkün olmazdı. Əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz obyektləri bir birindən ayırmaq məhz diqqətin seçmə funksiyasının köməyi ilə həyata keçir.

Diqqətin həyata keçirdiyi ikinci mühüm funksiya **saxlama** funksiyasıdır. İnsanın hər hansı bir obyektə lazımi şəkildə dərk etməsi üçün psixi fəaliyyətini, diqqətini müəyyən vaxt ərzində həmin obyektin üzərində saxlaması tələb olunur. Bu baxımdan diqqətin həmin funksiyanı yerinə yetirməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəhayət, diqqətin üçüncü mühüm funksiyası fəaliyyətin gedişini tənzim etmək və ona **nəzarət** etməkdir. Bu funksiyanı yerinə yetirməklə diqqət insanın fəaliyyətini bir növ tənzim edir.

Diqqətin insanın həyat və fəaliyyətində rolu. Diqqətin insanın həyat və fəaliyyətində rolu əvəzolunmazdır. Diqqət olmadan insan nə duya, nə qavraya, nə fikirləşə, nə də hər hansı bir işi, hərəkəti yerinə yetirə bilməzdi. Təlim prosesində diqqətin oynadığı rol xüsusilə böyükdür. Dərs zamanı tədris materiallarını qavrama, anlama və mənimsəmə

müxtəlif amillərdən asılıdır. Onların içərisində əsas yeri diqqət tutur. Hətta əyani vəsaitlərlə təchiz olunan, məzmun baxımından fərqlənən bir dərstdə müəllim şagirdlərin diqqətini səfərbər edə bilməzsə, o təlim materiallarını yaxşı mənimsədə bilməz. Materialın ilkin qavranılması, onunla aparılan iş, onun hafizədə möhkəmlənməsi şagirdin diqqətinin davamlı olmasını tələb edir.

K.D.Uşinskinin sözlərilə desək, diqqət ruhumuzun elə yeqanə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mutlq buradan keçir. Ona görə də Uşinski müəllimlərə dərslə zamanı şagirdləri həmin qapını açıq saxlamağa alışdırmağı məsləhət bilirdi.

Diqqətin fizioloji mexanizmləri

Digər psixi proseslər kimi diqqət də öz fizioloji mexanizmlərinə malikdir. Diqqəti adətən sinir sistemlərinin müxtəlif səviyyələrində yerləşən «süzgəc» bənzədirlər.

Hələ vaxtilə akademik İ.P.Pavlov diqqətin fizioloji əsasını birinci növbədə ***bələdləşmə refleksi*** ilə izah etmişdir. Adətən, qarşılaşdığımız hər bir yeni cisim və ya hadisə, yenilik bizi maraqlandırır, onunla tanış olmağa, bələdləşməyə sövq edir. Ona görə də diqqətimizi özünə cəlb edir.

Diqqətin fizioloji əsaslarını başa düşməyə İ.P.Pavlovun kəşf etdiyi «***optimal oyanma ocağı***» haqqında təlim də xüsusi rol oynayır. Bu təlimə görə baş beyin yarımkürələrində hər an oyanma üçün optimal şəraitin olması ilə xarakterizə olunan yüksək oyanma ocağı mövcud olur. Sinir proseslərinin induksiya qanununa görə isə beyinin bir sahəsində yaranan oyanma prosesləri baş beyinin digər sahələrində ləngimə yaradır və əksinə. Diqqətimiz məhz həmin oyanma sahəsilə bağlı olur. Oyanma nə qədər güclü olursa onun ətrafındakı ləngimə də bir o qədər güclü olur.

Məsələn, çox vaxt hər hansı bir maraqlı kitabı oxuduğumuz zaman ona o qədər aludə oluruq ki, kimsə bizi çağırıqda hiss etmirik.

Bundan başqa diqqətin fizioloji əsaslarının aydınlaşdırılması üçün A.A.Uxtomskinin irəli sürdüyü *dominantlıq prinsipi* də böyük rol oynayır. Dominant oyanma sahəsi optimal oyanma sahəsindən yüksək davamlılığı ilə fərqlənir. Belə dominant oyanma ocağı nəinki yeni yaranan oyanma ocaqlarını ləngdir, həm də onların hesabına güclənir. Məsələn, gərgin zehni fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərə kənar qıcıqlandırıcı təsir etdikdə onların əvvəlki problem üzərinə yönəlməsi daha da güclənir. Bu halda sanki bütün qüvvələr səfərbərliyə alınır, diqqətin mərkəzləşməsi artır.

İstər optimal oyanma sahəsi, istərsə də dominantlıq haqqında təlim ixtiyarı diqqətin mexanizmlərini kifayət qədər aydınlaşdırmağa imkan vermir. Çünki ixtiyarı diqqət zamanı insan qarşısına məqsəd qoyur, öz diqqətini tənzim edir, istədiyi obyektə keçirir.

Bir çox klinik tədqiqatlar göstərir ki, ixtiyarı diqqət mexanizmlərinin idarə olunmasında beyinin alın payı xüsusilə böyük rol oynayır. Beyinin alın payı zədələnmiş xəstələrdə davamlı gərgin ixtiyarı diqqətin yaradılması əslində mümkün deyildir.

Diqqətin növləri. Psixoloji ədəbiyyatda yönəlişlik və mərkəzləşmənin xarakterindən asılı olaraq diqqətin 3 növünü qeyd edirlər: *qeyri-ixtiyari*, *ixtiyari* və *ixtiyaridən sonrakı* diqqət. Qeyri-ixtiyari diqqət diqqətin daha sadə növüdür, o heç bir iradi cəhdlə, məqsədlə bağlı olmayan diqqətdir.

Qarşıya məqsəd qoymadan psixi fəaliyyətimizin müəyyən obyekt üzərinə yönəlməsi qeyri-ixtiyari diqqət üçün xarakterik haldır. Bu zaman bizi əhatə edən cisim və hadisələr diqqətin seçiciliyini təmin edir.

Qeyri-ixtiyari diqqətin yaranması üçün qıcıqlandırıcılar bir sıra xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar. Bura qıcıqlandırıcıların intensivliyini, gözlənilmədən təsirini, onlar arasındakı kontrastı, təsiretmə müddətini, həmçinin qıcıqlandırıcıların yeniliyi və qeyri-adiliyini, şəraitin kəskin dəyişməsinə və s. aid etmək olar.

Qeyri-ixtiyari diqqətə səbəb olan digər amillərə isə biz insanın maraq və tələbatlarına, onun daxili vəziyyətinə uyğun gələn qıcıqlandırıcıları aid edə bilərik.

Qeyri-ixtiyari diqqətdən fərqli olaraq **ixtiyari diqqət** insanın şüurlu məqsədi ilə bağlıdır. Onu bəzən iradi, aktiv diqqət də adlandırırlar.

İnsanın inkişafı prosesində ixtiyari diqqətin inkişafını izləsək, görürük ki, bu proses tədricən baş vermişdir. Yaşlılar uşağın diqqətini sözlü təlimat vasitəsilə lazım olan obyektdə yönəldirlər, onun qarşısında məqsəd qoyaraq uşağın fəaliyyətini təşkil edirlər. Sonra isə uşaq özü müstəqil şəkildə qarşısına məqsəd qoymaq bacarığına yiyələnir. Fizioloji səviyyədə ixtiyari diqqətin tənzim olunmasında beyinin alın payı iştirak edir.

Diqqətin digər növü isə N.F.Dobrinin tərəfindən *ixtiyaridən sonrakı diqqət* adlandırılmışdır. Diqqətin bu növü ixtiyari diqqət kimi əvvəlcə məqsədyönlü xarakter daşıyır və iradi cəhd tələb edir, lakin sonra fəaliyyətin məzmunu insan üçün o qədər böyük maraq kəsb edir ki, artıq iradi cəhd tələb olunmur.

Məhz buna görə də həmin diqqəti ixtiyari diqqət adlandırmaq olmur. Çünki bu zaman psixi fəaliyyət iradi cəhdlə başlasa da sonradan bu cür iradi cəhd göstərilmədən davam etdirilir. Onu qeyri-ixtiyari diqqət adlandırmaq da mümkün deyildir. Çünki bu işə iradi cəhdlə başlanılmışdır. Məhz buna görə də diqqətin həmin növünü N.F.Dobrinin ixtiyaridən sonrakı diqqət adlandırmışdır. Adətən, ixtiyaridən sonrakı diqqətə keçid insanın artıq iradi güc sərf etməsinin qarşısını alır.

Diqqətin xarakterik xüsusiyyətləri. Psixoloji ədəbiyyatda diqqətin 5 əsas xüsusiyyətini ayırd edirlər. Bunlar diqqətin ***həcmi, paylanması, mərkəzləşməsi, davamlılığı və keçirilməsidir.*** Göstərilən xassələr bütün adamlarda eyni səviyyədə inkişaf etmir. Məsələn, bəzi adamlarda diqqət daha çox mərkəzləşməyə, digərində isə paylanmaya meyil edir.

Diqqətin həcmi onun eyni vaxtda əhatə etdiyi cisimlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Diqqətin həcmi fərdi şəkildə dəyişən bir kəmiyyətdir. Əksər hallarda diqqətin həcmi ölçmək üçün taxistoskop adlanan cihazdan istifadə olunur. Bu cihaz vasitəsilə qıcıqlandırıcılar (sözlər, fiqurlar, rəqəmlər və s.) elə nümayiş etdirilir ki, yoxlanılan şəxs nəzərini bir obyektə digərinə keçirə bilməsin.

Diqqətin həcmi qavranılan cisim və hadisələrin bir-biri ilə nə qədər sıx əlaqədar olmasından aslıdır. Cisim və hadisələr bir-biri ilə nə qədər sıx əlaqədə olarsa diqqətin həcmi də bir o qədər böyük olar. Bunu aydın görmək üçün aşağıdakı iki şəkilə nəzər salaq.

A

B

Əgər birinci şəkli (A) yoxlanana ani olaraq göstərib götürsək və orada neçə xətt çəkildiyini soruşsaq dəqiq rəqəmi çətin eşidəcəyik. İkinci şəkli (B) göstərdikdə isə dərhal 12 cavabını alacağıq. Burada yoxlanan 3 xəttədən ibarət olan 4 qrupu birləşdirərək cavab verir.

Başqa bir misal. Əgər yoxlanana «ü ə n g n a a x b» hərfləri yazılmış lövhəni göstərib orada neçə hərf olduğunu soruşsaq düzgün cavab çətin alınacaqdır. Lakin həmin hərfləri bir söz kimi birləşdirib «günəbaxan» şəklində təqdim etsək burada 9 hərf olduğunu asanlıqla deyə biləcəkdir.

Diqqətin davamlılığı onun eyni bir obyekt üzərində uzun müddət saxlanılmasında ifadə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, insan diqqətini yönəltdiyi obyektə yeni tərəflər, yeni əlaqələri aşkar etməyi bacarırsa onun diqqəti davamlı olur. Başqa sözlə qavranılan obyekt daima yeni məzmun kəsb edərsə bu diqqətin davamlı olmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa diqqətin davamlılığı bir sıra şərtlərdən, məsələn, materialın çətinlik dərəcəsindən, onun anlaşılqlılığından, subyektin ona münasibətindən, insanın yaşından və şəxsiyyətin bir çox fərdi keyfiyyətlərindən asılıdır. Diqqətin bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq dərs zamanı hər 10-15 dəqiqədən

sonra fəaliyyət növlərinin dəyişilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Diqqətin paylanması eyni zamanda 2 və ya daha çox fəaliyyət növünü (və ya müxtəlif işləri) həyata keçirmək qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Diqqətin paylanmasının zəruri şərtlərindən biri odur ki, bu zaman icra olunan fəaliyyətlərdən biri avtomatlaşmalı, yəni şüurun xüsusi nəzarəti olmadan həyata keçirilməlidir.

Diqqətin paylanması insanın psixoloji və fizioloji vəziyyətindən çox asılıdır. Yorgunluq halında, diqqətin daha çox mərkəzləşməsini tələb edən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi zamanı diqqəti paylamaq çətin olur. Bununla belə, diqqətin paylanması səviyyəsi eyni zamanda icra edilən fəaliyyət növlərinin xarakterindən, onların mürəkkəblik dərəcəsindən, həmin fəaliyyət növləri sahəsində insanın bacarıq və vərdislərinin avtomatlaşma səviyyəsindən də asılı olur.

Diqqətin keçirilməsi şüurlu surətdə diqqəti bir obyektə digər obyektə, bir fəaliyyət növündən digərinə keçirməkdə təzahür edir. Məsələn, müəllim dərs zamanı diqqətini müxtəlif şagirdlərə, öz fəaliyyətinə, gözlənilmədən baş verən hadisələrə keçirir və eyni zamanda da o, dərsin əsas məzmunundan, planından yayınmır. Keçirilmə hər hansı bir dəyişən, mürəkkəb situasiyaya daha tez bələdləşmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Əlbəttə, diqqətin keçirilməsi bütün insanlarda asan baş vermir və çox şərtlərdən asılıdır. Bunlara əvvəlki və sonrakı fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsini və subyektin onlara münasibətini aid etmək olar. İnsan asan işdən çətin işə keçdikdə keçirilmənin göstəriciləri aşağı düşür.

Diqqətin mərkəzləşməsi zamanı şüurumuz yalnız bir obyekt və ya fəaliyyətə yönəlir. Fizioloji baxımdan mərkəzləşmə beyində olan dominant oyanma ocağının fəaliyyətilə bağlıdır. Mərkəzləşmənin maksimal intensivliyi yalnız bir obyektin qavranılması zamanı baş verir. Diqqətin həcmi artıqca, o mərkəzləşmənin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Mərkəzləşmə dərk etdiyimiz cisim və hadisələrin daha dərinədən öyrənilməsinin, mürəkkəb əşyavi fəalliyətin yerinə yetirilməsinin psixoloji şərti kimi çıxış edir.

Diqqətin qeyd olunan xassələri ilə yanaşı bir sıra pozulma hallarına da rast gəlmək mümkündür. Bunlara diqqətin **tərəddüdünü, yayınmasını, dalğınlığı** aid etmək olar.

Diqqətin tərəddüdü – müəyyən fəaliyyət zamanı diqqətimizin gah bu, gah da başqa obyektə yönəlməsi, az və çox müddət onun üzərində mərkəzləşməsidir.

Hətta çox davamlı və mərkəzləşmiş diqqət zamanı biz onun intensivlik dərəcəsinin qısamüddətli qeyri-ixtiyari dəyişmələri ilə rastlaşırıq.

Diqqətin tərəddüdü onun davamlılığına əks olan bir xüsusiyyətdir.

Diqqətin yayınmasına gəldikdə bu, hər hansı bir fəaliyyət zamanı diqqətin qeyri-ixtiyari olaraq əsas işlə əlaqəsi olmayan kənar cisim və ya hadisəyə yönəlməsindən ibarətdir. Diqqətin yayınması ilə mübarizə tədbirlərindən biri işlədiyimiz yerdə kənar qıcıqların mümkün qədər olmamasına çalışmaqdır. Lakin buna nail olmaq həmişə mümkün olmur. Bəzən istər-istəməz bir sıra yayındırıcı qıcıqlandırıcıların təsir göstərdiyi şəraitdə işləməli oluruq. Ona görə də diqqətimiz yayınır. Bu cəhəti nəzərə alaraq

insan özündə həm sakit şəraitdə, həm də kənar qıcıqlandırıcıların təsir göstərdiyi şəraitdə işləmək bacarığı aşılmağa çalışmalıdır.

Diqqətin yayınması hallarından birini də ***dalğınlıq*** təşkil edir. Dalğınlıq insanın öz diqqətini mərkəzləşdirə bilməməsində ifadə olunur. Dalğınlıq halının iki şəklini ayırd edirlər. Birincisi, ixtiyari diqqətin zəifliyində ifadə olunan dalğınlıqdır. Bu zaman insan öz diqqətini müəyyən bir obyekt üzərində mərkəzləşdirə bilmir, onun diqqəti davamsız olur və tez-tez yayınır. Uşaqlarda və yaşlı adamlarda bu cür dalğınlığa tez-tez rast gəlmək olur. Bunun səbəbi çox yorulmaq, insana təsir edən güclü emosional amillər, xəstəlik, uşaqda ixtiyari diqqətin tərbiyəsinin düzgün təşkil edilməməsi ola bilər.

İkinci halda dalğınlıq diqqətin hər hansı bir obyekt üzərində çox güclü, gərgin şəkildə mərkəzləşməsində ifadə olunur. Bunun sayəsində kənar qıcıqlandırıcılar onu yayındıra bilmir, insan sanki ətraf aləmi «unudur». Bu nöqsan diqqəti paylamağı və bir obyektə digərinə vaxtında keçirməyi bacarmamaqda ifadə olunur.

Uşaqların həyatının ilk aylarında yalnız qeyri-ixtiyari diqqətlə rastlaşırıq. İxtiyari diqqət rüşeymləri 1 yaşın axırında, 2-ci yaşın əvvəllərində təzahür etməyə başlayır. İxtiyari diqqətin inkişafında biz xüsusilə oyun fəaliyyətinin rolunu qeyd etməliyik. Oyun situasiyasında uşaq öz hərəkətlərini oyunun qaydalarına uyğunlaşdırmağı öyrənir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın ixtiyari diqqəti öz davamsızlığı, emosionallığı ilə fərqlənir. Lakin tədricən iradi cəhd və təlim sayəsində uşaq öz diqqətini idarə etməyi öyrənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məktəb təlimi ixtiyari diqqətin inkişafında xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər kiçik

məktəblilər öz davranışlarını idarə edə bilmirlərsə və onlarda qeyri-ixtiyari diqqət üstünlük təşkil edirsə, artıq yuxarı siniflərdə məktəbli uzun müddət hər hansı fəaliyyət növü ilə məşğul ola, öz davranışına nəzarət edə bilir. Lakin 13-14 yaşlarında müşahidə olunan və yorğunluğa, əsəbiliyə səbəb olan bəzi fizioloji dəyişikliklər yenidən diqqətin bəzi xüsusiyyətlərinin aşağı enməsinə gətirib çıxarır. Lakin bu hadisə nəinki uşağın orqanizmində baş verən fizioloji dəyişikliklərlə, həm də təəsürat bolluğunun təsiri ilə baş verir.

Duyğu – elementar psixi dərk etmə prosesi olub predmetlərin və hadisələrin ayrıca keyfiyyətlərini, həmçinin insanın öz orqanizminin vəziyyətinin beyində əks olunması və ya inikasıdır. Duyğu psixi əksolunmanın ən sadə formasıdır.

Duyğuda psixikanın dərk etmə, emosional və tənzimləyici funksiyaları özünü biruzə verir. Duyğu bizi yalnız ətraf aləmlə əlaqələndirmir. Duyğu dərkətmənin əsas mənbəyi sayılır, eyni zamanda psixi inkişafın əsas şərti hesab edilir. Hal-hazırda duyğunun müxtəlif növləri fərqləndirilir ki, onları da belə qruplaşdırmaq olar:

- Xarici - predmetlərin, ətraf aləmin xüsusiyyətlərinin əks edilməsidir. Bu ya bu qıcıqların bizim analizatorlara bilavasitə təsiri ilə (kontakt və ya əlaqəli), ya da ki, məsafəli təsiri ilə yaranır (distant duyğu). Duyğuda predmetlərin obyektiv xüsusiyyətləri (qoxu, rəngi, temperatur və s.) və bizi qıcıqlandıran təsirlərin intensivliyi (məsələn, daha yuxarı və aşağı temperatur) əks olunur.

- Daxili – daxili orqanların vəziyyətini fiksə edən duyğu.

- Kinestetik- bədənimizin vəziyyətinin və hərəkətinin əks edilməsidir.

- Kontakt və ya əlaqəli duyğuya biz misal üçün dad bilməni göstərə bilərik.

Eşitmə, görmə distant və ya məsafəli duyğuya bariz misaldır. Adətən insanda bu və ya digər duyğuya təmiz formada rast gəlmək nadir hallarda mümkün olur. Çünki, hər hansı bir qıcıq təkcə bir analizatora təsir etmir, o eyni zamanda bir neçə analizatora təsir edərək müxtəlif duyğuların tam bir qammasını yaratmış olur.

Analizatorlar fəal bir orqandır. O qıcıqlandırıcının təsiri altında daima özünü yenidən qurur. Ona görə də demək lazımdır ki, duyğu passiv proses deyil. O həmişə özündə hərəkət komponentlərini də birləşdirir və reflektor xarakteri daşıyır.

Duyğuların insanın həyatında əhəmiyyəti əvəzolunmazdır. Bunu başa düşmək üçün aşağıdakılara diqqət yetirmək kifayətdir.

- Hər şeydən əvvəl duyğular idrakın əsasını təşkil edir. Gerçək aləm haqqında ilkin məlumatı duyğular vasitəsilə əldə edirik. Duyğulardan kənarda heç bir idrak prosesi yoxdur.

- Duyğular təkcə bizim biliklərimizin mənbəyi deyil, həm də hiss və emosiyalarımızın da mənbəyidir.

Qızıl gülün ətri bizdə müsbət hiss və emosiya yaradırsa, çürümüş ətin üfunətliliyi mənfi emosional halın yaranmasına səbəb olur.

Duyğuların təsnifatı. Müasir psixologiyada duyğuların təsnifatını müxtəlif prinsiplər əsasında aparırlar. Bunlardan biri duyğuları reseptorların yerləşməsinə görə təsnif etməkdən ibarətdir. Müasir fizioloji və psixoloji ədəbiyyatda

reseptorları üç qrupda birləşdirirlər: ekstreoseptorlar, intreoseptorlar, proprioseptorlar.

Ekstreoseptorlar bədən xarici səthində yerləşir.

*Ekstreoseptorların yaratdığı duyğular da **ekstreoseptiv** və yaxud **xarici duyğular** adlanır. Bunlara **görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və dəri** duyğuları daxildir.*

İkinci qrup reseptorlar daxili üzvlərin səthində selikli qişasında yerləşir. Bunlara isə **intreoseptorlar** deyilir. İntreoseptorların yaratdığı duyğular **intreoseptiv** və ya **daxili duyğular** adlanır. Üzvü duyğular bu reseptorlarla bağlı olan duyğulardır.

Nəhayət **üçüncü** qrup reseptorlar əzələlərdə, oynaqalarda, onları birləşdirən vətərlərdə yerləşir. Bunları isə **proprioseptorlar** adlandırırlar. Bu reseptorlarla bağlı olan duyğular **proprioseptiv** duyğular adlanır. Hərəkət duyğusu və müvazinət duyğuları bu bölgəyə daxildir.

Duyğuların reseptorların bilavasitə qıcıqlandırıcılarla təmasından asılı olaraq kontakt və distant duyğulara da ayırırlar. Bu baxımdan eksteroseptiv duyğular iki cür olur:

1. Kontakt duyğular. Dad və dəri duyğusu kontakt duyğulardır. Bu duyğular qıcıqlandırıcının duyğu orqanlarına bilavasitə təsiri zamanı əmələ gəlir.

2. Distant duyğular. Bunlara **görmə, eşitmə və iybilmə** duyğularını aid etmək olar. Bu duyğuların əmələ gəlməsi üçün qıcıqlandırıcının müəyyən məsafədən təsir etməsi kifayətdir.

Bu təsnifata uyğun olaraq duyğuların ayrı-ayrı növlərini qısaca nəzərdən keçirək.

Görmə duyğusu. Bu duyğu rənglərin və işığın inikasından ibarətdir. Biz iki cür rəngi duyuruq: xromatik və axromatik. Xromatik rənglər boyalı rənglər olub spektrin

bütün rənglərini əhatə edir. Xromatik rəngləri görmə duyğusu 380 milli mikrondan 780 milli mikrona qədər uzunluqda olan elektromaqnit dalğalarının görmə üzvünə, gözə təsiri zamanı əmələ gəlir. Ən qısa elektromaqnit dalğasında bənövşəyi, ən uzun elektromaqnit dalğasında isə qırmızı rəngi duyuruq.

Görmə duyğularının reseptorları gözün torlu qişasında yerləşir. Burada iki cür hüceyrə: çöpcüklər və kolbacıqlar mövcuddur. Çöpcüklər işığı, kolbacıqlar rəngləri duyma orqanıdır. Çöpcüklər pozulduqda toyuq korluğu, kolbacıqlar pozulduqda isə yarasa korluğu baş verir.

Eşitmə duyğusu. Bu duyğular səslərin inikasından ibarətdir. Eşitmə duyğusu dəyişən hava dalğalarının eşitmə analizatoruna təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Qulağa təsir edən dalğa aşağı və yuxarı təzyiq kimi əlamətləri ilə xarakterizə olunur. Dalğaya xas olan bu cəhətlər səsin ucalığını, gurluğunu və tembirini yaradır. Səsin ucalığı dalğanın tezliyi, gurluğu dalğanın amplitudası, tembri isə dalğanın formasından asılıdır. İnsan qulağı saniyədə 20 dən 20 000 hersə bərabər olan səsləri eşidə bilir. Hers səsi əmələ gətirən dalğanın tezliyinin fiziki ölçü vahididir.

İyilmə duyğuları. İyilmə duyğusu çox müxtəlif iylərin inikasından ibarətdir. Adətən insanlar iyləri onların xoş yaxud xoşagəlməz olması baxımından fərqləndirirlər. İyilmə duyğusunun reseptoru burun boşluğunun yuxarı hissəsində yerləşir. Bu hissədə yerləşən hüceyrələr müxtəlif iylərə qarşı çox həssas olur. Cisimlərin havada uça bilən mikroskopik hissəcikləri hava ilə birlikdə burun boşluğuna daxil olur və reseptorlara təsir edir. Beləliklə də iyilmə duyğusu əmələ gəlir.

Dadbilmə duyğuları. Müxtəlif maddələrin suda, yaxud tüpürcəkdə həll olunması nəticəsində onların ağız boşluğunda dad reseptorlarına təsiri zamanı əmələ gəlir. P.P.Lazarevin nəzəriyyəsinə görə, ağız boşluğunda dörd növ dad reseptorları yerləşir. Elə bu reseptorlar da dörd növ dad duyğusunun yaranmasına səbəb olur: şirinlik, acılıq, duzluluq, turşuluq duyğuları.

Dilin selikli qişasının müxtəlif sahələrinin həm eyni, həm də müxtəlif dad qıcıqlandırıcılarına həssaslığı cürbəcürdür. Məsələn adamın dilinin ucu şirinə, ətrafı turşuya, kökü acıya daha həssasdır.

Dəri duyğuları. Xarici aləmin cisimlərinin bir sıra xassələrini əks etdirir. Dəri duyğuları üç yerə ayrılır: toxunma, temperatur, ağrı duyğuları.

Toxunma (lamisə) duyğusu vasitəsilə biz predmetlərin dərinliyini, bərkliyini, yumşaqlığını, kələkötürlüyünü, yaxud səthinin hamar olmasını və sair kimi xüsusiyyətlərini hiss edirik. Toxunma duyğusunun reseptorları bir milyona qədər olmaqla dəri üzərində müxtəlif sıxlıqda səpələnmişdir. Bu nöqtələr dilin ucunda, barmaqların ucunda, bədən digər hissələrinə nisbətən daha sıx yerləşmişdir. Dəri duyğuları hərəkət duyğusu ilə sıx surətdə əlaqədardır. Korlar hərfləri toxunma və hərəkət duyğusunun vasitəsi ilə oxuyurlar.

Temperatur duyğusu. İstilik və soyuqluq duyğusu olmaqla iki növ duyğu kimi mövcuddur. İstilik duyğusu, bədən temperaturundan artıq hərarətə malik olan cisim dəriyə toxunduqda əmələ gəlir. Soyuqluq duyğusu isə bədən temperaturundan aşağı olan cisim bilavasitə dəriyə təsir etdikdə yaranır.

Ağrı duyğuları. Ağrı duyğuları müxtəlif xarakterdə olur. Biz küt və bərk ağrıları, sanki kəsən, doğrayan, dəşən ağrıları, davamlı və ani ağrıları duyuruq.

Dəri duyğularının hər birinin özünə məxsus reseptorları vardır. Dəridə olan bir çox nöqtələr toxunma, digər nöqtələr soyuqluq, üçüncülər istilik, nəhayət başqa nöqtələr ağrı duyğularını yaradır.

Əzələ-hərəkət duyğuları. Bədənin ətraf üzvlərinin vəziyyətini, hərəkətini, bu hərəkətin istiqamət və sürətini, bu zaman əzələlərin gərilmə dərəcəsini əks etdirən duyğulara deyilir. Əzələ-hərəkət duyğuları insanın həyatında böyük rol oynayır. Əmək fəaliyyəti zamanı olduqca mürəkkəb hərəkətlərin icrası, bu hərəkətlərin tənzim olunması hərəkət duyğusunun sayəsində mümkün olur. Əzələ-hərəkət duyğusu görmə qavrayışında, lamisə qavrayışında müstəsna dərəcədə əhəmiyyət daşıyır.

Müvazinət duyğuları. Bu cür duyğular başın və bədənin fəzadakı vəziyyətinin inikasından ibarət olub, bədənin hərəkətinin istiqamətini, kordinasiyasını saxlamağa xidmət edir. Bu duyğunun reseptoru daxili qulaqda yerləşən yarımdayrəvi kanalcıqların içərisindəki endolimfa və bu kanalcıqların divarında olan sinir uclarıdır. Bədənin vəziyyəti dəyişdikdə endolimfa hərəkətə gəlir və kanalın divarında olan sinir uclarını qıcıqlandırır. Bununla da biz bədənimizin vəziyyətini əks etdiririk.

Üzvi duyğular daxili üzvlərin vəziyyətinin daxilindəki dəyişmələrin inikasından ibarətdir. Bu duyğular aclıq, susuzluq, toxluq, ürək bulanması haqqında, bədənin sağlamlıq və xəstə vəziyyətdə daxili üzvlərində baş verən ağrılar haqqında xəbər verir. Üzvi duyğuların reseptorları

daxili üzlərin səthində, selikli qışasında yerləşən sinir uclarından ibarətdir.

§ 7.4. Nitq. Təfəkkür

İnsanların bir-biri ilə informasiya mübadiləsi ünsiyyətin daha geniş yayılmış formasıdır. Onu psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyətin kommunikativ tərəfi adlanır. Informasiya mübadiləsi prosesində insanlar bir-birlərinin fikirləri, ideyaları, hissləri, istək və arzuları və s. ilə tanış olurlar. Başqa sözlə insanlar bu prosesdə həyat və fəaliyyətləri üçün zəruri olan informasiya mübadiləsini həyata keçirirlər. Bu cür informasiya mübadiləsi olmadan insanların birgə yaşayışı və fəaliyyəti çətinləşər, mümkün olmazdı.

Ünsiyyət zamanı həyata keçirilən informasiya mübadiləsində iki tərəf iştirak edir: məlumatı, informasiyanı verən və məlumatı qəbul edən. Birinci tərəf – informasiyanı verən **kommunikator**, ikinci tərəf – informasiyanı qəbul edən isə **resipient** adlandırılır. Beləliklə hər cür informasiya mübadiləsi K – İ – R (kommunikator- informasiya- resipient) sxemi üzrə həyata keçir.

Kommunikasiya vasitələri. İnsanlar arasında informasiya mübadiləsini təmin edə biləcək vasitələr çox və müxtəlifdir. Psixoloji ədəbiyyatda bu cür kommunikasiya vasitələrini iki qrupda birləşdirirlər. Birinci qrup kommunikasiya vasitələri sözlərin, dilin köməyi ilə bağlı olan vasitələrdir. Bu cür kommunikasiya vasitələrini verbal kommunikasiya vasitələri adlandırırlar. Burada hansı dil qrupuna aid olmasından asılı olmayaraq həmin dilin daşıyıcıları və həmin dili mənimsəmiş insanlar dildən ünsiyyət prosesində ünsiyyət vasitəsi kimi

istifadə edirlər. Dil vasitəsilə insanlar arasındakı bu cür ünsiyyət prosesi nitq adlanır.

İkinci qrup kommunikasiya vasitələri dildən, nitqdən kənar vasitələrdir. Bu cür vasitələr qeyri verbal kommunikasiya vasitələri adlandırılır. Onlara müxtəlif ifadəli hərəkətləri, mimikanı, pantomimikanı, işarələr sistemini və s. aid etmək olar.

Verbal ünsiyyət. Nitq verbal ünsiyyət kimi. İnsanların birgəyaşayış zərurətinin meydana gəlməsi onların ünsiyyət tələbatının da yaranmasına səbəb olmuşdur. Tarixən insanların dil vasitəsilə ünsiyyət forması meydana gəlmişdir. Nəticədə insanlar dildən istifadə edərək öz fikirlərini, istək və arzularını bir-birinə çatdırmaq imkanına malik olmuşlar. Bu proses nitq prosesi adlandırılmışdır. Buradan da verbal ünsiyyət prosesi olan nitqə belə tərif vermək mümkün olmuşdur: insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən ünsiyyət prosesinə nitq deyilir. Tərifdən göründüyü kimi dil verbal ünsiyyət üçün vasitə, nitq isə həmin prosesin özüdür.

İnsanlar dilə yiyələnməklə onun vasitəsilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Başqa sözlə onlar nitqə yiyələnmiş olurlar. Hər hansı bir xarici dildə danışa bilmək həmin dili başa düşmək, başqa sözlə verbal ünsiyyətə girə bilmək üçün o dili bilmək və ondan istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Psixologiyada «dili» və «nitqi» fərqləndirən digər cəhətlərə də diqqət yetirilir. Adətən, dili şərti danışiq işarələri sistemi kimi qəbul edirlər. Onun köməyi ilə insanlar üçün müəyyən əhəmiyyət və məna kəsb edən səs birləşmələri ifadə olunur. Dil cəmiyyət tərəfindən yaradılır. Dil ümumxalqa məxsus olduğu üçün həmin dilin ölməsi xalqın ölməsi deməkdir. Xalqın aradan çıxması ilə dil ölü dilə çevrilir.

Dil olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. Hər cür dil, hər şeydən əvvəl, özünün müəyyən mənalı söz sistemindən ibarət olan lüğət tərkibinə malikdir. Bu, həmin dilin leksikasını təşkil edir. Bundan başqa, dildə müxtəlif formalı söz və söz birləşmələri sistemi də vardır ki, bu dilin qrammatikasını təşkil edir. Bunlarla yanaşı olaraq hər bir konkret dilin özü üçün xarakterik olan səs və ya fonetik tərkibi də mövcuddur.

Dil həcm etibarilə nitqdən çox genişdir. Çünki dil ümumxalqa məxsusdur, nitq isə ayrıca bir fərdə aiddir. Dildə işlədilən sözlərin yalnız müəyyən bir qismi fərdin ünsiyyət prosesində istifadə edilir.

Dildən fərqli olaraq nitqi ünsiyyət prosesinin özü hesab edirlər. Bu proses məlumat, göstəriş, sual, əmr və s. şəklində həyata keçir. Hər bir söz ümumiləşdirmə mahiyyətinə malikdir. Ona görə də nitq prosesində hər bir söz özünün müvafiq mənasında çatdırılmalıdır. Buna isə sözü müvafiq kontekstdə işlətməklə nail olmaq mümkündür.

Nitqdə sözlərin mənasının köməyi ilə müvafiq məzmunu çatdırmaqla yanaşı danışdığımızı öz emosional münasibətimizi də bildiririk.

Nitqin funksiyaları və xüsusiyyətləri. Yuxarıda deyilənlərdən nitqin insan həyatında əvəzolunmaz əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. Nitq ünsiyyət prosesi kimi insanların fikir, təcrübə mübadiləsinə imkan yaradır. Nitqin əhəmiyyəti onun funksiyalarında özünü aydın göstərir. Psixoloji ədəbiyyata əsasən nitqin funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar.

Nitqin birinci funksiyası əşyaları, hərəkəti, vəziyyəti adlandırmaqdır. Bu, nitqin signifikativ və ya **semantik** funksiyası adlanır. Bu funksiya insan nitqini heyvanların

ünsiyyətindən fərqləndirir. Heyvanların çıxardığı səs əşyaları deyil, onların öz vəziyyətlərini bildirir. İnsanda isə müəyyən söz deyilərkən həmin sözlə bağlı hər hansı cismin, hadisənin təsəvvürləri canlanır.

Nitqin ikinci funksiyası onun **ümumiləşdirmə** funksiyasıdır. Nitq sözlərə əsaslandığına görə daima ümumiləşdirməyə imkan yaradır.

Nitqin mühüm funksiyalarından biri də **kommunikativ** funksiyadır. Bu funksiya da öz növbəsində məlumat vermə və fəaliyyətə təhrik etmə vəzifələrini yerinə yetirir.

Ümumiyyətlə götürdükdə nitqin köməyi ilə başqaları ilə ünsiyyət saxlayır, fikir mübadiləsi edir, ictimai təcrübəni mənimsəyir, zənginləşdirir, yeni nəsllə veririk. Nitq vasitəsi ilə hisslərimizi, arzu və istəklərimizi, bu və ya digər cismə, hadisəyə münasibətimizi bildiririk.

Nəhayət nitq vasitəsilə başqalarına təsir edir, onların davranış və rəftarlarında müəyyən dəyişiklik yaradır, hər hansı bir işi yerinə yetirməyə təhrik edirik.

Bütün bu funksiyalarla yanaşı olaraq nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bunlara nitqin məzmunluluğu, anlaşıqlılığı, təsirliliyi və ifadəliliyini aid etmək olar. Nitqin məzmunluluğu onda ifadə olunan məlumatın əhatə dairəsindən asılıdır. Nitqdə ifadə olunan fikir və hisslərin həcmi nə qədər geniş olarsa, verilən məlumatlar gerçəkliyə nə dərəcədə uyğun gələrsə və nə dərəcədə əhəmiyyətli olarsa o bir o qədər məzmunlu hesab olunur. Nitqin məzmunlu olması üçün insanın geniş biliyi, həmin bilikdən düzgün istifadə etmək bacarığı olmalıdır. Bunlar olmadan nitq özünün məlumat vermə vəzifəsini həyata keçirə bilməz.

Nitqimizin bizi dinləyənlər tərəfindən qavranılması üçün onun anlaşılıqlı olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin anlaşılıqlılığı ikitərəfli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən kommunikatorun nitqinin nə qədər səlis, aydın olması, yersiz ibarələrlə yüklənməməsi, dilin qrammatik qayda və qanunlarına uyğun olmasından asılıdır. Danışan adam öz fikrini konkret nümunələrlə əsaslandırmağı, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almağı bacarmalıdır. Eyni bir mövzunu bir müəllimin olduqca aydın, anlaşılıqlı, digərinin isə qarmaqarışıq şəkildə şərh etdiyinin şahidi oluruq. Nəticədə birinci müəllimi dinləyicilər həvəslə dinləyir, onun dərindən yeni biliklərlə çıxışlar, ikinci müəllimin verdiyi məlumatları qavraya bilmir, onu dinləməyə həvəs göstərmirlər.

Nitqin anlaşılması dinləyicilərin hazırlıq səviyyəsindən də asılı olur. Dinləyicinin mövzu ilə bağlı zəruri biliyə malik olmaması onu anlamasını da çətinləşdirir. Ona görə də müəllim müəyyən məlumatları çatdırarkən dinləyicilərin bu sahədəki hazırlıq səviyyəsini nəzərə almalıdır. Nitqin bu xüsusiyyəti xüsusilə xarici dil dərslərində nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün müəllim şagirdlərin tədris etdiyi dilə hazırlıq səviyyələrini aşkara çıxarmalı və öz fikrini onların başa düşəcəyi səviyyədə şərh etməlidir.

Ünsiyyət prosesində nitqin təsirlilik xüsusiyyətinin nəzərə alınması da az əhəmiyyətə malik deyildir. Nitqin təsirliliyi onun fəaliyyətə təhrik etmək funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verir. Nitqin təsirliliyi inandırma, sübut, təlqin, məsləhət, tapşırıq, təlimat, xahiş, əmr, qadağan, komanda və s. şəklində həyata keçir. Bu cür təsir vasitələrindən yerində və müvafiq şəkildə istifadə olunması lazımi nəticəni verə bilər.

Nitqin ifadəliliyi yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Danışan və ya yazan adam öz nitqində şərh etdiyi məzmunə münasibətini nitqin ifadəliliyinin köməyi ilə bildirir.

Şifahi və yazılı nitqdə nitqin ifadəliliyi müxtəlif şəkildə həyata keçir. Şifahi nitqdə təsvir olunan cisim və hadisələrə münasibətin nitqin ifadəliliyi vasitəsilə çatdırılması nisbətən asan baş verir. Burada mimika və pantomimikanın iştirakı, səsin ahəngi və s. nitqin ifadəliliyini gücləndirir.

Nitqin reflektor xarakterə malik olması bir də onunla aydınlaşır ki, anadangəlmə kar adamlar verbal nitqə malik olmurlar. Yalnız xüsusi təlim yolu ilə onlar buna nail olurlar ki, burada da reflektor xarakter baş verir.

Verbal ünsiyyət prosesi olan nitq olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Onun özünəməxsus, bir-birini ardıcıl olaraq tamamlayan əməliyyatlardan ibarət mexanizmi vardır. Psixoloji ədəbiyyatda nitqin həmin mexanizmlərinin aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olduğu qeyd edilir.

Birinci mərhələ nitqin proqramlaşdırılması mərhələsidir. Bu mərhələdə insanın demək istədiyi nitq ifadəsinin məna özəyinin qurulması (yaradılması) baş verir. Bunun üçün insan informasiyalar içərisindən ona lazım olanı seçir, lazım olmayan ikinci dərəcəliləri kənar edir.

İkinci mərhələ cümlənin sintaktik quruluşunun yaradılması mərhələsidir. Bu mərhələdə ifadənin (frazanın) ümumi layihəsi, onun qrammatik forması proqramlaşdırılır, lazımi sözləri axtarmağı, səsləri seçməyi, onu daha dəqiq ifadə etməyi təmin edən mexanizmlər müəyyənləşdirilir.

Üçüncü mərhələdə nitqin real olaraq səslənməsi baş verir. Beləliklə də kommunikator çatdırmalı olduğu məlumatı kodlaşdırma prosesini həyata keçirir.

Dinləmə prosesində həmsöhbət (resipient) əldə etdiyi məlumatı açır, anlayır. Bu da öz növbəsində müvafiq mərhələlər keçir. Dinləyici eşitdiyi səsləri mərhələlər üzrə sözün mənası ilə əlaqələndirir ki, bu da kommunikatorun nə demək istədiyini anlamasını təmin edir.

Nitq ifadələrinin kodlaşdırılması və həmin kodun açılması (anlama) o zaman mümkün olur ki, verbal ünsiyyətin həyata keçirilməsini təmin edən beyin mərkəzləri və sistemləri sağlam olsun. İnsanda bu sistemin pozulması müxtəlif nitq pozğunluğuna-afaziyaya gətirib çıxarır. Bir halda insan sözləri ifadə, tələffüz edə bilmədiyi halda onları başa düşür, anlayır; başqa halda ayrı-ayrı səsləri tələffüz edə bildiyi halda onları müəyyən ardıcılıqla birləşdirə bilmir; başqa bir halda eşitdiyi sözləri qavraya bilmədiyi halda həmin sözləri tələffüz edə bilir və s.

Hələ XIX əsrin ortalarında iki alim tərəfindən beyinin müəyyən sahəsində zədə olduqda nitq pozğunluğunun da baş verdiyi aşkara çıxarılmışdır. P.Broka müəyyən etmişdir ki, beyinin sol yarımkürələrinin alın qırıqlarının arxa hissəsinin üçdə biri zədələnsə tələffüzün pozulması baş verir. K.Vernike isə müəyyən etmişdir ki, sol yarımkürələrin yuxarı qırıqlarının arxa hissəsinin üçdə biri zədələnsə nitqi anlamağın pozulması baş verir. Beyinin həmin sahələri nitqin hərəki (Broka mərkəzi) və nitqi anlama (Vernike mərkəzi) mərkəzi adlandırılmışdır. Lakin sonralar psixofizioloqların (A.R.Luriya, N.A.Bernsteyn, P.K.Anoxin və b.) tədqiqatları göstərmişdir ki, nitqin fizioloji əsasını beyinin təcrid olunmuş bir sahəsinin (nitq

mərkəzləri) fəaliyyəti deyil, bütövlükdə beyin fəaliyyəti təşkil edir.

Nitqin qavranılması və anlaşılması. Nitqin qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Təcrübə göstərir ki, nitqin qavranılması heç də həmişə eyni şəkildə cərəyan etmir. Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, nitqin qavranılması qavrayış zamanı qarşıya qoyduğumuz məqsəddən, fəaliyyətimizin gedişində onun hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən, qavranılan nitqin məzmunu, anlaşılıqlığı, emosionallığından, nitqi qavrama şəraitindən və qavrayanın şəxsi təcrübəsindən, asılıdır.

Nitqin qavranılması və anlaşılması insanın nitqə nə dərəcədə yiyələnməsindən, başqa sözlə nitq prosesində istifadə olunan dili nə dərəcədə mənimsəməsindən də asılıdır. Dili, onun fonetik, leksik, qrammatik qanunlarını mükəmməl mənimsəyən adam həmin dilin vasitəsilə həyata keçirilən nitq prosesini asanlıqla və düzgün qavraya və anlaya bilir.

Bu baxımdan ana dilində və xarici dillərdə nitqi qavramaq və anlamaq bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənir. Ana dilinə birbaşa yiyələnən insan həm imitasiya, həm də sistemli təlim prosesində onun bütün çalarlarına yiyələnir, nəticədə müvafiq tələblərə əməl olunduqda bu dildə nitqi qavrama və anlama da o qədər çətinlik yaratmır. Xarici dilin mənimsənilməsi və qavranılması isə xeyli fərqlənir.

İkinci dilin öyrənilməsi bir qədər sonra, məktəbəqəbər yaş dövründə də başlaya bilər. Bu dövr dili, onun fonetika və qrammatikasını dərk etmədən birbaşa metodla mənimsəmək üçün səmərəli, necə deyirlər, senzitiv dövrüdür. Lakin ikinci dilin öyrənilməsinə uşaqlarda ana dili faktlarına

ixtiyari olaraq istinad etmək bacarığı yarandıqdan sonra başlamaq daha səciyyəvi haldır. Xarici dilin və ümumiyyətlə ikinci dilin öyrənilməsi məhz həmin bacarıqların əsasında baş verir. Əgər ana dili «aşağıdan yuxarıya» doğru mənimsənilirsə, daha doğrusu, burada əvvəlcə ən sadə mexanizm, bir növ heca düzəltmək mexanizmi yaranırsa, sonra dilin ali səviyyələri mənimsənilirsə, daha sonra nitqin ixtiyariliyi meydana gəlirsə, bununla belə dil vahidləri ilə şüurlu əməliyyat ən axırda təşəkkül tapırsa, ikinci dil «yuxarıdan aşağıya» — dil vasitələrini tam ixtiyari seçməklə, dil üzərində şüurlu əməliyyat aparmaqdan nitqin avtomatlaşmasına doğru mənimsənilir. Bu cəhət istər-istəməz xarici dildə nitqi qavramaq və anlamaqda öz təsirini göstərir.

Nitqin növləri və formaları. Nitqin funksiyaları, xüsusiyyətləri ilə yanaşı özünəməxsus formaları və növləri də vardır. Nitqin növlərini təsnif etmək üçün psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif əlamətlərdən istifadə olunur.

Nitqin iki əsas növü mövcuddur: xarici və daxili nitq. Xarici nitq başqaları ilə ünsiyyətə, informasiya mübadiləsinə yönəlmiş olub, eşidilən, görülmə və tələffüz edilən nitqdır. Daxili nitqə gəldikdə, o hər şeydən əvvəl təfəkkür prosesinin təmin olunması ilə bağlıdır. O, psixoloji nöqtəyi nəzərdən olduqca mürəkkəb hadisə olub nitqlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

Nitqin xarici növü ilə bağlı olaraq daha iki növü mövcuddur: şifahi nitq və yazılı nitq.

Şifahi nitq tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür. Bu nitqin köməyi ilə danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaranır. Şifahi nitq zamanı ünsiyyətdə olan adamlar bir-birini görür, eşidirlər.

Danışan adamın mimikası və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi münasibətinin anlaşılmasına yardım göstərir.

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan asılı olaraq şifahi nitq ya dialoji, ya da monoloji formada cərəyan edə bilər.

Dialoji nitq iki və daha artıq adamın sual-cavab şəklində həyata keçirdiyi nitqdir. Dialoji nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid edirlər.

Hər şeydən əvvəl dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdir. Belə ki, dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanın öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir. Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rabitəsi şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər.

Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Monoloji nitq dialojidən fərqli olaraq bir adamın öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsi, başqalarının onu dinləməsidir. Monoloji nitq son dərəcədə fəal və sərbəst nitqdir. Monoloji nitq tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn,

İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük.

İstər dioloji, istərsə də monoloji nitq aktiv və passiv ola bilər. Hər iki termin şərti xarakter daşımaqla danışanın və ya dinləyənin fəaliyyətini səciyyələndirir. Aktiv nitq forması ünsiyyət zamanı danışan adamın, başqa sözlə kommunikatorun nitqi hesab olunur. Dinləyicinin nitqi bu zaman bir növ passiv formada cərəyan edir. Belə ki, biz başqasını dinləyən zaman bir növ danışanın sözlərini ürəyimizdə öz-özümüzə təkrar edirik. Bu zaman nitq zahirən təzahür etməsə də nitq fəaliyyəti burada özünü göstərir.

Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlarda nitqin aktiv və passiv formaları eyni vaxtda baş vermir. Belə ki, uşaqlar birinci növbədə passiv nitqə yiyələnirlər. Onlar böyüklərin danışığını başa düşür, onların dedikləri sözlərə reaksiya verirlər. Tədricən uşaqlarda aktiv nitq formalaşır və onlar da sözlərdən bilavasitə fəal şəkildə istifadə etməklə ünsiyyətə girirlər. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı bu hal daha aydın təzahür edir.

Yazılı nitq. Şifahi nitq kimi yazılı nitq də xarici nitqin bir növü kimi verbal ünsiyyətə aiddir. Yazılı nitq vasitəsilə ünsiyyət yazılı mətnlərin köməyi ilə həyata keçirilir, görmə vasitəsilə qavranılır. Mütəxəssislər yazılı nitqi şifahi monoloji nitqə nisbətən daha müfəssəl nitq hesab edirlər. Adətən, yazılı nitqdə həmsöhbətlə əks əlaqə mövcud olmur. Ona görə də biz hər şeyi əvvəlcədən yazdığımız mətnə ona izah etməliyik.

Yazılı nitqi şifahi nitqdən fərqləndirən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, yazılı nitqin köməyi ilə biz öz fikrimizi, istək və arzularımızı müəyyən məsafədən istədiyimiz

adamlara çatdırı bilirik. Yazılı nitq informasiyaları müəyyən məsafədən ötürməyə imkan verməklə yanaşı mühafizə edib saxlamağa, gələcək nəsllə çatdırmağa da imkan verir.

Yazılı nitq şifahi nitqdən tək cə qrafikadan istifadə olunmasına görə deyil, eyni zamanda onun özünəməxsus qrammatik, orfoqrafik, stilistik xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Məhz buna görə də həmin xüsusiyyətlərə mükəmməl yiyələnmək yazılı nitqdən düzgün istifadə edə bilmək üçün zəruri şərtidir.

Daxili nitq. Nitqin xarici nitqdən fərqli olan bir növünü – daxili nitqi qeyd edirlər. Bu real kommunikasiyadan kənarda baş verən nitqdir. Daxili nitq insanın öz-özünə fikirləşməsi, öz-özü ilə danışması prosesidir. Daxili nitq tələffüz edilməyən, səssiz nitqdir. O çox qısa, bəzən də ayrı-ayrı ifadələrdən ibarət olur. Daxili nitq eyni zamanda sürətli nitqdir. Əgər hər hansı bir hadisəni xarici nitqin köməyi ilə çatdırmaq üçün xeyli vaxt sərf etmək lazım gəlsə, daxili nitqdə onu anı olaraq, sürətlə təsəvvürümüzdən keçiririk.

Nitqin yuxarıda qeyd olunan növləri ilə yanaşı daktil, eqosentrik növləri də diqqəti cəlb edir. Daktil nitq sözlərin daktil hərflərlə ifadə olunmasından ibarət olan nitqdir. Daha doğrusu, bu zaman barmaqların müxtəlif konfigurasiyalarından və hərəkətlərindən istifadə olunur. Daktil nitqdən eşitmə qabiliyyəti məhdud insanlarla iş zamanı surdopedaqoji köməkçi nitq vasitəsi kimi, eləcə də eşitmə qabiliyyəti məhdud insanlar arasında şəxsiyyətlərarası kommunikasiya və eşidən adamlarla onlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Eqosentrik nitqə gəldikdə bu insanın özünə yönəlmiş nitqdir. Onun köməyi ilə insan (ən çox uşaqlar) özünün praktik fəaliyyətini tənzim edir və ona nəzarət edir.

Eqosentrik nitq bir növ xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir.

Qeyri-verbal ünsiyyət. İnsanlar heç də həmişə ünsiyyət prosesində verbal kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə kifayətlənmirlər. Çox vaxt onlar verbal yolla çatdırdıqları məlumatları gücləndirmək və ya daha səmərəli təsir göstərmək üçün sözsüz, nitqdən kənar vasitələrdən də istifadə edirlər. Bu zaman informasiya mübadiləsi sözsüz, sözlərin köməyi olmadan həyata keçir. Belə ünsiyyət qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə baş verir.

Təfəkkür. Real aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışla başlasa da, onlarla bitmir və idrak prosesləri təfəkkür prosesi ilə davam edir. Duyğu və qavrayışdan alınan məlumatlar hissi idrakın səviyyələri kimi təfəkkürün dərk etmə sərhədlərinin genişləndirilməsində həm prosessual, həm də informasiya dayaqları rolunu oynayır. Təfəkkür proseslərinin gücündə idrak prosesi həm dərinləşir, həm də genişlənir. Təfəkkür duyğu və qavrayışın köməyi ilə əldə edilmiş biliklərin ayrı-ayrı hissələrini müqayisə edir, qarşılaşdırır, fərqləndirir, münasibətləri ayırd edir, yeni bilikləri kəşf edir və hissi idrakdan verilən şeylərin əlamətlərini mücərrədləşdirir, qarşılıqlı əlaqələri aydınlaşdırır və gerçəkliyin mahiyyətinə vararaq onu dərk edir. Təfəkkür reallığı onun münasibət və əlaqələrində onun çoxobrazlı vasitəli tərəfləri ilə birlikdə əks etdirir.

Təfəkkürün əsas məqsədi cisim və hadisələr arasından münasibət və əlaqələrin açılmasına yönəlib. Varlığın dərinliklərinin kəşfi, onun dərkə təfəkkürün xüsusi yolunu müəyyən edir. Təfəkkür təkcə münasibət və əlaqələri deyil, həmçinin əlamət və mahiyyəti də əks etdirir. Qavrayışda verilən gerçəkliyin cisim və əlamətlərinin qarşılıqlı

münasibətləri, birləşmələri, əlaqələrindən çıxış edərək təfəkkür reallığı dərk etdirir. Təfəkkür prosesləri zamanı hadisələrin mahiyyəti, xarakteri, əlamətləri arasında əlaqələrin yaranması nəzərdə tutulur.

Mühüm və ikinci dərəcəli əlamətlər, təsadüfi və zəruri əlaqələr, sadə, təsadüfi və real oxşarlıqlar qavrayışda üzlənməmiş, ayrılmamış şəkildə olur. Təfəkkürün məqsədi ondan ibarətdir ki, mühüm, əsas, zəruri əlaqələri, ikinci dərəcəli, formal əlaqələrdən, təsadüfi uyğunluqlarını situasiyalara görə ayırsın.

Hissi idrakın sərhədlərini keçmək üçün insan təfəkkürünə müraciət olunur. Təfəkkür dərk etmə səviyyəsinin keyfiyyətə yeni və daha yüksək mərhələsidir. Təfəkkürdə belə hadisələr üçün işarələrdən, nitqdən istifadə edirlər. Söz mücərrrədləşdirmə alətidir və şeylərin mahiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Söz şeylərin əsas əlamətlərinin ümumiləşmiş inikası üçün vasitədir.

Hər hansı təfəkkür ümumiləşdirmədə icra olunur. Təfəkkür – fikrin hərəkətidir ki, əlaqələrin açılmasına xidmət edir, təkcədən ümumiyyə, ümumidən təkcəyə və oradan da xüsusiyyə doğru gedir. Təfəkkür əlaqə, münasibətlərin vasitəli kəşfinə əsaslanır və real aləmin ümumiləşmiş dərkidir.

Təfəkkür – insanın psixi, idraki fəaliyyətinin ən yüksək pilləsi olub, gerçəkliyin onun mühüm əlaqə və münasibətlərini keçmiş təcrübə və ümumiləşmiş nitq vasitəsi ilə əks etdirir. Ona görə də təfəkkürü cisim və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesi adlandırırlar.

Praktik fəaliyyət gerçəkliyin dərk edilməsinin həqiqət ölçüsü kimi çıxış edir. Təfəkkür vasitəsi ilə insan dünyanı

dərk edir, ona təsir edərək dəyişdirir. Təfəkkür insanın əmək fəaliyyətindən doğmuşdur və məqsədə çatmaq yolunda, müvəffəqiyyət qazanmada qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırmağın yollarını arayır.

Psixologiya təfəkkürü konkret subyektin real psixi fəaliyyəti kimi, təfəkkürün necə inkişaf etməsini, necə yaranmasını, onun strukturunu, digər fəaliyyət növləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir. Təfəkkürün təbiətini açan A.N.Leontyev qeyd edirdi ki, təfəkkürün quruluşu praktik fəaliyyətin quruluşuna yaxınlığı ilə prinsipial xarakter daşıyır. Təfəkkürün motivi tez-tez fəaliyyətin motivi ilə üst-üstə düşür. Fikri fəaliyyət praktik fəaliyyətdən fərqli olaraq özünün spesifik xüsusiyyətinə malikdir. O daxilidir, qısaldılmışdır və avtomatlaşmışdır.

Təfəkkür insanın təlim, əmək, oyun fəaliyyətində və inkişafında, şəxsiyyətə çevrilməsində xüsusi rol oynayır.

Təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun nitqlə əlaqədə, vəhdətdə olmasıdır. İnsan daima sözlər əsasında fikirləşir. Həm nitqin, həm də təfəkkürün əsasını ikinci siqnal sistemi təşkil edir.

Nəhayət, təfəkkürün mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də geniş əhatəyə malik olmasıdır. Duyğu, qavrayış və təsəvvürlərin əhatə edə bilmədiyini təfəkkür əhatə edə bilir.

§ 7.5. Hisslər. İradə.

Hisslər insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, digər insanlara, eyni zamanda özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir. İnsanın hissləri idrak obyektinə bəslənən subyektiv münasibətlə bağlıdır. Deməli, hissələr subyektiv xarakter daşıyır və o, şəxsin bilik və təcrübəsindən, cins, yaş, fərdi xüsusiyyətlərindən, eləcə də düşdüyü konkret vəziyyətdən asılı olur. Hisslərin obyektə ətrafdakı cisim və hadisələr, başqa adamlar, onun subyektə isə insanın özüdür.

“Hiss” termini ilə “emosiya” termini arasında da həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var. Emosiya (latınca “emoverre” həyəcan keçirmək deməkdir) insanın üzvü tələbatının təmin olub-olunmaması ilə bağlıdır. Emosiya canlı varlığın, orqanizmin vəziyyətini və xarici təsirlərinin bioloji önəmini müəyyənləşdirmək tələbatı ilə bağlıdır. Hiss və emosiyalar həm də insan davranışını tənzim edən psixi fəaliyyət formasıdır. Emosiyalar tələbatların təzahürünün subyektiv forması kimi çıxış edir. Emosiya həm insana, həm də heyvana xasdır.

Hisslər isə yalnız insana xas olan psixi keyfiyyətdir. Hisslər insan cəmiyyətinin inkişafı prosesində formalaşmışdır və ictimai xarakter daşıyır. Hisslər insanın cisim və hadisələrə, insanlara bəslədiyi münasibətin mahiyyətini, emosiyalar isə bu münasibətlərin təzahür formalarını ifadə edir. Ona görə də emosiyaları, hissələrin təzahür formaları kimi başa düşmək lazımdır. Emosiyaların inkişafının ali səviyyəsi davamlı hissələrdir. İnsanlar öz hissələrini emosiyalar formasında yaşayırlar.

İnsan hiss və emosiyaların köməyi ilə gündəlik həyatında rastlaşdığı bioloji, psixoloji, sosial gərginlikdən azad olur. Bu psixoterapevtik funksiya kimi orqanizmin relaksasiyasına kömək edir.

İnsan hafizəsi adətən seçici xarakter daşıyır. İnsanda müəyyən hiss və emosional hal doğuran qıcıqlandırıcı (söz, hərəkət, hadisə, cisim və s.) yaddaşda daha yaxşı saxlanılır. Psixologiyada hisslərlə hafizənin qovuşağında önəmli bir fenomen- emosional hafizə fenomeni əməllə gəlmişdir. “Kinli insanın yaddaşı uzun olar”, “İlan vuran ala çatıdan qorxar” kimi atalar sözləri empirik surətdə hisslərin hafizə və qavrayışa göstərdiyi təsiri təsdiq edir.

Təfəkkür, təxəyyül və nitq kimi idrak prosesləri də hisslərlə birlikdə cərəyan edir. Təfəkkür və hissin birgə inkişaf etdirilməsi müasir Azərbaycan məktəbi üçün prioritet olmalıdır. Son dövrlərdə bir çox yerlərdə təhsil son dərəcə rasionallaşdırılıb və verballaşdırılıb. Nəticədə insanlar arasında laqeydlik, etinasızlıq, biganəlik, soyuqluq əmələ gəlir. Odur ki, şagird təfəkkürünün fəallaşdırılması, onun inkişafı hiss və emosiyalardan təcrid olunmuş halda yox, onunla birlikdə, onun köməyi ilə həyata keçirilməlidir. Eksperimental şəkildə sübut olunmuşdur ki, emosional fəallıq olmadan hər hansı mürəkkəb fikri və praktik məsələnin həlli subyektiv surətdə mümkün deyildir.

Odur ki, hər hansı mürəkkəb məsələ iki planda həll edilir:

1) emosional, 2) intellektual.

Emosional həll dedikdə, şəxsə məsələnin həlli prinsipinin tapılmasına olan inam hissinin əmələ gəlməsidir. Bundan sonrakı əməliyyatla əlaqədar olaraq emosional fəallıq da artır. Məsələnin emosional planda həlli, onun intellektual planda həllini sürətləndirir. Belə ki, emosiyalar idrak

proseslərini nəinki fəallaşdırır, həm də problemlə bağlı qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün məzmununa seçici təsir göstərir.

Təxəyyül ali psixi funksiya kimi idrak fəaliyyətində önəmli rol oynayır. O, ilk növbədə hissələri fəallaşdırmağın başlıca vasitəsidir. Təxəyyül gücündən istifadə etməklə gələcək peşəsi qanadında səyahət edən gənc tələbə öz hissələrini daha da rəvnəqləndirir. Bununla da özünün təlim fəaliyyətinə münasibəti dəyişir və tələbə daha səylə oxumağa başlayır. Təxəyyülün aktivləşdirilməsi tələbənin emosional cəhətdən fəallaşdırılmasının önəmli şərtlərindən biridir. Hiss və emosiyaların köməyi ilə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması müasir dərse verilən psixoloji tələblərdəndir.

Hisslərin xarici ifadəsi və əsas keyfiyyətləri. Biz ünsiyyətdə olduğumuz insanları hansı hissələr keçirdiklərini onların sifət cizgilərindən, bədən hərəkətlərindən, səsindən aydın duya bilərik. Adətən, insanın razı və narazı olmasını, sevinc və kədərini, narahatlığını, pərt olmasını, utanmasını və qorxmasını və s. onun sifət cizgilərində, bədənində ifadəli hərəkətlərində, eləcə də səsində əks olunur.

Hər şeydən öncə insanın nə kimi hissələr keçirməsi onun tənəffüs və qan dövranı üzvlərinin fəaliyyətində xarici ifadəsini tapır. Qorxu hissi keçirən insanın sanki nəfəsi kəsilir, gərəqli sözləri tapıb deməkdə çətinlik çəkir. Sevinc hissi keçirdikdə isə tamamilə başqa cür nəfəs alır.

İnsanın hansı hissələri keçirməsi qan dövranında daha aydın özünü göstərir. Belə ki, insan utandıqda, pərt olduqda üzünün rəngi qızarır, qorxudan isə ağarır. Bunlarla yanaşı, insanın keçirdiyi hissələri, onun bədəninin ifadəli hərəkətlərindən-pantomimikasıdan da başa düşmək mümkündür. Adətən, balet tamaşaları zamanı artist bir kəlmə

söz işlətmədən bədənini ifadəli hərəkətləri ilə keçirdiyi uyğun hissləri təzahür etdirir.

Nəhayət, insanın keçirdiyi hisslər onun nitqində də öz ifadəsini tapa bilər. İnsan müəyyən hadisəyə münasibətini intonasiya ilə ifadə edə bilər. (Məsələn, necə? Sözüünü müxtəlif intonasiya ilə ifadə etməklə). Beləliklə mimika, pantomimika, jestlər, intonasiya qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi kimi emosiyaları təzahür etdirir.

İnsanın öz hisslərinin obyektlərinə emosional münasibətinin digər keyfiyyəti hisslərin qeyri-müəyyənliyidir. Bu keyfiyyəti qısamüddətli emosional reaksiyalarda, eyni zamanda bəzi obyektlərə qarşı yaranmış davamlı hisslərdə müşahidə etmək olar. Adətən, insanın ilk dəfə rast gəldiyi hadisələrə təəccüb etməsi, onunla maraqlanması bu cür baş verir.

Hisslərin fizioloji əsasları və funksiyaları. Hiss və emosiyaların əmələ gəlməsi və idarə olunması vegetativ sinir sisteminin funksiyasına daxildir. Hisslərin əmələ gəlməsində beyinin qabıqaltı sahələrində baş verən sinir prosesləri çox önəmli rol oynayır. Həmin sahə tənəffüs prosesini, ürək döyüntüsünü, nəbz vurmanı, orqanizmin ayrı-ayrı hissələrinin qan təchizini, hərarəti, bəzi orqanların və ifrazat vəzilərinin fəaliyyətini tənzimləyir. Ona görə də hər hansı hissənin baş verməsi müvafiq üzvlərdə müəyyən dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Məsələn, tənəffüs ahəngi dəyişir, göz bəbəyi genişlənir, ürək döyüntüsü ya artır, ya da azalır, nəbz vurma dəyişir, tüklər biz-biz olur, tərləmə artır, ağızda dil quruyur və s. Təsədüfi deyildir ki, qədim yunan həkimi Hippokrat 60-a qədər nəbz vurma kəşf etmişdir. Odur ki, ürəyin döyüntüsü emosiyanın ən həssas indikatorudur. Ona

görə də çox vaxt insanlar öz emosiyalarını ürəyin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər.

Hiss və emosiyaların əmələ gəlməsində və cərəyan etməsində ikinci signal sistemi xüsusi rol oynayır. Çünki hər hansı emosional halı elə sözün köməyi ilə də yaratmaq olar. Beləliklə, beyin qabığında və qabıqaltı sahədə baş verən sinir prosesləri, hiss və emosiyaların fizioloji əsası hesab olunur.

İnsanın emosional və hiss halına simpatik və parasimpatik sinir sistemi nəzarət edir. Dalaşarkən və ya qorxuya düşüb qaçarkən simpaik sistem insan orqanizmində müəyyən dəyişikliklər etməklə (məsələn, qan təzyiqi artır, qanın laxtalanma dərəcəsi yüksəlir, tərləmə artır və s.) onu düşdüüyü vəziyyətə hazırlayır və enerji dolu qanı bütün hüceyrələrə göndərir. Belə bir təhlükəli vəziyyət aradan qalxdıqdan sonra parasimpatik sistem öz funksiyasına başlayır və insanın fizioloji durumunu normallaşdırır.

İradə. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün subyektin öz fəaliyyəti və davranışı zamanı rast gəldiyi çətinlikləri, maneələri aradan qaldırma prosesinə iradə deyilir.

İradə iş zamanı insan iki cür maneəni aradan qaldırmalı olur: daxili (subyektiv) və xarici (obyektiv) maneə.

Daxili maneə insanın qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmasını çətinləşdirən istək və meyillərindən ibarət ola bilər. Məsələn, şagird sabah müəllimə cavab vermək üçün hazırlaşmağa başlayır. Elə bu vaxt televizorda onun çoxdan baxmaq arzusunda olduğu bir filmi nümayiş etdirəcəklərini eşidir. Bu zaman o, öz istəyini boğaraq qonşu otağa keçib dərslə hazırlşırsa daxili maneəni aradan qaldırmış olur.

Xarici maneə isə insanın qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmasını çətinləşdirən obyektiv, onun istəyindən asılı

olmayan maneədir. Məsələn, şagird sabahkı dərse hazırlaşmaq məqsədini qarşısına qoyur. Bu zaman işıqlar sönür. Şagird öz məqsədinə çatmaq üçün yaxınlıqda yaşayan əmisigilə gedərək dərsi hazırlayırsa xarici maneəni aradan qaldıraraq öz məqsədinə nail olur.

Mətin iradəli adamlar qarşılarına qoyduqları məqsədə nail olmaq üçün hər cür maneəni aradan qaldıra bilirlər.

İradə – ali psixi funksiya kimi, insanın həyatı prosesində formalaşır. İnsan fəallığının xüsusi forması olan iradə mürəkkəb psixi proses kimi vasitəli xarakter daşıyır və ilk növbədə nitqin köməyi ilə təşəkkül tapır.

İradənin fizioloji mexanizmi baş-beyin yarımkürələri qabığının fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İ.P.Pavlovun nəzəriyyəsinə görə, insanın iradəsi söz qıcıqlandırıcıları ilə bağlıdır. İnsanın iradi davranışının fizioloji əsası birinci signal sistemi ilə qarşılıqlı təsirdə olan ikinci signal sistemidir. İradə – psixikanın tənзимedici vəzifəsidir. Bu vəzifə insanın öz davranış və fəaliyyətini idarə etmək qabiliyyətində, qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq işində rast gəldiyi maneə və çətinlikləri aradan qaldırmaqda ifadə edilir. İradə — xüsusi fəaliyyət forması kimi insandan öz davranışını qarşısına qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq tənзим etməyi, onunla rəqabətə girən başqa arzu və istəkləri ləngitməyi, boğmağı tələb edir.

İradi işi mahiyyətinə görə, həm də ixtiyari iş kimi də səciyyələndirmək olar. Çünki, hər bir iradi iş, başqa ixtiyari işlər kimi qarşıya məqsədin qoyulması ilə başlayır və onun yerinə yetirilməsi ilə nəticələnir. Məsələn: eyni otaqda qalan tələbədən A – çoxdan yatıb, B – isə yuxusu gəlsə də oturub sabahkı seminar məşğələsinə hazırlaşır. Bu misallarda hər iki tələbə müəyyən məqsəd əsasında hərəkət edir. Ona görə də,

hər cür sadə işi iradi iş kimi səciyyələndirmək olmaz. Yerinə yetirilən iş o zaman, iradi iş adlandırıla bilər ki, orada müəyyən iradi səy tələb olunsun.

Yuxarıdakı misalda, B-nin yuxusu gəlsə belə, oturub seminara hazırlaşması, iradi səy hesabına yerinə yetirilmişdir. Ona görə də, bu cür iş iradi iş kimi səciyyələndirilir və ikiqat ixtiyari adlandırılır.

Beləliklə, işin həm motivasiya tərzinə, həm də icra mexanizminə görə ixtiyari olması onun psixoloji cəhətdən iradi olmasının göstəricisidir. Beləliklə iradi iş mürəkkəb xarakter daşımaqla, ixtiyari işin xüsusi formasıdır. İradi işin motivi insanın bilavasitə aktual tələbatları ilə müəyyən olunmur.

İradi işin funksiyaları. İradə şəxsiyyəti xarakterizə edən ən mühüm psixi keyfiyyət kimi 2 mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1) təhrik etmə funksiyası; 2) ləngitmə funksiyası.

İnsanın qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün çalışması, bu istiqamətdə mübarizə aparması, qarşısına çıxan maneələri dəf etməsi, eyni zamanda özünün aktual tələbatı ilə bağlı olmayan işlər görməsi, dünyagörüşünə, əqidəsinə, inam və idealına uyğun gəlməyən fəaliyyətdən imtina etməsi təhrik etmə və ləngitmə funksiyaları vasitəsilə gerçəkləşir. Bu funksiyalar bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. İradə şəxsiyyətin motivləri ilə bağlıdır. Lakin, motivlərdən fərqli olaraq iradə insanı yalnız fəallığa təhrik etmir, həm də lazım gəldikdə onun fəallığını ləngidir.

İradə başqa psixi hadisələr kimi, inikasın bir formasıdır. Belə bir inikas zamanı, fəaliyyətin obyektiv məqsədi psixikada əks olunur. İradə özündə şüurun 3 mühüm xassəsini birləşdirmişdir: idrak, münasibət və hiss.

İnsan fəaliyyətinin məzmununa, onun səmərəliliyinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Onlardan biri iradə ilə bağlıdır. Belə ki, insan iradə vasitəsilə öz fəaliyyətini həm tənzimləyir, həm də onun motivlərinin gücləndirilməsinə şərait yaradır. Fəaliyyət motivlərinin aktualaşdırılması, şəxsiyyətin xəyali motivlərinin gücləndirilməsi hesabına əmələ gəlir.

Xəyali motivlərin formalaşması, şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bir halda tələbə gözünün qabağına gətirir ki, o beynəlxalq əhəmiyyətli konfransda, xarici qonaqların çıxışlarını səlis və düzgün qaydada iştirakçılara tərcümə edir, təşkilat komitəsi tərəfindən təşəkkürnamə alır. Tədbirdən sonra, məşhur bir şirkətin prezidenti ona yaxınlaşaraq onların şirkətində tərcüməçi işləməyi təklif edir. Başqa halda isə, o, gözlərinin qarşısında rəfiqələrinin məşhur estrada müğənnisinin konsertində iştirak etmələrini, ondan sonra şəhərə gəzməyə çıxmalarını, deyib-gülmələrini canlandırır.

Bütün bunlar xəyali situasiya kimi fəaliyyətin gedişinə güclü surətdə təsir göstərir, onun səmərəsini birinci halda artırır, ikinci halda isə zəiflədir. Müsbət xəyali motivin köməyi ilə, insan gördüyü işə daha mühüm məna verməklə, özünün iradi səyini gücləndirmiş olur. Deməli, iradə həm də təxəyyüllə də bağlıdır. Belə ki, insan fəaliyyət göstərəcəyi şəraiti təxəyyüldə canlandırdıqda, görəcəyi işi daha yaxşı icra edir.

§ 7.6. Temperament. Xarakter. Qabiliyyət

Psixi hadisələrin üçüncü qrupuna şəxsiyyətin psixi xassələrini aid edirlər. Şəxsiyyətin psixi xassələri özlərinin yüksək davamlılığı və sabitliyi ilə fərqlənir. Psixi xassələrə şəxsiyyətin istiqamətini, temperament, xarakter və qabiliyyətləri aid edilir. Psixoloqlar belə qənaətə gəlmişlər ki, bu xassələrin inkişaf səviyyəsi, eləcə də psixi proseslərin inkişaf səviyyəsi və psixi halların üstünlüyü insanın təkrarolunmazlığını, fərdiyyətini təmin edir.

Temperament - insanın elə bir anadangəlmə xüsusiyyətidir ki, o, intensivliyin, təsirə cavab vermə sürətinin dinamik xarakteristikalarının emosional qıcıqlanma və tarazlıq dərəcəsini, ətraf mühitə uyğunlaşma xüsusiyyətlərini sürətləndirir.

Temperament sözünün latın dilində hərfi tərcüməsi hisslərin lazımi qarşılıqlı nisbəti deməkdir. Yunan həkimi Hippokratın (V-IV əsr) yanaşmasında bildirilir ki, temperament dedikdə insanın həm fərdi anotomik-fizioloji, həm də psixoloji xüsusiyyətləri nəzərdə tutulmuşdur. Temperament tiplərinə Hippokratın verdiyi fleqmatik, xolerik, sanqvinik və melanxolik adları müasir psixologiyada indi də işlənilməkdədir.

Temperament və psixi fəaliyyət

Temperament psixi fəaliyyətin dinamik xarakteristikası kimi təzahür edir. Psixi fəaliyyətin və ya davranışın dinamik xarakteristikası çoxcəhətlidir. Onun xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün sürət, temp (tezlik dərəcəsi), ritm, intensivlik, plastiklik, dözümlülük və s. kimi müxtəlif anlayışlardan istifadə olunur.

İnsanlar psixi fəaliyyətin dinamik xarakteristikasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Temperament xüsusiyyətlərini düzgün xarakterizə etmək üçün biz bir mühüm cəhəti dəqiqləşdirməliyik: psixi fəaliyyətin dinamik xüsusiyyətləri çoxdur. Onlar təkcə temperamentlə deyil, həm də fəaliyyətin motivləri, insanın adətləri, psixi halətləri, situasiyanın tələbləri və s. ilə şərtlənir.

Tipləri. İnsan psixologiyasında, əhval ruhiyyəsində 4 temperament tipi mövcuddur: Sanqvinik, Xolerik, Fleqmatik, Melanxolik.

Sanqvinik - sürətlə yeriyir və tez-tez danışır, gördüyü film və oxuduğu kitab haqqında həyəcanla danışır, hər yeni bir fakta və məsələyə böyük maraq göstərir, mimikası zəngin, mütəhərrik və ifadəlidir. Onun əhval-ruhiyyəsini, insanlara və ya obyektlərə münasibətini elə üzündən oxumaq olar. Hissləri və əhval-ruhiyyəsi çox dəyişkəndir. Bu tipə məxsus olan insanlar tez coşub tez sakitləşirlər, emosionaldırlar, çevikdirlər, bacarıqlı və qabiliyyətli olurlar, insanlarla tez ünsiyyət qurur, xoşbəxt və ətrafın sevimlisi, üzü nurlu olur. Yaş artsa da üz cizgiləri sanki uşaqlıqda olduğu kimi qalır.

Xolerik. Tez-tez, ucadan danışır, çox ifadəli sifəti olur, maraqları sabit və davamlıdır, çətinlik meydana çıxdıqda özünü itirmir və böyük enerji ilə onu aradan qaldırmağa çalışır. Belə insanlar həyatda rahat yer tuta bilirlər. Onların son dərəcə coşğun xarakteri var. Kəmhövsələdirlər. Həmişə istənilən məsələyə birinci reaksiya verənlər arasındadırlar. Bu xasiyyətləri ucbatından melanxolik tipli insanlarla asanlıqla yola getmir tez-tez münaqişəyə girirlər. Ona görə də xoleriki adətən səbirsiz, tündməcaz, insan kimi tanıyırlar. Ancaq istənilən problemlə üzləşdikdə özlərini

itirmir, asanlıqla vəziyyətdən çıxış yolu tapırlar. Xolerik tipə aid olan insanlar sadıqdirlər, ətrafına son dərəcə bağlı olduqlarına görə onlar üçün mühiti dəyişmək çox çətinidir. Düşükləri yeni mühitə uzun müddət alışa bilmirlər.

Fleqmatik. Qaradinməzdir, onları güldürmək, həyəcanlandırmaq və ya hirsəndirmək o qədər də asan deyildir, ağlayarkən üzünün ifadəsi qətiyyəni dəyişmir, yalnız axan göz yaşları onun kədərləndiyini göstərir. Hərəkətləri və yerışı ləng və astadır. Söhbətçil deyillər. Çox çətinliklə söhbətə qoşulurlar. Heç bir tip fleqmatik qədər təmkinli deyil. Bu xüsusiyyətlərinə baxmayaraq psixoloqların fikrincə fleqmatik tip insanlar mehriban, istiqanlıdırlar. Sadəcə onları yaxından tanımaq üçün vaxt lazımdır, vaxt keçdikcə alışdığı insanlara qarşı diqqətli və mehriban olurlar. Həmişə rəfiqələrini dostlarını arayan bu qəbildən olan insanlar vaxtı ilə incik düşdüüyü insanlara qarşı sayğısız yanaşırlar.

Melanxolik. Sakitdir. Əhvalı çox cüzi təsirlərdə dəyişir, çox həssasdır, hərəkətləri süst, zəif, ağır-ağırdır. Usandırıcı danışır. Kəsəyən və özünə qapalıdır. Melanxolik tipli insanlar sakit ancaq həssasdırlar. Elə bu səbəbdən onlara münasibətdə ən kiçik diqqətsizlikdən belə tez inciyirlər. Kiçik bir qanqaraçılığı uzun müddət unuda bilmirlər. Dönə-dönə bu hadisəni xatırlayırlar, kədərlənirlər, öz ələmlərində ölçüb-biçirlər. Heç bir tip onlar qədər “yüz ölç bir biç” məsləhətinə riayət etmir. Bu dünyada ən çox özlərindən narazıdırlar. Özlərinin heç bir bacarığını dəyərləndirmirlər. Özlərinə tənqidi yanaşırlar. Elə bu səbəbdən də bacardıqları işin belə öhdəsindən gələ bilmirlər. Bədbin fikirlər onları tez ruhdan salır. Bir qayda olaraq başladıqları iş yarımçıq qalır.

Xarakter (yun. əlamət, fərqləndirici xüsusiyyət, işarə) — şəxsiyyətin münasibət və davranış xüsusiyyətlərini

müəyyənləşdirən davamlı, nisbətən daimi psixi keyfiyyət strukturudur. Xarakter konkret şəxsiyyət üçün tipik olan fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşan və təzahür edən, tipik şəraitdə üzə çıxan və şəxsiyyətin bu şəraitə olan münasibətilə müəyyən edilən özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətlər məcmusudur.

Xarakter haqqında anlayış. Xarakter bir növ insanın yalnız özünəməxsus davranış formasını əks etdirir. Onun ən mühüm cəhəti şəxsiyyətin hər cür xüsusiyyətlərini deyil, mühüm və davamlı fərdi xüsusiyyətlərinin məcmusu olmasıdır. Digər tərəfdən xarakteri bir psixi fenomen kimi fərqləndirən başlıca cəhət onun həmişə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində, insanın onu əhatə edən gerçək aləmə və insanlara münasibətdə təzahür etməsidir. Xarakter həyatda qazanılmış davranış formasıdır. Heç kim tənbel və ya işgüzar, kobud və ya mehriban, qəddar və ya humanist, səliqəli və ya pinti, təvazökar və ya qeyri-təvazökar doğulmur. Bu kimi keyfiyyətləri həyat prosesində, tipik şəraitin, təlim və tərbiyəsinin təsiri altında qazanır. Bu əlamətlər həmin insanın xarakterini təşkil edən tipik əlamətlər kimi formalaşır və tipik şəraitdə dərhal özünü göstərməyə başlayır.

Bütün bunlarla bərabər insan xarakteri onun dünyagörüş və əqidəsilə də sıx bağlıdır. İnsanın münasibətlər sistemini təşkil edən dünyagörüşü və əqidəsi istər-istəməz onun xarakter əlamətlərinin formalaşmasına zəmin yaradır. Adətən, xarakter formalaşdıqdan sonra bu və ya digər davranış tərzini həyata keçirməyə təhrik edir.

Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermişdir ki, şəxsiyyətin münasibətləri xarakter əlamətlərinin fərdi özünəməxsusluğunu iki cəhətdən müəyyənləşdirir. Birincisi, insanın düşdüyü hər bir tipik

şəraitdə emosional həyəcanların fərdi özünəməxsusluğu şəxsiyyətin münasibətlərindən asılıdır. Həyati faktlar karakterin hər bir xüsusiyyətinin məhz bu cür tipik şəraitdə özünü büruzə verdiyini göstərir. İkincisi, hər bir tipik şəraitdə şəxsiyyətin təzahür edən davranış formasının özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri də onun münasibətindən asılıdır.

Xarakterin quruluşu. İnsan xarakteri çoxcəhətli xüsusiyyətə malikdir. İnsan xarakterində müxtəlif özünəməxsus əlamətləri müşahidə etmək mümkündür. Bu əlamətlər bir-birindən ayrı, təcrid olunmuş şəkildə deyil, vəhdət halında birləşərək xarakterin vahid strukturunu yaradır.

Xarakterin strukturunda olan əlamətlər bir-biri ilə qanunauyğun şəkildə bağlıdır. Əgər insan qorxaqdırsa, bu düşünməyə əsas verir ki, o, təşəbbüskarlıq, qətiyyətlilik və müstəqillik, əliaçıqlıq keyfiyyətlərinə malik ola bilməz. Bununla belə xaraktercə qorxaq olan adamda mütləq sünilik və yaltaqlıq, acgözlük, xəsislik, satqınlığa meyil, inamsızlıq və s. əlamətlər özünü göstərəcəkdir. Lakin bu zaman həmin əlamətlər arasında qorxaqlıq üstünlük təşkil edəcəkdir.

Xarakter əlamətləri və şəxsiyyətin münasibətləri. Xarakter əlamətləri şəxsiyyətin müxtəlif münasibətləri ilə müəyyən edilən xassələr sisteminə malikdir. Bu münasibətlər eyni zamanda xarakterin mühüm əlamətlərini təsnif etmək üçün əsas rol oynayır. Bu baxımdan şəxsiyyətin münasibətlər sistemini və xarakter əlamətlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

İnsanın başqa adamlara: doğmalarına və yaxınlarına, təhsil və iş yoldaşlarına, tanıdığı və az tanıdığı adamlara münasibətdə ifadə olunan xarakter əlamətləri. Bunlara

sədaqətlilik, prinsipiallıq və prinsipsizlik, ünsiyyətlik və qapalılıq, doğruculuq və yalançılıq, mərifətlilik və kobudluq, qayğıkeşlik və laqeydlilik və s. aid etmək olar.

İnsanın özünün özünə münasibətini bildirən xarakter əlamətləri. Bunlara heysiyyət, öz gücünə inam və inamsızlıq, şöhrətpərəstlik, lovğalıq, təvazökarlıq, özü haqqında yüksək fikirdə olmaq və s. aid etmək olar.

Əməyə münasibətdə özünü göstərən xarakter əlamətləri. Bunlara vicdanlılıq, əməksevərlik, tənbellik, təşəbbüskarlıq, işə məsuliyyətli və məsuliyyətsiz münasibət, ciddilik və s. aid etmək olar.

İnsanın əşyalara münasibətini ifadə edən xarakter əlamətləri. Bunlara səliqəlilik və ya pntilik, əşyalara qayğılı və qayğısız münasibət və s. aid etmək olar.

Xarakterdə iradi keyfiyyətlər də öz əksini tapır: çətinlikləri, mənəvi və fiziki ağrıları dəf etməyə hazır olmaq, sərbəstliyin, intizamın, inadkarlığın dərəcəsi.

Qabiliyyət - şəxsiyyətin bu və ya digər fəaliyyət növünə müvəffəqiyyətlə ifa etmək üçün şərt olan fərdi psixi xassəsinə deyilir.

Əksər psixologiya dərslərində qabiliyyətə belə tərif verilir. Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyəti olub müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərtini təşkil edir və onun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə dinamikasındakı fərqlərdə ifadə olunur.

İnsan müəyyən qabiliyyət keyfiyyətlərinə malik olmaqla bu və ya digər fəaliyyəti uğurla yerinə yetirir, səmərəli nəticələr əldə edir. Deməli, qabiliyyətli adamlar iş sahəsində nə dərəcədə yararlı olub olmadıqlarını təmin edir.

Qabiliyyətlər insanın elə psixoloji xüsusiyyətləridir ki, onlardan asılı olaraq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək

işində müvəffəqiyyət əldə edilir. Ancaq qabiliyyətlərin özü bilik, bacarıq və vərdişlərin mövcudluğundan ibarət deyildir. Psixoloji tədqiqatlar və pedaqoji təcrübə göstərir ki, bəzən əvvəllər müəyyən bir fəaliyyət sahəsində öz bacarıqsızlığı ilə başqalarından fərqlənən bir şəxs təlim nəticəsində vərdiş və bacarıqlara çox sürətlə yiyələnərək sənətə sahib olmaq yolunda hamını ötüb keçir. Onda başqalarına nisbətən daha artıq qabiliyyət üzə çıxır.

Psixoloqlar qabiliyyəti izah edərkən onun 2 növünü göstərirlər. Onların fikrincə, ümumi qabiliyyət adından göründüyü kimi ümumi fəaliyyət sahəsini əhatə edir. Məsələn, bir çox peşə sahibləri üçün xarakterik olan müşahidəçilik qabiliyyəti.

İnsan fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsinə aid olan və orada fəaliyyəti səmərəli icra etməyə yönələn qabiliyyət xüsusi qabiliyyət adlanır. Başqa sözlə, yalnız müəyyən, xüsusi fəaliyyət növünün uğurlu yerinə yetirilməsinə səbəb olan, şərt olan qabiliyyət xüsusi qabiliyyət adlanır. Bu cür qabiliyyətlərə musiqi, riyazi, linqvistik, texniki, ədəbi, idman və s. qabiliyyətləri aid etmək olar.

Adətən ədəbi yaradıcılıq fəaliyyəti üçün poetik görmə, söz ehtiyatı və ifadəlilik, söz assosiasiyalarının zənginliyi, obrazlı təfəkkür, surət hafizəsi, yaradıcı təxəyyül və s. xüsusi qabiliyyətlər kimi qeyd etmək olar. Həyatı faktlardan məlum olduğu kimi hər hansı bir fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün insanda qabiliyyətlərin həm ümumi, həm də xüsusi növlərinin formalaşması zəruridir.

Talant qabiliyyətlərin yaradıcılıq nailiyyətləri əldə etməyə imkan verən, həmin nailiyyətlərdə təzahür edən yüksək inkişaf mərhələsidir. Talantın strukturuna gəldikdə o, qabiliyyətlər kompleksindən, onların məcmusundan

ibarətdir. Yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış parlaq təzahür edən ayrıca götürülmüş qabiliyyətləri belə talantın analoqu kimi göstərmək olmaz. Bunu həyati faktlar və aparılmış tədqiqatlar da sübut etmişdir.

Talant və dahilik. Qabiliyyətlərin yüksək inkişaf pilləsi talantla məhdudlaşmır. Bəzi adamlar öz istedadlarının yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir, onların yaradıcı nailiyyətləri cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişafında tam bir epoxanı əhatə edir. İnsanda qabiliyyətin bu cür inkişaf səviyyəsi dahilik adlanır. Dahi insanlar obrazlı şəkildə demiş olsaq öz fəaliyyəti sahəsində yeni bir dövr yaradır. Dahi üçün fəvqəladə yaradıcı məhsuldarlıq, keçmişin mədəni miraslarına yiyələnmək və bununla yanaşı köhnəlmiş norma və ənənələri aradan qaldırmaq xarakterik haldır. Dahi şəxsiyyət hadisələrin gələcəyini qabaqcadan görə bilir, öz fəaliyyətini buna uyğun qurur.

İstedadlı uşaqları xüsusi tərtib olunmuş testlərlə öyrənmək mümkün olmuşdur. Məlumdur ki, test nəzəriyyəsi və təcrübəsinin banisi Amerika psixoloqu C.M.Kettel sayılsa da onun inkişafında məşhur ingilis psixoloqu və antropoloqu F.Halton önəmli rol oynamışdır.

Qabiliyyətlər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından bir-birindən fərqlənir. Qabiliyyətlərin ölçülməsi dedikdə, onların kəmiyyət cəhətdən xarakterizə olunması nəzərdə tutulur.

§ 7.7. Psixi hallar

Hisslər yaranma sürətinə, qüvvəsinə və davamlılığına görə müxtəlif şəkildə keçirilə bilər. Bu baxımdan hissələrin aşağıdakı əsas keçirilmə formalarını qeyd etmək olar: əhval, affektlər, gərginlik, frustrasiya.

Əhval. Əhval tədricən yaranan, orta qüvvəyə malik olan, xeyli müddət davam edən emosional haldır. Səhər eşitdiyimiz xoş bir xəbər bütün gün gümrah, şən əhval-ruhiyyə keçirməyimizə səbəb ola bilər. Bu baxımdan əhval xeyli müddət insanın davranışına və psixi proseslərinə təsir edən ümumi emosional haldır. İnsanda yaranan əhval müsbət və ya mənfi xarakter daşıya bilər. Məsələn, müsbət xarakter daşıyan gümrah, şən, işgüzar əhval xeyli müddət, bəzən bir və ya bir neçə gün davam etməklə insanın fəaliyyətinə də öz müsbət təsirini göstərə bilər. Bunun təsiri altında insan öz işini ruh yüksəkliyi, inamla yerinə yetirir. Mənfi əhval-ruhiyyə isə insanın fəaliyyətinə ləngidici təsir göstərir. Bir çox hallarda əhvalın yaranması və dəyişməsi böyük emosional təəssürat yaradan, bəzi hissələri canlandıran, digərlərini zəiflədən müxtəlif həyat hadisələrindən ibarət ola bilər. Ona görə də birinci növbədə məktəblilərdə pis əhvalın yaranmasına təsir edən mənbələrin aşkara çıxarılması, imkan daxilində onların aradan qaldırılması, məktəbliyə nəzakətli yanaşmaq lazım gəlir. Bu prosesdə şagirdin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da zəruridir.

Affektlər. Affektlər insanı tez bürüyən, sürətlə ötüb keçən, iradi nəzarətin pozulması ilə səciyyələnən emosional prosesdir. Bu zaman insan keçirdiyi qorxu, hiddət, qəzəb və s. hissələrə güclü şəkildə qapılır. Adətən, insana qarşı ədalətsiz, normalara uyğun gəlməyən, mənliyə toxunan

hərəkətlər onu bir anda, sürətlə özündən çıxarır və kəskin hərəkətlərə yol verməsinə səbəb olur. İnsan bu cür hərəkətlərin icrasına əvvəlcədən hazırlaşmır. Onun bütün hərəkətləri şüurun nəzarətindən kənar baş verir. Fizioloji affekt adlanan bu hal tez də keçib gedə bilər.

Stress (ingiliscə – stress – təzyiq, gərginlik deməkdir) – insanın fəaliyyət və ünsiyyət prosesində çətin və mürəkkəb fiziki, zehni işlər görərkən, eləcə də təhlükə zamanı təcili və məsuliyyətli qərar qəbul etmək zərurəti qarşısında qaldıqda keçirdiyi psixi vəziyyətdir. Mahiyyətcə stress – insanın keçirdiyi normal vəziyyətlərdən biridir. Onun insana pis təsiri həmin emosional vəziyyətin hansı səviyyədə baş verməsi ilə bağlıdır. Belə ki, stress halı bəzi vaxtlarda insanın məqsədyönlü fəaliyyətinə pozucu təsir göstərir, bəzən isə əksinə qüvvə və enerjini artırır, fikrin cəmləşməsinə müsbət təsir göstərməklə, çətin məsələnin tez və asanlıqla həll olunmasına şərait yaradır. Bu mənada görkəmli Kanada fizioloqu H.Selye stressi «ümumi adaptasiya sindromu» adlandırmış və onun üç mərhələdən ibarət olduğunu göstərmişdir: 1. həyəcanlanma; 2. müqavimət; 3. əldən düşmə və üzülmə. H.Selye stressi – hər hansı fəvqaladə təsirə qarşı qeyri – spesifik müdafiə reaksiyası adlandırmışdır. Deməli psixi proseslərin diqqətin, qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün gedişinə dolaşıqlıq yaradan psixi vəziyyəti distress adlandırmaq olar. Uzunmüddətli distress vəziyyəti insanda bəzi xəstəliklərin (infarkt, beyin insultu, keçəllik, diş tökülməsi və s.) yaranmasına səbəb olur. Psixoloji stress emosional və informasiya stressə bölünür. Emosional stress təhlükəli, çətin, qorxulu şəraitdə özünü büruzə verir. Belə olan halda psixi fəaliyyətin gedişində neqativ məzmunlu dəyişiklik təzahür edir. İnförmasion stress

isə informasiya gününün həddən ziyadə çoxluğu nəticəsində tapşırığın öhdəsindən gələ bilməkdə özünü göstərir.

Stressin bir forması da eustressdir. Eustress – xoş xəbər, yaradıcılıq müvəffəqiyyəti, xoşa gələn fiziki iş və s. nəticəsində yaranan müsbət gərginlik vəziyyətidir. Eustress – əmək fəaliyyətini artırır və bədənin xəstəliklərə qarşı müqavimətini gücləndirir.

Frustrasiya. Frustrasiya — (latınca frustrasio – aldanma, nahaq gözləmə, əhval pozuntuluğu) – insanın düşdüyü psixi vəziyyət formasıdır. İnsanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik törədən real və ya xəyali məəslərlə rastlaşması nəticəsində keçirdiyi emosional hal – frustrasiya adlanır. Onun mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün aşağıdakı nümunə ilə tanış olaq:

İmtahan olduğu üçün, gecə saat 3-ə qədər yatmayıb suallara hazırlaşmısınız. Gec yatdığınıza görə, otaq yoldaşınızın da nə vaxt oyandığını və evdən çıxdığını da bilməmişsiniz. Zəngli saatı da qurmağı unutmusunuz. Belə olan halda, imtahana gecikdiyiniz üçün bir fincan çay da içməyib tələsik avtobus dayanacağına yollanırsınız. Dayanacağa çatan kimi universitetin yanından ötən avtobusun elə indicə uzaqlaşdığını görürsünüz. İmtahana gecikməmək üçün universitetə qismən yaxın gedən başqa avtobusla getməyə qərar verirsiniz. Əl qaldırmağınıza baxmayaraq, onlar da dolu olduğu üçün sizi götürmək üçün saxlamırlar. Artıq sınağa yarım saat qalındığı üçün məcbur olub taksi saxlayırsınız. Yolda tıxac olduğu üçün taksi sizin zənn etdiyinizdən də ləng getməyə məcburdu. Elə universitetə azacıq qalmış arxadan gələn maşın sizin maşınla toqquşur. Sürücü maşını yolun kənarında saxlayaraq, həmin sürücü ilə mübahisə etməyə başlayır. Bu halda siz həyəcanla

saata baxıb imtahana 8 dəqiqə qaldığını görürsünüz. Sürücü «Mən gedə bilmərəm» – deyib, yol polisinin gəlməsini gözləyir. Sürücünün haqqını ödəyib, qalan yolu piyada getməyə məcbur olursunuz. Auditoriyaya girəndə müəllimin sizi soruşduğunu eşidirsiniz. Bileti çəkib əyləşəndə, qələmi unudub evdə qoyduğunuz məlum olur. Belə bir şəraitdə başınızı əlləriniz arasına alaraq durur və yaxında olan tələbə yoldaşınızdan qələm istəyirsiniz.

Yuxarıda göstərdiyimiz misalda, tələbənin düşdüyü psixi vəziyyət onun keçirdiyi emosional hal, frustrasiya halıdır. Bu cür halı, psixi vəziyyəti elə dilimizdə işlədilən əngəllənmə sözü ilə ifadə etmək olar. Onda frustrasiyanı, əngəllənmə duyğusu, hissi kimi xarakterizə etmək olar.

Beləliklə, insanın qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmasına, onu əldə etməsinə real və xəyali surətdə əngəllər törədən cisim və hadisələrlə qarşılaşdığı zaman keçirdiyi hisslər frustrasiya və ya əngəllənmə hissi adlanır. Başqa sözlə frustrasiya insanın hər hansı bir uğursuzluğa, itgiyə əlacsızlıq hissi, boşuna sərf olunan cəhdlə müşayiət olunan mənfi – emosional təəssüratıdır.

Frustrasiya əsasən insanın narazılıq və ya təmin olunmamaq səviyyəsi onun dözümlü səviyyəsindən üstün olduqda əmələ gəlir. Frustrasiya özünü itirmək, qəzəb aqressiya, küskünlük, həyəcan, inamsızlıq və s. şəkildə təzahür edir. Həyəcan – frustrasiya halətinin katalizatorudur. Həyəcan – mövcud vəziyyətin və davranışın gələcəkdə ortalığa çıxaracağı nəticə ilə bağlı olaraq yaranır. Bu hiss insanı gələcəkdə arzu etmədiyi bir durumda olmaqdan qorunmasına yönəldir.

Frustrasiya həyəcan və aqressivliklə müşayiət olunan prosesdir. Yuxarıda, imtahana gecikən tələbənin həm

həyəcan, həm də frustrasiya halətinə düşməsi bunu sübut edir.

İmtahandan müvəffəqiyyət qazanıb-qazanmamasını düşünərkən həyəcanlanan tələbə, onu oyatmadığı üçün otaq yoldaşına, saatı qurmadığı və qələmi unutduğu üçün özünə hirsələnir, acığı tutur. Frustrasiya şəraitində narazılıq səviyyəsi üstünlük təşkil etdiyi üçün ətrafda baş verən hadisələri qavrayarkən və qiymətləndirərkən emosional qiymətləndirmə ön plana keçir. Belə olan halda insanlar, xüsusilə ekstravertlər hər şeydə qərəz axtarırlar və tapırlar.

Frustrasiyanın müxtəlif formaları var. Onlardan biri sosial frustrasiyadır. Sosial frustrasiya yalnız ayrıca götürülmüş bir şəxsə deyil, həm də ayrı-ayrı qrup və zümrelərdə, hətta xalqın böyük əksəriyyətində özünü büruzə verən psixoloji vəziyyətdir. Frustrasiya haləti müxtəlif səbəblərlə bağlı şəkildə meydana gəlir. Lakin, burada ən əsas şəxsiyyət amilidir. Yəni baş verən səbəblər, maneə və əngəllərə insanın münasibəti necədir? İstər azərbaycan dilli, istərsə də əcnəbi dilli mənbələrdə frustrasiyanın mərkəzində əsasən gecikmə, ləngimə, sosial və ya etnik qadağanın, konfliktin və s. səbəblərin dayandığı qeyd olunur. Şəxsiyyətdaxili konfliktlər frustrasiyanın daha tez təzahür etməsinə səbəb olur.

Frustrasiya həm də insanın özünü reallaşdırma bilməməsi, özünü aktuallaşdırma tələbatını ödəməməsi ilə də bağlı olaraq yaranır və inkişaf edir. Çox vaxt belə hallar insanın öz peşəsindən, onun məzmunundan və nəticəsindən razı qalmadıqda daha da inkişaf edir. Belə olan halda insan həyatda heç bir iz qoymadığını, öz həyat enerjisini boş-boşuna sərf etdiyini, halbuki daha yaxşı və mənalı yaşamağın mümkün olduğunu etiraf edir. Belələri ömrünün qalan hissəsində psixoloji müdafiə vasitəsi kimi şəraitin

olmamasını, maddi vəziyyətin çətinliyini, ailə qayğısının çoxluğunu və başqa bir bəhanə gətirərək özlərindən başqa hamını və hər şeyi günahlandırırlar.

Beləliklə, frustrasiya haləti neqativ emosional vəziyyət kimi insanların davranış və rəftarına mənfi təsir edir.

İZAHLI LÜĞƏT

ABSTRAKT	tamın bir tərəfi, birtərəfli, sadə, inkişaf etməmiş olan hissəsi.
ADAPTASIYA	insanların yeni etnik mühitə uyğunlaşmasına deyilir.
ADƏT	müəyyən etnik birlik daxilində qəbul edilmiş davranış qaydalarıdır.
ADEKVAT	bir-birinə uyan, uyğun gələn, həmahəng olan deməkdir.
AĞIL	hissiyyatın qarşılığı olaraq düşünmə, anlamaq, dərk etmək qabiliyyəti arasında məcburi əlaqələr qurmaq qabiliyyəti.
AFFEKT	insanın əhvaldan və ehtirasdan (hissdən) fərqli olaraq güclü, coşqun baş verən və nisbətən qısamüddətli olan emosional həyəcanı, qəzəbi, dəhşəti və s.
AKTUAL	içərisində olduğumuz zaman kəsiyi üçün bir mənası, əhəmiyyəti olan, danışılan anda ortaya çıxan, yaxud da var olan deməkdir.
ALLAH	dini təsəvvürlərə görə dünyanı yaradan və idarə edən fəvqəltəbii qüvvə, hər şeyin səbəbi.
AMİL	Obyektiv və subyektiv şərtlərdən asılı olaraq həlledici ünsür, yaxud hər hansı bir şərtləndirici.
ANTİK	e.ə. VII əsrin sonundan qədim yunan quldarlıq cəmiy-yətində, e. ə. II əsrdən başlayaraq eramızın VI əsrinin əvvəllərində Qədim Roma quldarlıq cəmiyyətində inkişaf etdirilmiş fəlsəfi təlimlərin məcmusu.
ATEİZM	Tanrını rədd etmək, təbiətdə və kainatda Tanrının rolunu danmaq.

ATƏŞGAH	atəşpərəst məbədi, ibadətqah. Sözün sonuna artırılan atəşgah şəkilçisi farscada yer və məkan bildirir.
ATRIBUT	qalıcı, əsas xüsusiyyətlər, sifətlər. Söz latın mənşəlidir, hərfi mənada verirəm, bəxş edirəm deməkdir.
AVESTA	Zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatı.
AYƏ	Qurani Kərimin surələri təşkil edən cümlələrə ayə deyilir.
BACARIQ	insanda var olan bir şeyi edə bilmə gücü, qabiliyyəti. Bacarıq əski türkcədəki beceri sözündən qaynaqlanır.
BƏHANƏ	digər hadisələrin baş verməsi üçün sövqedici təkan kimi çıxış edən xarici, çox vaxt təsadüfi hadisə, vəziyyət.
BUDDIZM	Etiqad edənlərin sayına görə dünya ən böyük-qeyri-ilahi mənşəli dinlərindən biridir;
BURJUAZIYA	Bəşəriyyətin inkişaf mərhələlərindən biri olan kapitalizm – ictimai, iqtisadi formasiyalarının əsas siniflərindən biridir.
BÜTPƏRƏSTLİK	təbiətin cisim və əşyalarını ilahləşdirən, ibtidai dinlərin (animizm, fətişizm, totemizm, şamanizm və s.) zəminində yaranmış dini etiqad.
CİSİM	1. şüur xaricində özbaşına müstəqil olaraq kainatda yer tutan hər hansı bir şey. 2. Fiziki baxımından götürdükdə isə bölünə bilən və yer tutma qabiliyyəti olan maddə.
CƏMIYYƏT	şüurlu fərdlərdən və xüsusilə aralarında təşkilatlanma əlaqələri və qarşılıqlı əməllər olan insanlardan ibarət topluluq
DAVRANIŞ.	xaricdən müşahidə olunacaq bütün hərəkətlərin cəminə deyilir.
DAHI	mütəfəkkir, mürdik. Farscadan gəlmədir,

DIQQƏT	xariquladə ağıl və zəkaya malik olan şəxs. insanın idraki və praktiki fəaliyyətinin müəyyən bir obyekt və yaxud hərəkət üzərinə yönəldilməsini və cəmləşdirilməsini təmin edən psixi vəziyyəti.
DİN	ictimai şüurun formalarından biri; bir və ya bir neçə Allahın — müqəddəslərin yəni fəvqəltəbiiliyin bu və ya digər növünün reallığına inamı əsas götürən dünyagörüşü, davranış və spesifik fəaliyyət.
DUYGU	Ani və istəklə bərabər duyğu hissi, həzz və ağrını hiss edə bilmə kimi ortaya çıxaran üçüncü əsas orqana verilən addır.
DÜŞÜNCƏ	Düşünmə qabiliyyətinin özü, yaxud düşünmənin məhsulu, düşünülmə şey.
EQOİZM	Ümumi mənada: mən düşkünlüyü, özünə düşkünlük, başqalarını hesaba qatmadan ancaq özünü düşünmək, öz mənfəətini düşünmək.
EHTİMAL	mümkün ola biləcək, baş verə biləcək hadisənin, vəziyyətin və s. həqiqiliyə, düzgünlüyə olan münasibət dərəcəsi
EHTİVA	əhatə, bir anla-mın yaxud kəlmənin və onu dilə gətirən terminin əhatə etdiyi varlıqların və fərdi hədsələrin hamısı.
EHTİRAS	Ərəbcədə kök hərfləri $h+v+y$ – dir.
ETİKA	Ağlın çətinliklə idarə edə bildiyi hiss. insanın gerçəkliklə qarşılıqlı münasibətlərinin özünəməxsus tərəfləri.
ESTETİKA	həssaslıq haqqında təlim – insan tərəfindən aləmin estetik mənimsənilməsi qanunauyğunluqları, gözəllik qanunları əsasında yaradıcılığın mahiyyəti və forması haqqında elm.
ETIQAD	bu və ya digər hadisənin həqiqiliyi

ƏHVAL	haqqında və biliyə əsaslanmayan inam. hallar deməkdir. Hal sözünün cəmidir.
ƏNƏNƏ	bir cəmiyyət daxilində mənimsənilmiş, yerləşmiş həyat tərzinə və həyat formalarının, qaydaların, aətlərin müştərək vərdişlərinin və izlənilən istiqamətlərin hamısı.
ƏDALƏT	əxlaqi-hüquqi və sosial-siyasi şüur kateqoriyası, insanın şəxsiz hüquqları barədə tarixən dəyişən təsəvvürlərdə bağlı lazımlıq anlayış.
ƏMƏK	insanın məqsədyönlü fəaliyyətinin adıdır. Müəyyən bir zaman ərzində məlum ictimai qrup, yaxud insan kütləsi tərəfindən mənimsənilən, şəxslərin bir-biri ilə əlaqələrini sistemə salan, nizamlayan ənənəvi davranış qaydalarının, qanunlarının cəmi.
ƏXLAQ	fikirdə olanın əksi, baş vermiş olan, həqiqi olan, həqiqətə çevrilmiş olan.
FAKT	ümumiyyətlə hisslərlə dərk edilən hər şey.
FENOMEN	ümumdünya tarixi tərəqqinin gedişində ictimai-iqtisadi formasiyaların əvəz olunmasından ibarət bütöv dialektik prosesin orta həlqəsini təşkil edən ictimai-iqtisadi formasiya. Orta əsrlər dövrü üçün xarakterikdir.
FEODALİZM	istər varlığın (yəni təbiət və cəmiyyətin), istərsə də insan təfəkkürünün, idrak prosesinin təbə olduğu ən ümumi qanunauyğunluqlar haqqında elm.
FƏLƏSƏFƏ	Obyektlərin müəyyən növündən, cinsindən və ya sinfindən seçilib ayrılmış təkcə, ayrıca obyekt.
FƏRD	həqiqətdə real əsas olmayıb, ancaq düşüncədə qurulan, dizayn edilən şey.
İDEAL	

İMPERATIV	prinsip, şərt, əmr.
İNAM	xüsusilə də dini mənada hər hansı bir bağlılıqdan ortaya çıxan güvən.
İRADƏ	insanın bu və ya digər hərəkətlərinin yerinə yetirilməsinə doğru yönəldilmiş şüurlu meyli.
İSLAM	dünyada geniş yayılmış monoteist dinlərdən biri.
İSTƏK	sövqedici qüvvə, müstəqilliyini də qoruyub saxlayan arzu etmə, diləmə.
GENETIKA	orqanizmlərin irsiyyəti və dəyişkənliyi haqqında təlim.
HAKİMİYYƏT	cəmiyyətin siyasi təşkilinin əsas funksiyalarından biri, bir-birinə zidd fərdi və ya qrup mənafelərini əlaqələndirməklə insanların hərəkətini idarə etmək üçün, inandırma və ya məcburiyyət vasitəsi ilə onları vahid idarəyə tabe etməkdə real imkana malik nüfuzlu qüvvə.
HEDONİZM	Həzlilik-Zevkçilik: ləzzət və zövqü həyatın məqsədi qəbul edən bütün əxlaq anlayışlarına verilən isim.
HUMANİZM	Bəşəriyyətə, insana yaraşan bir həyatı və təfəkkürü əldə etmək üçün cəhd etmək.
HƏZZ	Hissin içində yaşadığı vəziyyətin əsas xüsusiyyət-lərindən biri, ağrının əksinə xoşlanma, zövq alma, ləzzət alma.
HƏYƏCAN	daxili, yaxud da xarici təzyiqlərlə ortaya çıxan ruhi-mənəvi sarsıntı.
HISS	Xəbərdarlığı almaq qabiliyyəti. Əsas hiss orqanları olan görmək, eşitmək, dadmaq, qoxu bilmək və toxunmaq hissələri, duyğu orqanları vasitəsilə qəbul edilir.
LƏYAQƏT	şəxsiyyətin nüfuzu haqqında təsəvvürü ifadə edən əxlaqi şüur anlayışı, etikanın insanın öz-özünə və cəmiyyətin fərdə əxlaqi münasibətini ifadə edən kateqoriya.

MƏQSƏD	Həyata keçirmək məqsədilə qurulan və qovuşmaq istənilən məfhum, şey.
MAHIYYƏT	varlığın əslini təşkil edən şey.
METOD	bir qayəyə çatmaq üçün izlənilən, tutulan yol. Elmlərdə müəyyən bir nəticəyə qovuşmaq üçün gedilən yol.
MOTIV	hər hansı bir istəkdən doğan fəaliyyətin səbəbi, hərəkətverici qüvvəsi.
NAMUS	Fərd tərəfindən özünün ictimai əhəmiyyətini, dəyərini dərk etməsini və bu dəyərin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi anlarını özünə daxil edən əxlaqi şüur anlayışı; etik kateqoriya.
NITQ	[insanların bir-biri ilə ünsiyyətindən, bu və ya digər dilin vasitəsilə onun öz fikirlərinin ifadə etməsindən və başqalarına çatdırılmasından ibarət fəaliyyəti.
NÜFUZ	müəyyən keyfiyyətlərinə, xidmətinə görə hər hansı bir şəxs, baxışlar sisteminin və ya təşkilatın hamı tərəfindən etiraf edilən nüfuzu.
OBJEKTIV	obyektlə əlaqəsi olan, onunla həmahəng olan.
QABİLİYYƏT	geniş mənada fərdin davranışını tənzim edən və onun həyat fəaliyyətini şərtləndirən psixi xüsusiyyəti.
QAVRAYIŞ	hər hansı bir dərk edilənin mahiyyətinin birbaşa qavranılması.
PESSİMİZM	ümumiyyətlə hər şeyi ən pis tərəfindən, hər vəziyyəti qaranlıq hesab edən və həmişə ən pis olanı gözləyən dünyagörüşü. Əksi optimizmdir.
PSIXIKA	canlı sistemin ətraf aləmlə signal şəklində qarşılıqlı təsirinin, əlaqəsinin məhsulu və şərti.
PSIXOLOGİYA	insanın fəaliyyəti və hey-vanların

	davranışı prosesində obyektiv reallığın psixi inikasının yaranması və fəaliyyət göstərməsi qanunları haqqında elm.
SEMANTIKA	Dilçilikdə işlənən termindir. Sözün, ifadənin, qrammatik formanın mənası.
ŞƏRƏF	insanın duyan, düşünən və azad bir varlıq olaraq özündə daşıdığı dəyər, insaniyyətinin dəyəri.
ŞÜUR	İnsanın özü, yaşadıkları və dünya haqqındakı məlumatı. Bundan başqa düşünmək və özünü tanımaq qabiliyyəti.
TƏKAMÜL	geniş mənada varlıq və şüurun istər kəmiyyət və istərsə də keyfiyyət dəyişmələrini özündə birləşdirən dəyişmə kimi başa düşülür.
UTILITARİZM	davranışın faydalılığını onun əxlaqiliyinin meyarı kimi qəbul edən estetik nəzəriyyə.
ÜNSİYYƏT	subyektlərin səciyyəvi qarşılıqlı münasibətlər üsulu, digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə insanın mövcudluq üsulu.
VARLIQ	Şüurdan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv aləmin, materiyanı ifadə edən fəlsəfi anlayış.
VƏRDİŞ	Bir şeyə alışmış olma vəziyyəti, xasiyyət; daxili və xarici təsirlərlə hərəkət və davranışların təkrarlanılması, həmişə eyni şəkildə reallaşması nəticəsində meydana çıxan, şərtlənmiş davranış halıdır.
XARAKTER	Bir obyektin, bir fərdin özünə xas strukturu; insanın sabit psixi xüsusiyyətlərinin məcmusu.
XOŞBƏXTLİK	ümumiyyətlə insanların özlərinə ən yüksək missiya olaraq ortaya qoyduqları dəyər.
YADDAŞ	orqanizmin xarici aləm və öz daxili

vəziyyəti haqqında informasiyanı sonradan həyat fəaliyyəti prosesində istifadə etmək üçün saxlamaq və yenidən canlandırmaq qabiliyyəti, yaxud müşahidələrin, qavranəlanların və.s.lərin saxlandığı yer.

YALAN

şeylərin əsl vəziyyətini təhrif edən fikir, mülahizə.

ZƏRDÜŞTİLİK

Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Əfqanıstan və Ön Asiyanın bir sıra digər vilayətlərində yayılmış qədim dövr erkən orta əsrlərinin ən mühüm dinlərindən biri.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova. Q.Y. Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2016
2. Məmmədov Ə. İdrak prosesləri. Bakı: 2005
3. İsrailov.M.M. Məntiqi Terminlərin İzahı lüğəti. Bakı. MBM.2007. 352s.
4. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya Bakı, 2006.
5. Cəfər Məmməd. Nizaminin fikir dünyası Bakı, 1982.
6. Eyvazov F. Dahi alim və filosof Bakı, 1981.
7. Əliyev S. Füzulinin poetikası. Bakı, 1986.
8. Göyüşov Z. Əxlaqi sərvətlər. Bakı, 1966.
9. Paşayev Q. Sadə əxlaq normaları. Bakı, 1974.
10. Sadıqov Q. Etika. Bakı, 1991.
11. Şahhüseynova S. Etika. Dərslik. Bakı, 2009.

Rus dilində:

12. Ахмедов Г. Философия азербайджанского просвещения. Б., 1983.
13. Балашов Л. Этика: учебное пособие. М., 2008.
14. Васильев Л.С. История Востока. М., 1998.
15. Венедиктов В. О деловой этике и этикете. М., 1994.
16. Голубева Л. Этика: учебник. М., 2005.
17. Зеленкова И., Беляева Е. Этика: учебное пособие. Минск, 2007.

18. Немов Р.С . Психология. М: 2001
19. Маклаков С.Я. Общая психология. М: 2006
20. Геппенрейтер Ю. Введение в психологии. М: 1996
21. Назаров В. Прикладная этика, учебник. М., 2005

İnternet resursları:

22. www.az.wikipedia.org/wiki/Etika
23. www.elibrary.bsu.az
24. www.kayzen.az/blog/psixologiya
25. www.kayzen.az/blog/etika
26. www.mdk-arbat.ru
27. www.cyberleninka.ru
28. www.silakultura.ru
29. www.edystudy.com

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

**NİGAR SALAYEVA
RAHİLƏ ABDİNOVA**

ETİKA VƏ PSİXOLOGİYA

**Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin
tələbələri üçün dərslik**

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surəti çıxartmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir. Bu dərsliklə bağlı irad və təkliflərinizi **kosmos-190@mail.ru** elektron ünvanına göndərməyiniz xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

Naşir: Valeh Mayılov
Dizayner: Vahid Zahidoğlu
Texniki redaktor: Aygün Hüseynova

Yığılmağa verilmişdir: 15.09.2020.

Çapa imzalanıb: 20.09.2020.

Hesab – nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi .
Formatı 60x84 1/16. Səhifə 256 . Ofset kağızı. Ofset çapı.

Tiraj 300 nüsxə, Qiyməti müqavilə ilə.
"MSV NƏŞR" mətbəəsində çap olunmuşdur.

Tel.: +994 55 640 00 94
+994 12 539 54 69